

57779

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Globusa

'85/2

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a hírlapkézbetítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) Budapest V., József nádor tér 1. 1900. Közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ár: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Ránki György

8515571 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

FRANCOISE PIPONNIER:

ÖLTÖZKÖDÉS ÉS TÁRSADALMI ÉLET AZ ANJOU UDVAR A 14–15. SZÁZADBAN

*(Costume et vie sociale. La cour d'Anjou XIVe–XVe siècle.
Paris–La Haye, 1970. /Civilisations et Sociétés 21./ 231–261.)*

CSOPORTOK ÉS EGYÉNEK

Az öltözék, amelyet a szicíliai király környezetében szétoszt, ezer apró részletével utal viselőjének bonyolultan meghatározott, de lényegében mindig egyéni társadalmi helyzetére. Előfordul néha, hogy az az árnyalt fokozatosság, amely a nemesek és a szolgálók díszeit a születés, az ősiség vagy a különleges szolgálatok szerint megkülönbözteti, átadja helyét harsányabb és szembeötlőbb megkülönböztető jegyeknek. Az udvari életet, amelynek a herceg a ceremóniamestere, és a jelmeztervezője, különböző homogén csoportok népesítik be. Ünnepségek és szertartások alkalmával előfordult, hogy különböző rangú személyek azonos díszeket öltöttek vagy olyan formákat, színeket és anyagokat alkalmaztak, amelyek szokásosan csak bizonyos rangú udvari szolgálók számára voltak fönntartva, s ez állandó kihívást jelentett a hierarchia normáival szemben. A „címeres” ruhák, a herceg színeivel a palota fakó és kusza tömegéből egyre növekvő számú csoportok sorozatát emelik ki. E kivételes vagy állandó csoportok látványa bizonyára elementáris hatást gyakorolt egy ilyen vizuális korszakban, ezek az öltözékek azonban nem csupán esztétikai célt szolgáltak, hiszen egy közösséghez való tartozást is kifejeztek. E külsőségek mögött tehát az uralkodó és az általa kijelölt csoportok közötti viszonyok hálózatát szeretnénk felgöngyöltetni, ilyen módon a hierarchia mellett talán új struktúrafajtákat fedezhetünk fel ebben a 15. századi társadalmi mikrokozmoszban.

Megosztott királyi viselet

Ahogy II. János király és négy fia egyforma pompás díszben jelentek meg Franciaországi Johanna hercegnő esküvőjén, René király és a királyné gyakran családjuk néhány tagját a sajátjukéval megegyező ruhába öltöztették. A király azonban egyre ritkábban gyakorolta ezt a kegyet, s emiatt a megosztások jellege is megváltozott. Egyetlen egyszer készült ruhaegyüttes

kifejezetten ünnepi alkalomra 1447 húsvét napjára, de a király akkor is csak a királynéval osztotta meg „fekete puha bársony” ruháját. Bár az sem kizárt, hogy azt a két értékes nyusztrémmel bélelt öltözetet, amelyet a király 1447-ben csináltatott magának és fiának, a Calabriai hercegnek, mindketten karácsony napján viselték, noha a ruhák csak egyszerű szürke gyapjuszövetből készültek. René király ugyanis nem dicsekedhetett annyira fiúutódaival, mint őse, a hajdani francia király, s ezért a közös ceremóniákban sem telhetett annyira kedve, és növekvő királyi hatalmával a 15. században amúgy is nehezen volt összeegyeztethető egy archaikus családi szellem.

Intimebb családi érzés kezd megnyilvánulni a király szokásos adományában. 1448 novemberében és augusztusában első feleségével, Izabella királynéval közös fekete posztót és finom moustiervilliers-i barna vásznat viselt, ezek közül egyik sem alkalmas díszruhának. A század közepén, ugyanebben az évben Ferry de Lorraine a mindennapi élet legkülönbözőbb eseményei alkalmával, az udvarnál, vadászatokon ugyanolyan öltözkben jelent meg, mint apósa. A király ruhaadományainak ez a jellegzetessége, hogy sajátját az övéivel megosztja, uralkodásának utolsó éveiben megerősödik. Ezekben az években a király ugyanolyan fekete bársonnyal szegélyezett, aranszőgekkel kivert kis páncélinget csináltatott unokájának, Renének, a lotharingiai hercegnek, mint saját magának. Lotharingiai leányunokájának ugyanazt a csíkos teveszört ajándékozza, amiből magának csináltat ruhát. De elsősorban Charles du Maine-t, örökösét halmozza el hasonló ajándékokkal. A legtöbb esetben csak kiegészítő ruhadarabokról van szó, mint például egy főkötő vagy egy zekke.

A király tehát még nem vetette el teljesen azt a szokást, hogy családtagjait a sajátjához hasonló ruhák adományozásával tüntesse ki. Igaz, hogy a különbözőképpen rendszerező számlák a vásárlásokat főleg megrendelők szerint csoportosítják és nem azt figyelik, hogy az azonos árú kikhez kerülnek, annyi azonban kiderül, hogy 1479. december 18-án a királynak, Calabria hercegnőjének és a Calabriai fattyúnak ugyanazt a karmazsinvörös bársonyt szállították. A ruhákat talán a karácsonyi ünnepségre szánták, így az ünnepi alkalom és a bársony magas ára elárul valamit a király indítékairól. Valószínűleg azért újíttotta fel ezt a már kivételes szokást, mert így akarta kivételesen megtisztelni fiának, Calabriai Jánosnak házasságon kívül született fiát, a fiú egyik udvari tartózkodása alkalmával.

A király uralkodásának utolsó éveiben a királyné, Jeanne de Laval elzárkózóbb volt – vagy talán csak kevesebb nyomot hagyott maga után –

a hercegi csoportból, ahol egyetlen vérokona sem volt, kizárólag Mademoiselle de Lorraine-nek adta meg azt a kegyet, hogy ruháinak párját viselje, és ezek is csak közönséges posztóruhák voltak.

Calabria hercege, Charles du Maine viszont – úgy tűnik – fel akarta éleszteni a díszruhák megosztásának régi szokását. Fekete és lila bársonyból készíttetett ruhát magának és feleségének, és 1479 májusában aranyszállal „szövetett át” két valószínűleg viadalokon használatos mellényt, az egyiket saját magának, a másikat rokona, François de Luxembourg számára.

Ha a királyi család szűk körében érvényes marad is, az uralkodás utolsó éveiben az udvari emberek körében teljesen megszűnik a királyi ruha megosztásának szokása. Ez a fajta ruhaadományozás az első rendelkezésünkre álló számlák idejében (1447–49) még igen elterjedt volt, de 1451 és 1454 között már jelentősen megritkult. 1447 pünkösdkor ajándékozott René király utoljára udvari nemesnek övével megegyező díszruhát, igen drága ruhát, a bíborfesték és a szürke mókusprém egyetlen ruhára 125 forintba került. Aki e kegyben részesült, nem volt más, mint az udvar legtekintélyesebb személyisége, Guy de Laval, Loué ura. A király általában olcsóbb és nem hivatalos alkalmakra szánt öltözéket adományoz hűbéresnek vagy hűbéresek csoportjának. Egyébként ezek az esetek is igen ritkák. A következő adományokkal találkozhatunk ezek egyre ritkuló gyakoriságának sorrendjében: Guy de Laval; Louis de Beauvau, Anjou polgármestere; Louis de Clermont, tanácsos és kamarás; Pierre de Meuillon, Ribiers ura, első istállóester; Jean Cossé és Tanguay, provence-i királyi bíró. Mindegyik a Félhold-rend lovagja, legalább annyi idős, mint a király, és mindegyiknek már magas tisztsége vagy fontos megbízatása van. A legtöbb résztvevett azokon a viadalokon, amelyeket René király rendezett Nancyban, Châlons-ban, Saumur-ban, és néhány évvel később ott találjuk őket a király oldalán, amikor a szicíliai király serege csatlakozott a francia királyhoz Guyenne visszahódítására.

Az alkalmazott anyagok, a szürke, fekete, sötétbarna, sötétlila és szürkésbarna gypjűszövet, a sötétkék teveszőr, a damaszt és barchen nem voltak sem túl értékesek, sem túl szín pompásak. A bundák is meglehetősen közönséges prémekből, bárány-, nyúl- és mókusszőrméből készültek, egyetlen hermelinbunda kivételével. Érdeemes azonban felfigyelnünk a formák változatosságára: zekék, hosszú ruhák, rövid ruhák, zsakettek, amelyek néha különleges divatot követnek, mint például az a „törökös”, végig zsettgombos ruha, amelyet a király 1448-ban varrat magának és Guy de Laval-nak, zöldesbarna tafotával bélelt mélykék kecskeszövetből. Úgy tű-

nik tehát, hogy a király 1450 előtt diszkrétebben akarta kimutatni baráti érzéseit kíséretének néhány tagja iránt, elsősorban szűkebb környezete előtt.

A király abban is kedvét lelhetette, hogy egyforma öltözékekkel olyan csoportokat emeljen ki, amelyekkel közvetlenül nem érintkezett. Az utolsó ilyen típusú nagyszabású rendezvény 1448. január 1-én volt. Az ünnepségen az Anjou-ház fiatal hercegei, Calabriai János herceg, Yolande hercegnő és férje, Ferry de Lorraine egyforma „egyszínű kék bársony” ruhában jelentek meg. Néhány földesúr kísérte őket viadali öltözékre emlékeztető ruhaegyüttesben, s ezután következtek istálló mestereik ugyanolyan színű, de más anyagból készült ruhában. Csak Guy de Laval, Foulques d’Agoult és Jacques de Haracourt – Anjou, Provence és Lotharingia legelőkelőbb nemesei – voltak jogosultak ugyanolyan bársonyt viselni, mint a fiatal hercegek; az istálló mester, Pierre de Meuillon csak két damaszt ruhát kapott, igaz, hogy ez ugyanolyan értékes volt, mint a bársonyruhák; az udvarmester „Messire Loys de Bournan” pedig olcsóbb „egyszínű kék szatén” ruhát viselt. Ebben a csoportban a ruhaanyag a hierarchia jelölésének egyik eleme. A leírás finomabban, de világosan mutatja azt is, hogy a húsz éves hercegek a náluk egy generációval idősebb hatalmas nagyurak csoportjába asszimilálódtak.

1448. január elseje után a király mintha kiábrándult volna e csoportos ceremóniákból, ahol leghívebb szolgálóit azzal tüntette ki, hogy gyermekeivel megegyező díszbe öltöztette őket. A királyi csoport ezentúl függetlenedik a földesúri világtól, akik számára a király ruhaajándékai új formát öltenek. A későbbiekben csak a nemesek leánygyermekai, mint „Hélaine” és „a kis Beauvau”, kaphatnak a királyi gyermekekhez, például marquis de Pont-éhoz, hasonló öltözéket.

Uralkodásának utolsó éveiben a különböző családtagoknak ajándékozott ruhaadományokból kitűnik, hogy a király elsősorban udvarában megforduló rokonait akarta megtisztelni, például unokáját, René de Lorraine-t, akit a királynéval társított „sötétlila bársony” adományával. Úgy tűnik azonban, hogy az öreg király ajándékai, amelyekkel Charles du Maine-t, Calabria hercegét, valamint hugát, Mademoiselle de Lorraine hercegnőt megörvendeztette, inkább bőkezűségét tükrözik, és azt, hogy örömét lelte abban, hogy a mellette levő fiatalok sokszor egybehangzó vágyainak eleget teygen, nem pedig azt, hogy a vérrokoni kapcsolatot vagy a származást akarta volna ajándékaival hangsúlyozni.

Álarcosbálokon, ahova a fiatal hercegek is szívesen eljártak, eltérő csoportok formálódtak. Ilyenkor a szórakozás volt a legfontosabb szem-

pont. A hercegi öltözékeket felváltják a „farkasbőrök”, amelyeket még az öreg király ajándékozott örökösének egy „mór tánc eljátszására”, bizonyára „Adrastus király mór táncáról” van szó, „amelyet Calabria hercege kíván eljátszatni a jövő vasárnap”, 1478. február 6-át követően. Ezek a hosszú prémek azonnal a 15. században olyannyira közkedvelt vadember maszkará¹ juttatják eszünkbe: a tours-i Páva-ünnepen² vadembernek öltözött gyerekek jártak el egy mór táncot; Nantilly de Saumur-ban,³ a Notre-Dame templomban van egy gobelin a vadak báljáról, amely egyértelműen udvari mulatságot ábrázol, minthogy a képen minden hölgy díszes ruhát és ragyogó ékszereket visel, ami csak a társadalmi hierarchia csúcsán volt lehetséges.

A király számlái nem tüntetnek fel olyan kiadásokat, amelyekből arra következtethetnénk, hogy udvarában a hölgyek is résztvettek volna ilyen „vademberes” jelmezbálon. A jelmezeket azonban ők sem vetették meg, még 1478 elején a hercegnők és udvarhölgyeik egy táncra készülődtek, „egy jelmezes táncot készülnék előadni a király előtt”,⁴ aki egyébként nagyobb összegeket fordított arra, hogy unokái „egy mór táncot játszhasanak el Arles-ban”.⁵

A FURCSA VISELETEK ASSZIMILÁCIÓJA

Azok a rangjuk szokásaival ellentétes, furcsa ruhák, amelyeket a hercegek néha mulatságok alkalmával felöltenek, csak még jobban hangsúlyozzák a játékos képzelődés és az udvari hierarchia világa közötti távolságot. Az sem meglepő, hogy a hivatásos mulattatók is különös ruhákat viseltek, amelyek különböztek az udvari szolgálók szokásos viseletéből.

A bolondok

A törpék és a szörnyek, akik a középkor végén minden nagyúr kíséretéhez hozzátartoztak, egészen különös elbánásban részesültek az udvaroknál. Azon ritka szerzők egyike, aki egyáltalában foglalkozott az udvari bolondokkal és öltözködésükkel, csak bohócos csúfondáros természetüket látja, és úgy véli, hogy színes ruhájuk csak lealacsonyítja őket.⁶

Más kép bontakozik ki azonban, ha bármelyik korszakban megvizsgáljuk az Anjou udvarban élő törpék helyzetét. A leghíresebb közülük Triboulet volt, aki 1447-től kezdve szüntelenül szerepel René király és a királyné számláin, sőt trónrajutása után még Charles du Maine számláin is. Triboulet-vel egészen kivételesen bántak: 1453-tól inas állt rendelkezésére,

1480-ban két szolgája volt. 1461-től a király Francesco de Laurana-val készítettett érmét a bolond képmásával. Külföldi nagyurak a szicíliai udvar csodái között emlegették Triboulet-t.

René király számláin semmi nem ér fel azokkal az összegekkel, amelyet a király – a miniatúrákon és a kódexek margóin látható – udvari bolondok öltözködésére fordított; hosszú uszályos sapkákra, felesen osztott ruhákra. Egyébként a ránkmaradt szövegek és egy csaknem korabeli festmény (1435 körüli), amely Gonellát, az Este udvar bolondját⁷ ábrázolja, egybehangzóan ugyanazt a külsőt állítja elénk. Gonella piros sapkát visel és rendes szabású ujjatlan ruhát, sapkája csúcsa a vállát verdesi és csengettyűben végződik, a ruha pedig sárga, zöld, piros csíkos szövetből készült, amely arra „a tarka teveszőr szövetre” emlékeztet, amelyből – angliai zöld posztóval bélelve – Triboulet számára készítettek ruhát 1447 szeptemberében. A zöld, e viszonylag ritka szín, azért kerülhetett a bohócruhára, mert a tarka ruhát télen ugyanilyen színű fekete bárányprémmel bélelt köpeny egészítette ki. Egyébként ezeknek a ruhadaraboknak a minősége is figyelemreméltó: a szövet maga több mint 20 forintot ért, a szabás pedig 1 forint 9 gros-ba került, annyiba, mint a király posztóruhái. A négy „ezüst csengettyű”, amelyet a király ötvöse készített 1453-ban, szintén a bolond pompájáról árulkodik, s ugyanakkor szerepére is utal; ruháját vagy kormánypalcáját díszíthette.

Francesco Laurana 1461-es érméjén a figura a korszak tipikus öltözékét viseli. Csak kormánypalcája utal az udvarnál betöltött szerepére. Az érmébe vésett legendából azt a következtetést vonták le, hogy Triboulet „királyi libériát”⁸ viselt. Noha éppen ellenkezőleg, a század közepén Triboulet olyan fényűző ruhákban pompázott, amilyeneket akár a király is viselhetett volna. Ez a játékkirályság, amelynek jele a jogart szimbolizáló kormánypálca, az udvari bolond számára teljes szólásszabadságot biztosított, még a király személyét illetően is. Egy olyan korszakban, mikor a bársony még kizárólag a hercegeknek volt fönntartva, Triboulet bársony szakettet viselt és nemsokára egy „karmazsinvörös, sárga mintás, bársony szaténból” készült hosszú ruhára is szert tett; a ruha más leírások szerint „karmazsinvörös, arannyal átszőtt szaténból” készült. A szövet maga több mint 49 forintba került, és ehhez még hozzászámíthatjuk a sötét mókusz- és fehér bárányprem bélést. Fejedelmi volt az a „cibetmacska fark” is, amelylyel „hosszú, damaszt esküvői ruhája volt bélelve”. De öltözködése mindig csak jól látható külsőségeiben utánozta a király öltözködését, kevésbé előtérben levő darabjai egészen közönséges minőségűek voltak: fekete vagy fehér barchent ujjas, közepszerű harisnya, ing, papucs és cipő. A király és a

királyné arany és ezüst tárgyakat ajándékoztak neki, például „egy 4 márka súlyú ezüstláncot”, vagy egy „ezüstsálakkal átszőtt kiserszényt”, de ezek az ajándékok az ékszerek hierarchiájában nem jelentettek magas rangot, az udvari bolondot körülbelül a király kísérete gyermekeinek szintjére helyezik.

Triboulet kapott ugyan közönségesebb ruhaneműket is, de például fehér gyapjuszövettel és „nyusztprémmel” bélelt kabátja, amelyet „nyakán, mandzsettáján és körben alul” nyusztbőrrel díszített, pontosan olyan volt, mint a királyé.

Az a „sötétkék” kabát tartozhatott még a bolond-ruhatárába, amelyet Jeanne de Laval 1456 júniusában ajándékozott Triboulet-nek, és mását egy női udvari bolondnak, Marie-nak vagy Michon-nak. René király uralkodásának utolsó éveiben a számlákon már semmi sem utal a bolondok látványos ruháira. Triboulet illedelmes szürke ruháiból látható, hogy bár visszavonulása után továbbra is a király öltöztette, de már egészen más stílusban: posztó köpenyt viselt (a posztó 8 forintba került rőfönként), perpignani szürke gyapjúruhát (7 és fél forintért), harisnyát és sapkát. Charles du Maine még nagyrabecsulte az Anjou hercegek öreg pajtását; 1481-ben néhány hónap leforgása alatt három szürke ruhát készíttetett számára jó rouen-i posztóból, ezek közül az egyik „szürkésfehér”, a másik pedig sötétszürke volt. Ezek a ruhák a királyi inasok nivóján voltak, de ezeket még kiegészítette egy „vörös csuklyás kabát” és egy „fekete itáliai damaszt ujjas”.

René király uralkodása vége felé az udvari bolond utánpótlás bőségesen biztosítva volt Triboulet visszavonulása esetére; rajta kívül tudomásunk szerint még két bolond volt a királyi udvarnál, „Phelipot a törpe”, akit a királyi ünnepek regisztere is megemlíti, a szokásos számlákon pedig 1476-tól szerepel, gyakran egyszerűen „kis bolond” néven. Az egészen bizonyos, hogy a későbbi számlákon a kincstartó csak „kis bolondnak” nevezte. Egy ajándék kapcsán a királyné kincstartója „Faillon bolond” néven említi. Talán azonos volna a „lantos Faillon-nal”, akinek a neve 1479-től kezdve szerepelt a rendes számlákon? Az a tény, hogy a kincstár számláin – ahol gyakran előfordult a neve, minthogy számos ajándékot kapott – hol „Faillon”, hol „kis Faillon” néven szerepel, még nem elegendő bizonyíték arra, hogy e nevekkkel két különböző személyt jelöltek. Ruhátára mindenesetre Faillont a bohócvilágba sorolja. Felfedezhetjük benne Triboulet ruháinak főbb jellegzetességeit, az élénk, tarka színeket, a világoszöld harisnyát, a „tarka-barka” ujjast, a mintás bársonyruhába való sárga posztó bélést. A drága kelmét egy szürke szaténruha képviseli. 1480-ban

egy bazáros „sípocskákat” szállított, amelyek ugyanolyan szerepet játszhattak valamelyik udvari bolond jelmezén, mint Triboulet csengettyűi. Akár Triboulet a század közepén, Faillon is rendelkezett inassal, akit szintén a király öltöztetett. A muzsikások ugyanakkor nem voltak ilyen bőkezűen ellátva.

Az egyetlen női udvari bolond, akiről az elérhető regiszterekből tudomásunk van, „a bolond Michon”, aki Jeanne de Laval királyné mellett szerepelt 1456 és 1459 között. Néhány ruhájához a király ajándékozhatta az anyagot, mert ezekről csak a szabás szerepel a királyné számláiban. De általában Michon kizárólag a hercegnőtől függött, tőle kapta harisnyáit, ingeit, rövid szoknyáit, cipőit, uszályos sapkáit és kalapjait. A zöld szín, úgy látszik, nála is szakmai jelzés. Hét ajándék ruha közül kettő zöld volt, kettő szürke és egy „sötétkék”, egy mintás szatén és egy barchent ruhának a színét sajnos nem tüntetik fel a források. Mint a férfi bolondok ruhái, Michon ruhái is elütöttek környezetüktől, elsősorban élénk színnel és jó minőségükkel; arra semmi sem utal a regiszterben – s ez az egyetlen, amelyben Michon szerepel – hogy csengettyűket vagy csörgőket viselt volna.

Az udvari bolondok helye az Anjou udvarban és öltözködésük nehezen érthető a racionális modern gondolkodás keretei között, amely alapján azt hihetnénk, hogy a bolondok a mulattató egyszerű szerepét játszották. Világosabb képet kapunk azonban, ha annak a folklorisztikus kultúrának a keretein belül értelmezzük, amely akkoriban még teljes erővel áthatja a kultúrált és kifinomult udvari élet számos eseményét, a vademberekkel benépesített multságokat, a majálisokat. Az udvarban még bizonyára többen hitték a bolondok kijelentéseinek prófétikus értékében, noha az udvari bolondok szerepe sokszor valóban pusztán statisztéria, mint például Triboulet az Emprise de la Joyeuse Garde-ban.

Mórok és rabszolgák

Az az öltözék, amelyet a király udvari bolondja és „két török divat szerint öltözködő török fegyverhordozó” egy napon viselt, felvillantja a lehetőségét annak, hogy a bolondok és a mórok szerepét a szicíliai király mellett egymáshoz közelítsük. Elképzelhető, hogy a mórok hazájuk dalaival és táncaival szórakoztatták a királyt, noha ezt a feltételezést a számlákon egyetlen részlet sem erősíti meg. Az azonban bizonyos, hogy a király örömet lelte abban, hogy palotáját egzotikus figurákkal népesítse be, és a

15. századi Mediterraneum virágzó rabszolgapiaca lehetővé tette, hogy ezeket a világot minden tájáról beszerezze.

A század közepén a mórok még igen gyakran szerepeltek a számlákon. Provence-ban⁹ szokássá vált az öreg rabszolgák felszabadítása, talán ez okozta, hogy René király uralkodásának utolsó éveiben megritkult a mórok sora. René király azonban mindvégig vásárolt „mórokat”,¹⁰ és ajándékozta őket hozzátartozóinak.¹¹ A „rabszolgák” és a „mórok” közötti különbség a számlák fogalmazói számára nyilván világos volt, hiszen nem tartották szükségesnek, hogy erre külön kitérjenek. Nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy a megkülönböztetés kizárólag a földrajzi származás szerint történt, hogy a rabszolgák a Mediterraneum északi részéről és a Fekete-tengertől jöttek, a mórok pedig Afrika észak-nyugati részéről. Vajon a „tatár istállómaster”, akit egyetlen alkalommal említenek a ruhavásárlás számlái, rabszolga volt vagy mór? Annyit tudunk, hogy egy „Jehán nevű rabszolga”, akit „Messire Jouan-nak” is neveztek, a király házanépéhez tartozott 1456 és 1458 között. A mórok többen voltak, de gyakran nehéz őket megkülönböztetni. 1447 és 1449 között csak egyetlen egyet jelöltek névszerint, Monnet Alibert-t; de vajon melyik volt ő, a „nagy szaracén mór”, vagy egyike a „fentemlített úr szántóföldjén élő két mórnak”, vagy az „öreg mór”, vagy a „fehér mór”, vagy a „nagy fekete mór”? Annyi bizonyos, hogy gyerekek is voltak közöttük: a „két kicsi mór” és később 1459-ben „Katherine, a mór kislány” és 1472-ben a „kis mór”.

A század közepén a mórok ruháinak színe és szabása igen látványos és feltűnő volt. Monnet Alibert 1448-ban egy „sötétpiros bolyhos gyapjúszövet ruhát” kapott „fehér szőrmével” bélelve. Az „öreg mór” piros bélesű, „mélykék” hosszú ruhát viselt, a két „kis mór” pedig „élénk zöld” szakettet vagy zöldeskék ruhát, és csak ritkán szürkét. A fantasztikus színekhez fantasztikus formák járultak: a „hosszú szakett”, amelyet 1449-ben csináltattak a két szántóföldi mórnak, valószínűleg kifejezetten a rabszolgák számára fenntartott fazon volt, akárcsak a „csuklyás szakett”. Az egzotizmus forrásáról sem feledkeztek meg, 1447-ben többször is vásároltak számukra „szaracén ruhát”.

A mórok öltözkését könnyű megkülönböztetni az udvari bolondokétól a ruhák értéke alapján. A mórok ruhái mindig közepes áru gyapjúszövetből készültek: a mélykék és a piros csak 2 forintba került rőfönként, az élénk zöld 3 és fél forintba.

A kisebb javításokról szóló elszámolás olyan takarékoságról árulkodik, amely kivételesnek számít ebben a környezetben. Egyikük számára

„csizmához való felsőbőrt” vásároltak, később egy másik „cipője talpalására” kapott pénzt, vagy hogy „rendbehozassa elszakadt zekéjét”.

Ahogy múlik az idő, a régi rabszolgák egyre inkább beleolvadnak a palota rendes személyzetébe. 1456–1459-től kezdve a királyné két „rabszolgája”, és a „kis mór” ugyanolyan, rőfönként 4 vagy 6 forintos szürke posztóból készült ruhát viseltek, mint a szobalányok, még Marion is, aki talán a leghosszabb ideig maradt Jeanne de Laval szolgálatában, az 1456–59-es számlák idején ugyanolyan libériát viselt, mint a szobalányok. Egyedül az különbözteti meg őket, hogy továbbra is teljes ruhaellátásban van részük, s akár a férfi rabszolgák, két pár cipőt kapnak havonta, vásznat, hogy inget csináltassanak, és barna vagy „sötét kékeszöld” szövetet egyszerű rövid szoknyájukra. Az asszimiláció azonban tovább folytatódik, s az uralkodás vége felé, 1469 és 1471 között a „mór Katherine, a fentemlített hölgy mosónője” – aki az 1459-es számlán szereplő „kis mórral” azonosítható – a rendes számlákon szerepelt, a többi szobalánnyal együtt. S végül 1479 és 1780 között a királyné számláján már egyetlen olyan rabszolga sem található, aki teljes egészében a királyné költségén öltözködött volna.

Ugyanez az asszimilációs folyamat játszódott le a férfi rabszolgáknál is. Úgy tűnik, ebben közrejátszott az is, hogy a rabszolgák vezetéknevet és keresztnévet kaptak, ugyanis 1447-től kezdve csak egyetlen mór kapott ruhát a király „címerével”, az, akit továbbra is egyszerűen „mórnak” neveztek. Az uralkodás utolsó éveiben a számlák alapján már csak három mór azonosítható; lehetséges, hogy a többi már jobban integrálódott, így csak nevük és mesterségük szerepel a számlákon. A „kis mór” hosszú, sárga damaszt zsakettjében továbbra is vidám színfolt az udvarban, de „Pierre, a királyi ruhatár mórja”, akit korábban „kísérő inas” vagy „kísérő gyermek” néven emlegettek a számlák, már ugyanúgy öltözött, mint munkatársai: „hamuszürkébe” vagy „rennes-i szürkébe”, ugyanolyan olcsó anyagból, mint e tisztség többi alárendelt alkalmazottja, ruhaanyagának 5 és fél, 6 forint volt rőfje. Végül a „király kertjének mórját”, aki talán egy öreg szolgálta lehetett, akit René király mezőőrként alkalmazott Aix kapuinál, a király öltöztette saját költségén 4 és fél forintos szövetbe, ami sokkal jobb minőségű anyagot jelentett, mint ami a század közepén a móroknak fenn volt tartva. Az asszimiláció a vallás területén is megtörtént, ami abból látható, hogy René király 1476-ban egy forintot adott „a móroknak a húsvéti ünnep megrendezésére”.

Ebben a korszakban már nem vásároltak szaracén ruhát kifejezetten a mórok számára, de ebből nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a

király felhagyott azzal a szokással, hogy szolgálait a Maghreb divatja szerint öltöztette. A számlákon ugyanis továbbra is nagy mennyiségben szerepelnek egzotikus ruhák, amelyeket vagy a király parancsára vásároltak fel Afrikában, vagy pedig az ott horgonyzó firenzei gályákról szereztek be. Abban az időben, amikor a király különösképpen kedvelte a mór színeket, furcsa is lett volna, ha nem használta volna fel palotája díszítésére az afrikai szolgák népviseletének dekoratív tarkaságát, legalábbis ünnepek vagy „mór táncok alkalmával”.

A század közepén tehát a nemesek és a palotaszolgák hierarchiájából különböző csoportok tűntek ki öltözködésükkel. Ezek a csoportok azonban René király uralkodásának vége felé jócskán megritkultak. A létszámát tekintve két legjelentősebb csoport – a főnemesek a hierarchia csúcán és a mór rabszolgák a társadalmi hierarchia legalján – már nem részesült különleges bánásmódban. A király megerősítette hatalmi helyzetét, ruháját már csak vérszerinti hercegekkel volt hajlandó megosztani. Az élenjáró főnemesek beolvadnak az udvari nemesek tömegébe, a mórok pedig elkeverednek a többi palotaszolgá között.

A KIRÁLY „CÍMERE”: LIBÉRIA VAGY EGYENRUHA?

Egy népes csoport azonban az uralkodás egész ideje alatt fennmarad, sőt egyre bővül. Azoknak az embereknek a csoportja akik számára a király „címerének” kontrasztos színeiből készített ruhát, s akik e „címeres” ruhákat közönséges ruhájukkal felváltva viselték. Ha a szín-kombinációk változtak is a számlák által feltárt periódus alatt, sőt a ruhaanyagok is eltérő minőségűek voltak, a kiosztott megegyező színű ruhák elég erős és jól látható kapcsolatot teremtenek ahhoz, hogy egy nagyobb összességen belül kiváltáságos csoportok képe, sőt hierarchiájuk is kirajzolódjon. Először a „címeres” ruhák viseletének különböző változatait kell tanulmányoznunk: az udvarban, a szolgálóknál, és azokat a kritériumokat, amelyek alapján e ruhák az udvaron kívül kiosztásra kerülnek. Így kaphatunk pontosabb képet arról, hogy milyen értelmet tulajdonítottak a hercegek a „címeres” ruhák viseletének.

Libéria és nemesség: az apródok

Paradox módon a „címeres” ruhákat és azok helyét a ruhatárban a közönséges ruhák mellett, azoknak a nemes gyerekeknek a ruhatárából is-

merjük a legpontosabban, akik lovagi szolgálatot teljesítettek a herceg vagy a hercegnő mellett és ezért teljes ellátást kaptak.

A lovagi osztály legrégebbi tradíciói valóban azt kívánják, hogy a nemesek gyermekei a harcászat inaséveit az atyai házon kívül töltsék.¹² A herceg apródai közé kerülni a 15. századi jellegzetes nemesi életforma első állomása volt. Az apród-élet sok előnnyel járt: amellett hogy a gyermekek a kész lovagok mellett magas szintű képzésben részesültek a hadi tudományok, a költészet és a politika terén, még az a remény is felcsillant a szicíliai király vagy királyné mellett nevelkedő apródok számára, hogy fényes udvari karriert futhatnak be, vagy legalábbis a jövőben hasznosítható kapcsolatokra tehetnek szert.

Az a szokás, hogy az apródokat keresztnevükön vagy atyai nevükön szólították, nehézzé teszi azonosításukat. Szerencsére a titkár néha személyi adataikat is feltüntette, vagy utólag következtethetünk ezekre két jegyzék egybevetése alapján, ha azokban azonos és viszonylag ritka keresztneveket találunk. Így megállapíthatjuk, hogy főleg a lovagi osztályból kerülnek ki és nem a főurak közül, akik amúgy is számíthatnak a királyi család támogatására, mint például a Laval-ok, vagy a Beauvau-k. Gyakran a király közvetlen kíséretét alkotó családok gyermekeit is köztük találjuk. Sok apród olyan nevet viselt, amely gyakori volt a király környezetében: Mathelin de Montalais és „Jehannin de Brancas, Monseigneur de Marseille testvére”, Jean de Montplace, „Simon d’Anglure, Philebert d’Estanville fia, jelenleg a király apródja” és Artus de la Jaille, a királyné egyik apródja. A parádé fontos helyet foglalhatott el a nemesi ivadékok életében. Az egyik leírás elbeszéli, hogy a nancy-i viadalon, amelyen René király is résztvett, miképpen ülnek az apródok díszes „hímzett selyemtakarókkal” borított lovaikra, és hogy a király ez alkalomra „sárga pettyes bársonykabátot” és „tengerkék strucctollas kalapot” csináltatott a számukra. És amikor a király 1451 áprilisában „négy hímzett ... arannyal átszőtt hámot készíttetett magának, amelynek pástja sűrke damasztból volt”, s hozzá egy zsakettet, a fenti hámmal megegyező hímzéssel”, Pierre Dubillant-nak még hét ilyen zsakettet kellett híméznie a „hat apród és kísérő inas” számára. Az az apród ellenben, aki a Livre de Tournais miniatúráján a breton herceg városba jövetelének tiszteletére rendezett ünnepi menet élén áll, az őt követő trombitásokkal megegyező, felezetten osztott rövid ruhát viselt. Ime itt egy ünnepélyes alkalommal láthatjuk a „címeres” ruhát, amelyet René király oly gyakran adományozott apródainak.

A „királyi címer mintájára” (à la devise du roy) kifejezés csak háromszor fordul elő az apródok öltözetére vonatkozóan, de a számlák más

fejezeteiben találhatunk olyan ruhaleírásokat, amelyek alapján e ruhák ugyanebbe a kategóriába tartoznak: például az a két vagy három ellentett színű szövetből szabott ruha, amelynek „ujja díszítését” az egyik színből készítették. Ez utóbbi részletre máshol nem térnek ki, nem tudhatjuk hát, hogy arról van e szó, hogy az ujját egy másik színből készítették, vagy, ami valószínűbb, más színű hímzésekkel díszítették. Más számlák még jobban pontosítják a képet: 1447-ben hat apród szövetruhát kapott, amelyben a fekete szín dominált. „Keresztbe felezetten szürkét és fehérét” is használtak a bélelt és „nemezesített” ruhákhoz. A ruhákhoz bélelt uszályos sapkák is tartoztak. A részletesebb forrásokból kitűnik, hogy a nyereg tartó díszítő mintás kivágásokkal vagy berakásokkal díszített szövetből készült. A „nemezesítés”, ami nem egyenlő a béléssel, hiszen egymás mellett alkalmazták a két kifejezést, valószínűleg azt jelenti, hogy a bélés alá vásznat steppeltek, hogy a szövetnek jobb tartása legyen. 1451-ben az apródok szintén „keresztbe felezett” ruhát hordtak, de ez alkalommal hatan lila és fehér, egy pedig fekete és barna szövetből. A *Livre de Tournois* miniatúrája a breton herceg bevonulásának képével jól mutatja az ellentétes színek beosztását a díszlovon ülő apród felezetten osztott rövid ruháján, és hozzásegít ahhoz, hogy elképzeljük – talán díszesebb kivitelben – René király apródjainak öltözékét.

A király nem ragaszkodott egyfajta színösszeállításhoz: 1447–49-ig „címere” három színből állt, feketéből, fehérből és szürkéből. Két évvel később fehérét és lilát használt. Uralkodásának utolsó éveiben az apródok feketét és karmazsinvöröset viseltek. Álljunk meg egy pillanatra a színek szimbolikus jelentésénél. A *Traité du blason*¹³ második részében, ahol az „egymás melletti színek szépségéről” van szó, a szerző „nagyon szépnek” találja a fekete, fehér, szürke színösszeállítást, amelyben a „jól megalapozott reménység” szimbólumát látja, így e színek a szicíliai király reményteljes jövőjével harmonizáltak 1447 és 1449 között. De mi indíthatta a királyt két évvel később arra, hogy a „szerelemben való hűség színeit” viseltesse apródaival¹⁴? A harmadik színösszeállítás az öreg király csalódottságát és szomorúságát fejezi ki, aki ekkor már roskadozott a családi gyász és a politikai nehézségek súlya alatt. Talán mindenkinek meg akarta mutatni világfájdalmát.¹⁵

A színösszeállításnál is jelentésgazdagabb a ruhaanyagok változása. 1450 körül a címeres ruhák közepes áru – 6 forintos – gyapjúszövetből készültek. 1479 márciusában és 1480 januárjában, tehát két alkalommal is a legfényűzőbb anyagokat – fekete és karmazsinvörös bársonyt – alkal-

mazták a „királyi címer színeiből” készült öltözékekre. A „címeres” ruhák anyagának fényűzése jóval gyorsabban nőtt, mint az apródok szokásos viseletének anyagáé; a közönséges ruhák jellege a fogyasztás általános színvonalának felelt meg. Úgy tűnik, hogy a század közepén a damaszt ruhák és a szatén zekék az idősebb apródok számára voltak fenntartva. Az általános viselet a szövet ruha és a barchent zeke volt. 1456–1459-től kezdve azonban a királyné apródainak ujjasait és ingeit egyre inkább selyemfélékből szabták. René király uralkodásának utolsó éveiben a királyné apródai között a barchentből és szaténból készült zekék mellett a damaszt volt a legelterjedtebb. René király apródai körében is előtérbe került a divatos damaszt, de ez is inkább az éghajlati viszonyokkal és nem a takarékossgal magyarázható. Az apródok felezetten osztott ruhái – akárcsak zekéik anyaga – az Anjou udvar felső rétegeiben érvényes divatot követték. Az apródok sem viseltek mindig „címeres ruhát”; a két vagy három ruha közül, amelyet minden évben tavasszal és ősszel kaptak, legalább egy csak egyféle szövetből készült. Mint az egyszínű tengerkék ruhák 1446 júniusában, a sötét szövetruhák 1448 júniusában, vagy ugyanebben az évben, októberben a „hét egyszínű roueni sötét”, fehér bárányprémmel bélelt ruha. 1451 februárjában a ruhák fekete szövetből készültek, de a szabó ugyanakkor barna szaténzekéket és barna harisnyákat szállított, ami egy kissé enyhített a ruhák szigorúságán. E kevés kivételtől eltekintve a század közepén a harisnyák, a kalapok, az uszályos sapkák, sőt még a kabátok és a csuklyák is mindig feketéből vagy sötétkékéből készültek, még az Izabella királyné halála utáni gyász elmúltával is, amikor az apródok – akár az egész udvari személyzet – fekete ruhát és fekete uszályos sapkát öltöttek. A király uralkodása vége felé azonban apródain a sötét szövetruha és a fekete teveszőr köpenyek mellett tarkább elemek is feltűnnek: „zöld kalapok” 1476 körül, tengerkék köpenyek 1477 októberében, sárga selyemruhák, „világos zöld” gyapjúharisnyák 1477 nyarán, sőt még „piros harisnyák” is. Az apródok számára kiosztott ruhák változatossága és főleg bősége mutatja, milyen fényűzően tartotta őket a király, akinek körültekintő gondoskodása a sapkákra, övekre, sőt a nadrágfűzőre is kiterjedt, és a zsinórokra is, amikor uralmának vége felé divatba jött a fűzős zeke, a fűzőzsinór, amivel „kabátját feltűrheti”. A fehérműellátás ugyan nem a királyi kincstár számlájára történt, mégis mindig szerepelt a számlákon, ha az apródokról volt szó: tucatjával vagy hatosával kapták az ingeket: a fehérmű 1449-ben hollandiai vászonból készült, később pedig „hesnault-i” vászonból. Az apródok cipőfogyasztása impresszionáló volt. A cipész számlája 1488-ban a következő szállításról számol be: „harminc pár cipő június 5-én

vasánap a hat apródnak”. Ezek szerint mindegyikük hetente kapott egy pár cipőt és ezenkívül rendszeresen kaptak hosszúszerű tehénbőr csizmát és alkalmanként néhány rövid csizmát vagy bocskort.

Amennyire a számlatöredékekből meg tudjuk ítélni, Calabria hercege, az utolsó szicíliai király trónralépése előtt és után is ugyanolyan jól tartotta az apródokat, mint René király. A ruhák anyaga nem szerepel az 1479-es számlán, de a ruha összes tartozéka, a vidám színek – főleg a piros és a luxus díszítések egyaránt – Károly király új formai kísérleteiről árulkodnak, amelyek már azokon a ruhákon is nyomot hagytak, amelyeket a király 1481 júniusában csináltatott apródainak. A kinstartó nem jelzi, hogy „címeres ruhákról” van-e szó, a poitou-i vörös szövethől készült „finom feki te bársonnyal bélelt” ruha azonban René király színeire emlékeztet. Új szín bontja meg azonban az eddigi harmóniát, a „háromnegyedujjas sárga damaszt olaszmodi ujjas” mely valószínűleg kilátszott az ujjatlan ruha alól.

A királyné apródainak ruhái, köpenyei, kabátai 1456–59-ben és 1479–80-ban változatlanul szürke vagy fekete szövethől készültek, a hercegnő konzervatív ízlésének megfelelően. A királyné csekély engedménye az élénk színek újjászülető divatjának a piros vagy sárga harisnya és alkalmanként egy-egy selyemujjas élénkítő színtoltja volt. Létezik azonban ennél jóval alapvetőbb különbség is a király és a királyné apródainak öltözéke között: a királyné apródai egyetlen „címeres ruhát” sem kaptak a rájuk maradt két számadás ideje alatt, olyan anyagokról sincs tudomásunk, amelyekből kétszínű ruha készülhetett volna.

Ez arra enged következtetni, hogy a „címeres ruha” a herceg színeivel a lovagok esetében inkább katonai és lovagi funkciókhoz kötődik, mintsem udvari szolgálatokhoz. A király tiszteletbeli istálló mestereinek kis csoportja azonban, akiket ugyanúgy, mint az apródokat, a század közepén a herceg saját költségén öltöztetett az apródokéhoz hasonló ruhákba, nem viselt „címeres ruhát”. Az istálló mesterek az apródok vagy a nemesgyerekek szolgálatait folytatják, mint ahogyan ezt terminológiájuk is tükrözi, és nyilvánvalóan közülük kerültek ki, de csak meglehetősen rövid időre. Egyikük sem maradt egy számadás teljes időtartama alatt a király mellett. 1447-től kezdve Johannon apród megosztotta ruháit Pierre Chaperon és Robert du Fay istálló mesterekkel. Antoine de Tillay, aki 1451-ben istálló mester volt, azonos a két évvel korábbi apród Tillay-vel. Az is valószínű, hogy „Jacques de Vaugirault és Conrad l’Alemant, a király tiszteletbeli istálló mesterei” 1453-ban, azonosak az 1451-es Conrad és Jacques apródokkal. Antoine de Tillay és Jacques de Vaugirault, akit „kis Chaperon-nak”

is neveztek, 1448. májusában kivételes bánásmódban részesültek. Akkoriban csak ők ketten viseltek fekete damaszt ruhát, nyilván koruk miatt. A számlák sajnos semmiféle felvilágosítást sem nyújtanak arra vonatkozóan, hogy milyen körülmények között történt az átmenet, amely során a nemesifjak apródból tiszteletbeli istálló mesterré váltak. Az utolsó jegyzékről az istálló mesteri kategória már teljesen eltűnt; az apródokból ezentúl talán egyenesen az udvari pékség feje, vagy pohárnok lett, ezek voltak az udvari karrier első állomásai.

Szolgáló csoportok

Az istálló

Az apródok és az istálló mesterek kapcsolata nem egyszerűen a számadások sugallta fikció; az apródok és az istálló mesterek öltözkéneke hasonlóságai és különbségei az apródok szerepét szélesebb összefüggésben világítják meg.

1448 júniusában a számadásokon az istálló rovatban látható, hogy az istállóban „14 ember számára” osztottak ki „ruhákat a fentemlített úr színeivel”: négy lovász, két öszvérhajcsár, azután „La Hyre, Perdriau és két segédjük” számára, akik kocsisok lehettek, és még néhány kísérő szolga számára, akiknek a feladata nem kapcsolódott közvetlenül a lovak gondozásához: egy „lovassfutár”, egy „trombitás kihirdető” és két kézműves, egy „avignon-i kardkészítő mester” és „Jehann de Bonnes fegyverkovács” számára. A számlán a ruhák értéke együttesen van feltüntetve – összesen 120 forint – így nem tudhatjuk, hogy mindegyik egyforma minőségű anyagból készült-e. Egy másik, az előzőnél jóval nagyobb arányú ruhaszállítmány azonban lila-fehér felezett ruhák egész hierarchiáját vonultatja fel. Harminchárom személy és öt apród kapott ruhát. Ha ezt a listát összevetjük az istálló „embereinek” az 1479–80-as számlák alapján összeállítható névsorával¹⁶, azt tapasztalhatjuk, hogy a tisztségek fajtája és a tisztségviselők létszáma a kettőben körülbelül megegyezik.

A lila anyag ára három kategóriába osztja az istálló alkalmazottjait. A legfelső kategóriába az apródok, és a rendszerint az apródok ruháit viselő „vénicien”-ek, azaz kísérő inasok kerülnek, rőfönként 55 solidust érő roueni lilájukkal. A legalacsonyabb szintet a tizenkét lovászinas, a kocsisok, az ökörhajcsárok és az apródok inasa képviselik; lila szövetük 37 solidus 6 dénárba került rőfönként. A közbenső, népesebb csoport közelebb

állt az utóbbiakhoz, mint az apródokhoz; tizenkilenc főből állt, 40 solidust erő szövetből öltözködtek. Idetartozott az istálló tulajdonképpeni vezetője, a főlovász; a mesteremberek: egy patkókovács és két fegyverkovács, a hírnökök: egy futárkövet és egy lovasfutár; és végül a zenészek: hat „trombitás” és a „dobos”. Marad „8 kocsis és ökörhajcsár”, akiket nem tudunk pontosan elhelyezni, mivel a számlákon csak ruhájuk fehér felének az anyaga szerepel.

A vásárlás időpontjából (1451 július), csakúgy mint azokból a részletebb utasításokból, amelyek az istállómesterek fegyverzetére kiutalt összeget kísérik, csaknem biztosan következtethetünk az általános ruhaadományozás indítóokára: a szicíliai király hadserege ekkor indult el Guyenneba, hogy csatlakozzék VII. Károly seregéhez. A királyi istálló számára kiosztott „címeres” ruhák katonai konnotációja ilyen módon nagyobb hangsúlyt kap és előtérbe kerül. Jelentésük azonban nem korlátozódik erre az összetevőre. Az általános ruhaadományozáson kívül „Menicque”, aki valószínűleg kocsis volt, szintén kapott ruhát, „mikor Gyertyaszentelő táján a király Anjouba küldte agyagedényeivel”. Ez is mutatja, hogy ez a viselet kifejezetten békés szolgálatok esetében is használatos volt, ilyenkor csak mint felismerési jel volt jelentősége. Később ezt nevezték libériának.

A királyné palotájában az istállómesteri tisztség semmiféle katonai célt sem szolgált, az istállómesterek egyetlen feladata: a királyné és személyzete utazásait biztosítani. Felmerül a kérdés: volt-e egyáltalában a királynénak „címere”? A számlák első jegyzéke nem tünteti fel, hogy a királyné istállómestereinek rendszeresen évenként kiosztott ruhákon volt-e nyoma címernek. Maga az a tény, hogy a ruhaanyag színe minden évben változott, és hogy a ruhák egyszínűek voltak, jól mutatja az eltérést René király szokásaitól.¹⁷ Mindezek ellenére a királynénak is volt „címere”, hiszen 1456 áprilisában a navarrai király egyik szolgájának egy ruhára való kékeszöld anyagot és bélést ajándékozott, amelyhez „egy negyed rőf fehér vászon” is járult, „hogy abból két betét készüljön a fentemlített ruhára címerünk színei szerint...” és Pierre Dubillant hímzőmester 60 tours-i solidust kapott, hogy „a fenti ruhára a két betétet címerükkel elkészítse és kihúmezze.” Annak ellenére, hogy a jegyzékek hallgatnak az istállómesterekről és az apródokról, nincs kizárva, hogy a királyné személyzete ilyen „betétekkel” rendelkezett, amelyek egyik ruháról a másikra tehetők, és az sem kizárt, hogy voltak „címeres” ruhák is, amelyeket az erre kijelölt alkalmakkor viseltek. Tegyük még hozzá azt is, hogy a királyné palotájában az istállómesterek ruháinak hatását a színben összeillő nyereg és nyeregtakaró fokozta.

A dokumentumok állapota nem teszi lehetővé, hogy közelebről kövessük a „címeres ruhák” alakulását a királyi istállóban a király uralkodásának utolsó éveiben; egyetlen egy „király színeiből” készült ruha, amelyet egy kíséőinasnak, „kiséő gyermeknek” ajándékozott, tanúsítja, hogy ez a ruhatípus az apródok kis csoportján kívül is tovább élt. De míg az apródok 23 forintos karmazsinvörös és fekete bársonyruhában pompáztak, a fiatal Artault-nak meg kellett elégednie egy 8 forint 9 fillér értékű piros-fekete bourges-i szövetből készült ruhával. Ez azt jelentené, hogy miután René király magas kora miatt kénytelen volt felhagyni a háborúskodással, azt a szokást is feladta, hogy istállómestereit egyenruhába öltöztesse? Ez egyáltalán nem biztos, mert ha azt a feltevést el is kell vetnünk, hogy egy különálló számla elveszett – mint ahogy számos, istállómesterekre vonatkozó kiadás továbbra is szerepel a kincstár számadásain – láthatjuk, hogy a ruhaanyagvásárlás bővült, rendeltetésük azonban nincs megjelölve. Csak 1479 decemberében a szürke, fekete és piros anyagok és bélések, amelyeket Jarret istállómester vett át ismeretlen célokra, összesen 479 forintba kerültek. Ebből a királyi istálló egész személyzetét fel lehetett volna öltöztetni. Ráadásul még ugyanabban a hónapban a szabó is kapott körülbelül 8 rőf piros és fekete anyagot, hogy abból 47 forintot érő címeres ruhákat készítsen. Valószínűleg tehát később is szállítottak ruhákat a királyi címer színeivel, noha ez így kifejezetten nem szerepel a szövegekben . . . .

A „trombitások” és a „dobosok” a ruhaszámlákon az istálló személyzetével együtt szerepelnek, de feltűnnek külön is. Rendszeresen viseltek díszruhát a királyi címer színeivel, amelyek értéke az uralkodás utolsó éveiben megnőtt. 1447-ben a szürke, fekete, fehér öltözékek 7 forintba kerültek. 1447-ben „a hat trombitás... akiket ezennel a tengeren át Barcelónába küldünk seregünkhöz” ebből az alkalomból fekete-piros ruhát kapott, egyenként 7 és fél forintért. Hat évvel később „a király 5 trombitása számára választott különleges roueni szürke... piros és fekete” anyagok jóval drágábbak voltak, ezekből az anyagokból 14 forintba került egy ruha.

A század végén már nagyon kevés piros és fekete anyagot vásároltak, hogy abból „királyi címert készítsenek” a szolgálók szürke ruháira, ami azt jelzi, hogy a „címeres” ruhák közeledtek a köznapi viselethez. Az apródok és az istállómesterek jellegzetes, ellentétes színekből álló ruhája kihalófélben volt. Az istállómesterek közönséges szolgálókká váltak, és ettől a színes „címertől” eltekintve beleolvadtak a szürke ruhák tömegébe. Egyébként az is lehetséges, hogy a „címer” ebben a korszakban egyes palotaszolgák ruhaujjára került, akiket eddig információ hiányában a szürkeruhások közé soroltunk.

Jeanne de Laval hercegnő számláinak egyik paragrafusából egyébként kiderül, hogy istállójának egyes alkalmazottjai másképpen viselték a királyi házhoz való tartozásuk jelét. 1458-ban a királyné egyik lovasának szürke ruhát adományozott és mellé „egy zöld szövetet... a címer felkötésére”, azt azonban nem jelöli meg közelebbről a szöveg, hogy a címert hol viselte, a mellén, vagy az oldalán.

Bizonytalanság mutatkozik a másodlagos futárszerepeket betöltő személyek öltözködésében, a legfontosabb küldetéseket ugyanis nemesemberekre bízta. 1448-ban „egyszínű fekete szövetruhát” viseltek fehér béléssel és ehhez illő cipővel¹⁸; 1453-ban ők is viselték az istálló mesterek megkülönböztető lila-fehér színeit. A király uralkodásának vége felé a „lovas” szót majdnem mindig a kevésbé pontos „futárkövet” helyettesítette; „Grand Jehan-t” felváltva hol így, hol úgy nevezték, és az új elnevezést a király hírnökeire is alkalmazták. Ebben az időben „Souysse két futárkövet” rendszeresen szürke ruhát kap a király címerével, amelynek értéke 12 forint. Maillorques ruhája 18 forintba került. Ugyanakkor Grand Jehan csak szürke anyagot kapott, de olyan jó minőségűt, hogy a ruhának ára hasonló szintet ért el, 16 és 17 és fél forint körül mozgott, lassú fejlődést jelezve ezzel a század közepének árszínvonalához képest, amely már akkor darabonként 14 forint fölött mozgott. Grand Jehan talán továbbra is „szövet” segítésével erősítette fel a király címerét a szürke ruhára?

A konyha

Az utolsó csoport a királyi palotában, amely rendszeresen viselte a király színeit, a „kukták, a konyhai személyzet”, amelynek tevékenysége természetesen nem kötődik semmiféle katonai funkcióhoz. A király színeinek viselete az ő esetükben egyértelműen a cselédek libériájának felel meg. E viszonylag népes csoport – 1447-ben tizenegyen voltak (a királyné konyhai szolgálóit is beleértve) René király uralkodásának utolsó éveiben pedig legalább nyolcan, de lehet, hogy tizenegyen vagy tizenketten – 1447-ben szürke-fekete-fehér színekben jártak. 1471-ben áttértek a fekete-pirosra, majd 1477-ben szürke ruhát kezdtek viselni fekete-piros díszítéssel.

Ruháik jellege 1447-ben nem igen különbözhetett az apródok ruháitól; az anyag ugyanolyan értékes volt, a fazon azonban csak 9 fillérbe került egy forint helyett, a kidolgozás nyilván kevésbé volt gondos, és a fehér bárányprem bélés is hiányzott. 1471-ben, 1477-ben, 1480-ban, amikor az apródok bársonyba kezdtek öltözni, ez a hasonlóság már nem érvénye-

sült, bár megfigyelhetjük, hogy a kukták továbbra is drága, sőt egyre drágább ruhát viseltek. A kiadás 1447-ben átlagosan 7 és fél forint volt, 1471-ben 6 és fél forint, 1477-ben 10 forint és több mint 11 forint 1480-ban. A rőfönként 6–8 forintot érő szövet, amelyből ebben az utolsó időszakban a címeres ruhák készültek az istálló és a konyha emberei számára, igen rangos helyet foglalt el az Anjou udvarban használatos gyapjúszövetek hierarchiájában, minthogy ezeknek az ára, úgy tűnik, ebben az időszakban csökkent.

Az első egyenruhák

Csak René király uralkodásának utolsó éveiben vette kezdetét az a szokás – mint ahogyan ez a kincstár számláinak feljegyzéseiből is kitétni – hogy a hadsereg bizonyos csoportjait a herceg egyforma ruhába öltözteti. 1478-ban osztanak ki először egy teljes katonai alakulat számára ruhákat – azaz ettől fogva már egyenruháról beszélhetünk.¹⁹ Az alakulat, a negyven íjászból álló „királyi gárda”, minden tagja „a király címerének színeiből készült zsakettet és zubbonyt” viselt, kapitányuk „Janot, íjász, gárdakapitány” címeres ruhája pedig fekete és karmazsinvörös szaténból készült. A vezető tekintélye ruházatának pompájában is megjelenik; csupán a zsakettjéhez szükséges szatén több mint 13 és fél forintba került, míg az íjások zsakettje és zubbonya csak egy tallérba, azaz körülbelül 2 forint fél fillérbe „a zubbonyok hímzésén kívül, amit Luco Damar kincstárnok fizetett ki”. A palota szolgálói és az apródok azonban világosan megkülönböztethetőek ezektől a katonáktól: az utóbbiak címeres ruhái jóval értéktelenebbek voltak. Igaz, hogy a „címer” mindkét esetben ugyanaz volt, a katonák azonban másfajta, fegyverzetük fölé szánt, jóval olcsóbb ruhákat viseltek. Talán a katonák magasabb létszámával magyarázható, hogy ruháik olcsóbbak voltak, mint a szolgálók libériái. Igaz, hogy kincstári számláink csak negyven íjászról és tisztjükről tesznek említést, ami körülbelül megegyezik az istálló alkalmazottjainak létszámával, de több katona is öltöztetett a király költségére, ami más számlákon lehet feltüntetve. Egyébként egy zubbonyhoz jóval kevesebb anyagra van szükség, mint egy ruhához, ez is magyarázhatja, hogy a zubbony olcsóbb volt, még akkor is, ha egyenértékű anyagot használtak fel mindkettőre.

René király utóda jóval merészebben alkalmazta az egyenruhát katonái számára. A Calabria hercege; Charles du Maine udvari ünnepeiről készült számadásokon látható, hogy 1478 januárjától kezdve „Monseigneur

libériája módjára”, piros-szürke és „carysé” anyagból készült zubbonyba öltöztettek 11 szolgát, akiket „a pápa hajójára küldtek”, bizonyára azért, hogy egy követ kíséretével szolgáljanak. Vezetőjük „két nemes volt a Monseigneur palotájából”, akik szürke-karmazsinvörös bársonyból készült zubbonyt viseltek.

Charles du Maine trónrajutásától kezdve (1480 július) a katonák számára a „libériák” kiosztása egyre nagyobb méreteket öltött, az 1481-es ruhaanyagokról szóló számlák rövidek ugyan, de igen sok részlettel segítenek hozzá, hogy képet alkothassunk az első egyenruháról.

A „királyi gárda” íjászlai, „a könnyűfegyverzetű lovasok”, „Monseigneur de Rieux katonái” és „Jehannon Sallon kapitány emberei” mind az új szicíliai király színeit viselték, a piros-fehér-szürkét, ami megegyezett „a királyi hadsereg zászlójának színeivel”. Továbbra is az ujjas a leggyakrabban emlegetett ruhadarab, de feltűnik – kizárólag könnyűfegyverzetű lovasokon – a vért fölött viselt díszes zubbony („serges”). Ugyanebben az időben Charles du Maine ruhatárában is feltűnik egy ilyen díszes ruhadarab, amely „arannyal és damaszkusi ezüsttel kivert anyagból készült.” Bizonyára valamilyen díszruháról lehet szó, de semmiből sem következtethetünk a ruhadarab szabására, formájára. Egyetlen támpontunk az íjászok kapitányának ujjasához és a könnyűfegyverzetű lovasság kapitányának díszes zubbonyához szükséges anyagmennyiség összevetése: az előbbi ujjasához 6 arasz selyembársonyra volt szükség, a másik zubbonyához 12 arasz „jó minőségű fekete bársonyra”. Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy a két anyag egyforma széles volt, de a különbség mindenképpen elég számottevő ahhoz, hogy jelentőséget tulajdonítsunk neki.

A katonák ujjasa mindig a király színeiből tevődik össze, de a vásárlások részletesebb adataiból kiderül, hogy a három szín, a szürke, a fehér és a piros beosztása nem volt mindig egyforma. A katonai uniformis a kezdetektől fogva „fegyverem” szerint különbözött egymástól. Az íjászok ujjasa félig „finom roueni szürke”, félig „troyes-i fehér” volt, piros díszítéssel. A többi ujjas és zubbony, és a „könnyűlovasok spanyol lovainak nyeregta-
karója” mind szürke-piros volt, fehérret csak a „zsinórokra és a kereszttekre” alkalmazták. A díszítések mintájára vonatkozóan csak az íjászok ujjasáról rendelkezünk leírásokkal, de itt aztán a részletek kivételes bőségével találkozunk. A szürke anyag csíkokra van vágva és bizonyára a fehér is, hiszen ebből készült a „fenti ujjas fele” és „a két varrás közé ékelődik a piros csipke ... és a zsinórszegélyek fél ujjnyi szélesek”. Fehér anyagból készült kereszttek egészítik ki a „címeres” ruhát, a „gallér körüli két soros” karmazsinvörös bársony hímzés pedig a kapitány ruhájának színét idézi fel.

A katonák nem viselték mindig e ragyogó egyenruhákat. Az „öt íjász, aki őrségbe ment” erre az alkalomra kényelmes „Jaroque-i és calnes-i zöldeskékkel” bélelt egyszerű szürke hálóköntöst kapott. Charles du Maine költekező természetének megfelelően trónralépése után Sziciliában a katonák ruhái igen értékes anyagból készültek: az ujjasok szürke anyaga 10 forintba került rőfönként, a „hálóköntösök” anyaga pedig 5 és fél forintba.

A század közepén elütő színű ruháikban az udvari szolgák és a katonák nem igen különböztek egymástól, később azonban elválasztja őket a ruhák jellege és a hercegi „címer” viselésének módja. Az udvari szolgálóknál sötét ruha szolgált e kisebb alakú színes himzés alapjául, a katonáknál a „címer” a zubbony egész felületét beborítja. Megfigyelhetjük, hogy ebben az időben az apródok a katonák osztályába sorolhatók, mivel címeres ruhájuk csak fekete és piros színekből állt, a szolgálókra jellemző szürke kizárásával. A hadsereg egyszerűségével is elüt az udvari csoportoktól: a tisztek ruhái selyemszövetből, a fegyvereseké gyapjúsövetből készültek. A palota címeres ruhát viselő személyzete már a század közepén több hierarchikusan egymásnak alárendelt csoportra oszlott, s ez a szétforgácsolódás az uralkodás utolsó éveiben annyira kieleződött, hogy a számlák már nem összesítve tüntették fel az azonos csoportok számára történő vásárlásokat.

A királyi „címer” elterjedési területe

Az a szokás, amelyet az Anjou-ház összes hercege gyakorolt, hogy a legkülönbözőbb személyeknek adományoznak színeikkel ellátott ruhákat, a személyzet körében és az udvaron kívül egyaránt, számos kérdést vet föl. Számolnunk kell René király kedvtelésével is, akit úgy szórakoztatott újabb és újabb „címer” kiötlése, mint valami társasjáték, és szerette maga körül látni kreációit a ruhákon, sőt okleveleinek margóit is megtöltette e folyamatosan felújított emblémákkal.

Bár a király a század közepén viszonylag ritkábban adományozott személyzete állandó tagjai számára libériát, ez a szokás egészen uralkodása végéig fennmaradt. Egyes, már teljesen letűnt kategóriák számára, mint például a gyümölcsös segédei, a pohárnok segéd, a királyi ruhatár inasa, a cipész, a fegyverkovács, René király az akkor éppen érvényes három színből álló ruhát adományozott. Talán ilyen módon szándékozta azon a télen megjutalmazni legjobb szolgálóit. A királyné egyik fegyveres ajtónállója, aki Triboulet-nak is szolgált, szintén kapott ilyen ruhát. De az is lehet,

hogy a királyt konkrét indítékok vezették a ruhaajándékozásra, például az, ha egyik szolgálóját távoli helyre küldte küldetésbe. Ezt a hipotézist megerősíti Pierre Mester hímező esete, aki címeres ruhája mellé egy „kis lovat” kapott. Három évvel később „Heyne festő” kapott egy lila-fehér ruhát, s nem sokkal később Erard madarász.

Úgy tűnik, René király uralkodásának utolsó éveiben azoknak a szolgálóknak tartották fenn a címeres ruhákat, akiknek a helyzete a királyi palotában nem volt világosan körvonalazott: a „2 német lantkészítőnek”, akik valószínűleg azonosok voltak azzal a két lotharingiai lantkészítővel, akik 1478–80-ban tartózkodtak az udvarban, az orgonistának, vagy „a marquis 2 emberének”, a király fattyú fia, Jean de Pont két szolgálójának.

Vajon a királyi libéria viselete kiváltságokkal, anyagi előnyökkel járt? Dokumentumaink hallgatnak e tárgyban, de az a tény, hogy az udvarban néhány alkalommal külföldi is kapott címeres ruhát, arra enged következtetni, hogy néha többről lehetett szó, mint a hovatartozás jelzéséről. Számos lovas vagy futár, akiket idegen hercegek küldtek az Anjou udvarba, például „Jehan des Dames, Anglia királyának szolgálója” 1448-ban, vagy „a francia király szaracén lovasa” a következő évben, vagy 1478-ban „Montferrat marquis lovasfutára” a szicíliai király „címeres öltözékében” tért vissza hazájába, bizonyára levelekkel és ajándékokkal megrakodva uruk számára. Ilyenkor a külföldi futárok úgy néztek ki, mint René király vagy a királyné küldöncei, hiszen Jeanne de Laval is követte ezt a szokást, ezt tudjuk, noha a hercegnő „címeréről” csak egyetlen helyen történik említés: zöldeskék ruhát adományoz, amelyet két fehér gyapjuszövet „betét” díszített, ahová emblémái voltak hímezve.

Szerényebb társadalmi kategóriák esetében René király libéria adományozásával egyrészt az elvégzett szolgáltatásokért való elismerést fejezhette ki, másrészt a libéria különleges védelem ígérete lehetett. Az a libéria, amelyet a király 1478-ban adott egy révésznek, aki „a királyt Lyonból Avignonba vitte”, csak 5 forintot ért, jelezve árával a különbséget a révész és a király szolgálói, vagy a királyok és a földesurak küldöncei között, akiknek címeres ruhája 9 forintot is megért. Ehhez hasonló szolgálat lehetett az is, amelyért 1453-ban egy „hajós” és két halász olcsó lila-fehér ruhát kapott. „Diago de Solorzeno, spanyol halász” öltözéke, amely „a király címerével ellátot ruhából és csuklyából” állt, 8 és fél forintba került, ami a spanyol halászt a révészekhez közelíti, azt azonban nehezen tudjuk elképzelni, hogy miben lehetett a szicíliai király szolgálatára.

Uralkodása vége felé René király „két karavella építő mesternek” „címeres ruhát” és szatén zekét adományozott, ezeknek csak szabádsíja

szerepel a számlákon. Talán ugyanazokról a személyekről van szó, akik Charles du Maine számláin a „Monseigneur vitorláshajójának mesterei” néven szerepelnek, és akik számára a herceg ugyanebben a hónapban, 1478 novemberében ruhához és zubbonyhoz való tartozékokat vásárolt. Az anyagokról Calabria hercegeinek számláiban sem történik említés, nem tudhatjuk hát, hogy a király vagy a trónörökös herceg színeiből készültek-e a ruhák. A ruhák fényűző jellege – selyemujjasok, hosszú, fehér bársonyprémmel bélelt ruhák, selyemszalagból készült jeruzsálemi kereszttel díszített zubbonyok – mindenesetre arra mutat, hogy viselőjük inkább hajóskapitány lehetett, mintsem hajóépítő mester. Egyébként is érthetetlen volna, hogy miért adnának a hercegek címerük színeiből készült ruhát két hajóépítő mesternek, akik éppen befejezték munkájukat, ha nem azért, mert azok a hajón maradtak és másképpen folytatták működésüket.

Ha már nem is beszélhetünk a szó szoros értelmében vett „címeres ruhákról”, a templomok, a kápolnák, a katedrálisok kultikus díszítésein, legalábbis a század közepén, gyakran alkalmazták a korszak színeit. René király kápolnájában, amely nem volt olyan pompás, mint az első Anjou Valois hercegek által adományozott kápolnák, nagyon ritkán használtak aranszövetet, a hímzések továbbra is nagyon értékesek voltak, de legtöbbször szatént vagy damasztot használtak erre a célra. 1448-ban „a fentemlített úr színei, azaz a szürke, a fehér és a fekete” díszítették a király házikápolnájának falait. Három évvel később az angers-i katedrális számára rendelnek nagyobb mennyiségű fehér és lila szatént. A király uralkodó hatalmának jelképe nemcsak palotájának házikápolnájában jelenik meg a kápolnának vállán, hanem még a katedrálisokban is, a világi gőg és a vallásos alázat ugyanolyan keverékeként, mint ami a szicíliai királyt és királynét arra indította, hogy az *Égő csipkebokor* című triptichonon megfestessék magukat a Szűz előtt térdepelve, amint három szent mutatja be őket a Szűznek, s mindezt a festő csikokban váltakozó piros-fekete háttér előtt ábrázolta – ezek voltak a királyi címer színei a kép festésének idején.

A leggyakrabban a miseruha, a püspöki köpeny vagy a kárpit volt telehintve „a fentemlített Ur címerének jeleivel”, vagy az elhunyt címerével, akinek az emlékére e tárgyakat felajánlották. Így például az „az egyházi köntös, amelyet Roche Bernard hajdani kis fattyúleánya”, a királyné unokahuga, akit a Peyrolles templomba szántak, viselt 1479-ben, címerének színeivel volt díszítve, és René király halála után közvetlenül Jeanne de Laval a király címerét és egy Anjou keresztet hímeztetett az aranszövetre, amellyel betakarta a király sírját.

A nagyurak öröklődő címereinek motívuma tehát feltűnik a kápol-

nákban, a „lovasszolgák” ruháin, a viadalokon viselt öltözékeken, azt azonban nem tudhatjuk, hogy mi indokolta, hogy bizonyos esetekben az urak ezt jobban kedvelték, mint a „megkülönböztető színeket”. A heraldikai jelek, minthogy a földesúri viselethez tartoztak, intézményesebbek és egyben személytelenebbek voltak, mint a megkülönböztető színek. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a 15. században gyakran más motívumok helyettesítik e jeleket, s ezeken keresztül a függőségnek és a szolgálatnak új fajtája fejeződik ki, amelyet forrásaink is hangsúlyoznak. Mindennek az uralkodó állt a középpontjában, és úgy tűnik, a ruhaadományozást személyes szolgálati viszonyok diktálták. A királyi család többi tagjának számlái is a királyi kiváltságos elsőségéről beszélnek, a király a gazdagság és a hatalom legfőbb forrásainak birtokosa, ennek ellenére bőkezűségét és ruhaosztási kedvtelését egy koherens, bár állandóan fejlődésben levő öltözködési rend szabályozta.

Az alatt a harminchárom év alatt, amelynek áttekintését dokumentumaink lehetővé teszik, az udvari életben előretör a hierarchia eszméje, az ezt tükröző öltözködés pedig folytonosan változik. Azok a csoportok, amelyek 1450 körül még szép számmal kívülmaradtak a hierarchián, később egyre ritkultak, ezentúl rájuk is vonatkozott az általános szabály. A hercegi család egyre inkább magába zárkózott, és a század közepétől kezdve már csak néhány jelentős nagyúrnak engedélyezték a királyi ruha viseletét. A társadalmi ranglétra másik végén az udvari bolondok és a mórok, e különös figurák, az udvar színpompás előadásainak szereplői – olyanok mintha egy imakönyv képei elevenednének meg – fokozatosan beolvadnak a királyi palota személyzetébe, azok szokásos öltözködését kezdik viselni.

A szolgálok világában is uniformizáltabb keretek szerveződtek. A libériák vagy a királyi „címeres ruhák” sohasem egyenlő emberek homogén csoportját rajzolták ki a királyi palotán belül; még hogyha látszatra mindenki egyforma ruhát viselt is, az apródoktól a kuktáig, a ruhák anyaga és szabása számos változatot kínált. A különbségek René király uralkodásának vége felé olyannyira felerősödtek, hogy az végső soron a „címeres ruhákat” viselők osztályának felbomlását eredményezte. Csak az apródok és a fegyveresek viselték továbbra is látványosan a király színeit, azaz ruhájuk vagy zubbonyuk teljes felületén. A királyi palota többi alkalmazottja és alkalmi szolgája már csak sötét ruhát viselt, amelyet csak kisebb betoldások formájában jelöltek meg „a király színeit”. Helytelen volna azonban arra a következtetésre jutni, hogy a palotán belüli különböző ka-

tegóriák tökéletesen egyesültek, hiszen a számadásokban kizárólag az is-tállómesterek vásárlásai vannak összesítve, s ez nem vonatkozik a palota szigorúbban szervezett szolgáltatással járó tisztségeire. Másrészt az az apró-lékos gondosság, amellyel a számadások a „címeres ruhákhoz” szükséges piros és fekete anyagok legkisebb mennyiségét is feltüntetik, jelzi, hogy milyen nagy fontosságot tulajdonítottak ennek az emblémának. Éppen ezért nagyon sajnálatos, hogy egyetlen olyan szöveg vagy képes dokumen-tum sem maradt ránk, amelyekből e „címeres” témáit megismerhetnénk. E témák jellege talán felfedné előttünk, hogy a címeres ruhák miért a kirá-lyi személyzet bizonyos kategóriái számára voltak fönntartva, és minden-képpen pontosítaná azt a képet, amelyet a hercegek magukról és az alárendeltjeikkel való viszonyukról nyújtani akartak.

Jegyzetek

1. R. Bernheimer, *Wild men in the Middle Ages. A study in art, sentiment and demonology*, Cambridge, Mass 1952.
2. E. Haraszi, „Une fête du paon à Saint-Julien-de-Tours en 1457”, *Mélanges d'histoire et d'esthétique musicales offerts à Paul-Marie Masson*, Paris, 1955, 139–141.
3. Képe megtalálható F. Boucher, *Histoire du costume en Occident de l'Antiquité à nos jours*, Paris, 1965. 51.
4. B.-du-Rhône, B. 2482, f^o28v^o: „Madame de Calabre és Mademoiselle de Lorraine számára január 29-én kétszer kilenc dukátot utalunk ki, hogy abból maguknak, Beauvau, de la Jaille és d'Anglure kisasszonyoknak és másoknak, akik a király előtt mór táncot fognak táncolni, díszes ruhára való anyagot vásároljanak és abból velencei ruhákat készítsenek...”
5. *Ibid.* B. 2484 f^o11.
6. J. R. Rigollot, *Monnaies inconnues des évêques, des innocens, des fous et de quelques autres associations singulières du même temps...*, Paris, 1837. M. C. Leber előszavával.
7. R. J. M. Begeer, „Le bouffon Gonella peint par Jan Van Eyck” *Oud Holland*, 1952. 125 és köv.
8. Néhány évvel később a király kisebb összeget adományozott egy női udvari boldnoknak, akit „tarka asszonynak” neveztek. B.-du-Rhône, B. 2479, f^o108 v°. G. Vallier, *Iconographie numismatique du roi René et de sa famille*, Aix, 1883. 27 és köv. Cf. pl. XXIX b. Vulson de la Colombière, *op. cit.*, I. köt. 82.
9. C. Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, Bruges, 1955. 819 és köv.
10. B.-du-Rhône, B 215, f^o17: „Egy árus három mórt adott el a királynak”.
11. *Ibid.*, f° 17: „Egy ujjasra a kis angiers-i mór számára, akit a király Simone d'Anglure-nek adott”.
12. G. Duby, „Au XIIe siècle: les jeunes dans la société aristocratique” *Annales E.S.C.* 1964. 836.

13. Sicille, hérault d'Alphonse V., roi d'Aragon: Le blason des couleurs en armes, livrées et devises, Paris, 1859.
14. Ibid. 77.
15. Ibid. 80.
16. B.-du-Rhône, B. 2500, 1470–1480-ban: 6 kísérőinas, 3 lovász, 3 kocsis, 7 öszvérhajcsár, 6 trombitás, 1 lovas, 1 patkolókovács, 1 apród, 1 főlovász, 1 fegyverkovács, 1 kardkészítő.
17. 1457 február: 17 ruha lila szövetből fehér béléssel; 1458 január: 15 ruha szürke anyagból fehér béléssel; 1459 február: 16 ruha zöldeskék szövetből; 1479 május–június: 16 ruha lila szövetből fehér béléssel.
18. Arch.nat., P. 1334¹⁴, f^o112. A burgundiai hercegek lovasainak öltözékére vonatkozóan, amely az Anjou udvari szokásokkal megegyező lásd: J. M. Pesez. Chevaucheurs et courriers du duc de Bourgogne Charles le Téméraire, D. E. S. Lille, 1954.
19. A katonai egyenruhák eredetére vonatkozóan az általános műveken kívül, lásd R. Carré de Verneuil, „Le costume militaire en France et les premiers uniformes militaires” részlet a Journal des sciences militaires című műből, 1876.

JANE SCHNEIDER:

PÁVÁK ÉS PINGVINEK: AZ EURÓPAI ÖLTÖZKÖDÉS ÉS SZÍNEK POLITIKAI GAZDASÁGTANA

(The American Ethnologist, 5. k. 1978:3. 413–477.)

A tanulmány összekapcsolja az európai öltözködés szín szimbolizmusát a textilipar és festés történelmi földrajzával a középkortól kezdve. Mindenek előtt a fekete szín elterjedt használatával foglalkozik, nemcsak, mint a gyász színével, hanem, mint vallási és politikai célok kifejezési módszerével. A fekete ruházat, a szerző szerint, mind szimbolikusan, mind gyakorlatilag ellenállást fejezett ki a régebbi és fejlettebb keleti mediterrán civilizációk által exportált luxussal és színes szövetekkel szemben. Ezek a szép és kísértő textilanyagok egy hegemonia eszközei voltak, mivel a festékanyagok erősen egyenlőtlen megosztásából következően, monopolisztikus körülmények között termelték őket. Európától alapvető erőforrásokat – rabszolgákat és nemesfémeket – követeltek viszonzásul, s így egyenlőtlen kereskedelmi mérleget hoztak létre. A fekete ruha, amely jelentős szerepet játszott először ezen egyenlőtlenség megállításában, majd megfordításában, teljesen honi termék volt, melyet helyi iparosok termeltek meg és fejlesztettek tovább, helyi nyersanyagokat használva. Mint ilyen, szoros kapcsolatban állt a nemzeti felszabadulás korabeli szimbólumaival, még akkor is, ha a halálra hívta fel a figyelmet.

Dél-Olaszországban ugyanúgy, mint Dél-Európa más részein, a felnőtt nők általában fekete ruhában járnak. A fekete a gyász hivatalos színe, ami a legtöbb kutatót arra a következtetésre vezette, hogy a fekete ruhák viselői a halállal, a temetéssel kapcsolatos gondolatok közvetítői (például Banfield 1958:59). Ezen gondolatok, üzenetek szimbolikájának vizsgálata során foglalkozni lehet az élénk színek és a fekete szembenállásával, vagy ezen szembenállásnak megfelelően, az élet-halál kettősséggel, vagy a férfi–nő kapcsolatok aszimmetrikus struktúrájával a mediterrán társadalmakban. Egy ilyen vizsgálat szoros kapcsolatot feltételezhet a fekete szín és a halál között – egy olyan kapcsolatot, amelyre Turner mutat rá a szín-szimbolikáról írott tanulmányában (Turner 1967:89). De még ha valaki bizonyítani tudná is, hogy a halál körülménye spontánul feketébe öltözött képeket

hoz a felszínre – s ezzel kapcsolatosan fontos kivételekkel találkozunk – meg kellene magyarázni a fekete szín gyakori használatát a temetéstől függetlenül, az európai kultúra egészében. A mediterrán partvidék asszonyainak ruházata mellett, a katolikus papság reverendái, a bírók talárja, az iskolásgyerekek overálja és az olasz fasiszták (squadristi) inge, mind feketék. Ráadásul, fekete divatokkal találkozunk az elmúlt évszázadokban: a nemesek, kereskedők és mások ruházata a Velencei Köztársaságban, II. Fülöp mesébe illő fekete udvara a 16. századi Spanyolországban, az Alpoktól északra eső protestáns körök kormányzóinak és polgárainak fekete öltözéke, stb., stb. Fekete köpenyt vagy szerzetesinget viseltek az olyan radikális eretnekek, mint a beginák vagy a husziták (Cohn 1957). Különösen figyelemre méltóak a fekete szerzetesrendek, melyek közül az egyik, a bencések, a „fekete barátok” nevet kapták.

A fenti példákból kiderül, hogy a fekete színű ruházat valamilyen módon kapcsolódik a kereszténységhez. Bár nem kizárólag vallási jelkép, a keresztények számára századokon keresztül a hitbeli tisztaság állapotát fejezte ki. Így Paul Fickeler tanulmánya a vallási területek kultusz színeiről jelentős egybeesést mutat a keresztény szertartásrend és a fekete között, mivel szerinte a keresztények „megsemmisítették, elnyomták az eredeti fehér gyász színt” egész Európában. Fickeler azt is kimutatja, hogy a mediterrán terület muzulmán nőinek kivételével, a fekete ruházat kevésbé terjedt el a kelet nagy vallásainál, amelyekben az arany, sárga, fehér, pirossal, kézzel, zölddel keverve a meghatározó színek (Fickeler 1962:96–103). Azonban, bár a fekete szín használata és a kereszténység nagymértékben egybeestek, elég nagy különbség van azok társadalmi körülményei között, akik fekete ruházatot viseltek. Férfiak és nők, gazdagok és szegények, katolikusok és protestánsok egyaránt találhatóak közöttük. Talán a legnagyobb ellentét a fennálló rend mélyen aszketikus és egalitáriánus, életüket apostoli szegénységnek áldozó kritikusai és a királyok, hercegek és udvaroncok között van, utóbbiak számára a fekete öltözék atlaszselyemben és bársonyban jelentkezett, prémekkel bélelve, gyémántokkal vagy arany és ezüstszálakkal kivarrrva. Ez a kép tovább változik, ha figyelmünket kiterjesztjük a boszorkányokra és más alvilági figurákra, akik gyakran szintén feketében jelentek meg.

Alternatívaként a fekete ruházat szimbolikus vizsgálatára, én egy történelmi rekonstrukciót terjesztek elő, melyben a szimbólum sok manifesztációja összekapcsolódik, de nem strukturális hasonlóságokon keresztül, melyek az általuk képviselt különböző helyzetekben merülhetnének fel, hanem a textilipar és kereskedelem fejlődésének folyamatos lépéseit véve

figyelembe. Úgy vélem, hogy a fekete ruházat „kulcs-szimbólum” volt, amely körül az európaiak történetük különböző pontjain felsorakoztak, s amely elhárította, s végül megfordította azon termelő centrumok hegemoniáját, melyek fejlettebbek voltak, mint az európaiak, s melyek a legkülönbözőbb élénk színű ruházatot exportáltak. Fekete anyagot, még a legjobb minőségben is, viszonylag könnyen elő lehetett állítani azon helyi feltételek között, melyek Európában a 11. századtól uralkodtak. A sokszínű, színezett ruhaanyagok előállítása azonban nehézségekbe ütközött, mivel ehhez olyan minőségi festékanyagokra volt szükség, melyek eloszlása a világon, ugyanúgy, mint a selyem és a fűszerek eloszlása, a keleten koncentráldott, és csak ritkán fordultak elő a nyugaton. A kőszénkátrány festékek és más kémiai helyettesítő anyagok 19. századi felfedezéséig az értékes festékeknek ez az igen erősen egyenlőtlen világeloszlása és a pénzügyileg korukat megelőző kereskedők és a képzett festő szakemberek szerepe a festékanyagok és a szövetek találkoztatásában monopol feltételeket teremtettek azon textiliparok számára, melyek festési és kikészítési képességgel is rendelkeztek. Ezek az iparok virágoztak a keleti mediterrán területen, de fejletlenek voltak Európában. Ahol fejlődtek, a tőke és a hatalom felhalmozódásának alapjaivá váltak, mivel a szépen festett és kikészített anyagokért olyan alapvető szükségleteket kaptak viszonzásul a hosszú távú kereskedelemben, mint amilyen az élelmiszer és a rabszolgák voltak. A kiegyensúlyozatlanságból következő hátrányok, a „kelet” előnyei az ezzel járó társadalmi diszlokációból sok európaít egy olyan mozgalom mögé állítottak, mely a vallási és gazdasági középpontba olyan szint helyezett, melyet olcsón és nagy mennyiségben lehetett előállítani a helyi nyersanyag felhasználásával.

Más szavakkal, a fekete ruházat használata integráns része volt az európai civilizáció fejlődésének, azon mediterrán és keleti civilizációktól való elkülönült és független alakulásának, melyeknek örököse volt. A fekete, nemcsak megkülönböztető szimbólumként, jelentős szerepet játszott a kereskedelmi viszonyok átalakításában, hogy Európa nyersanyagokat importálhasson és késztermékeket exportálhasson.

Erről a századokon át húzódó átalakulásról szóló leírásomat a középkorban kezdem, mikor Bizánc és a muzulmán Spanyolország voltak a forrásai annak a színes ruházatnak, amelyet az európaiak rabszolgaexport segítségével szereztek be. Ebben a korszakban fordul elő először a fekete elterjedt használata Európában, mindenekelőtt a szerzetesrendek támogatásával. Megkísérlem kimutatni, hogy a szerzetesrendek által használt fekete ruházat miképpen segítette a flandriai textilipar fejlődését (ez volt a kö-

zépkeri Európa fő textiltermelő régiója) – és azt is, hogy a flamand termelők miért a fekete színre való koncentrációt választották (és nem például a pirosét, vagy bíborét). Bár Turner a színárnyalatokat „mágikus-vallási tulajdonságaik” alapján osztályozza és nem bőségük vagy hiányuk alapján, én mégis úgy vélem, hogy a festékanyag-kereskedelmet is figyelembe kell venni ezen választás megértéséhez. (Turner 1967:87–88).

Ha a feketének, mint a gyász színének kiválasztásával foglalkozunk, ha Fickelernek igaza van, a temetési fekete a temetési fehéret a középkorban váltotta fel. Szerintem nem annyira a szín tulajdonságaival kell itt foglalkozni, hanem a halálnak ebben a korszakban szerzett értelmezésével, mivel hasonlóan a korai keresztényekhez, a középkori európaiak a halált radikálisan egalitáriánus állapotnak tekintették, amelyben a gazdagság nemcsak irreleváns, hanem éppen hogy akadálya az üdvözülésnek. Ez megfelel annak a temetéstől független gondolatnak, hogy a színes luxus az ördöghöz kapcsolódik, ami miatt a fekete ruha viselését tekintették megfelelőnek. Más szavakkal, a fekete a takarékosághoz való elkötelezettséget idézte fel, szemben az engedékenységgel a halállal kapcsolatos és azzal nem kapcsolatos helyzetekben egyaránt.

Mivel a középkori időszak fordulópont volt az európai civilizáció kialakulásában, tanulmányunkban középponti helyet foglal el. Azt az állítást azonban, hogy a fekete ruha kulcs-szimbóluma volt a forradalmi átalakulásnak, a későbbi időszakokra is megvizsgálom. Ezekben az időszakokban, a reneszánszban és az újkorban, a színes textil központjai már nem Európán kívüliek, hanem előbb Észak-Olaszországban, később az észak-atlanti angol vidékeken, Észak-Franciaországban és Hollandiában fejlődtek ki. Ezek az új központok különböző árukat vonzottak textil-exportjukkal, amelyek közül a legfontosabb az arany és az ezüst voltak.¹ A textil-földrajz változásait követve, foglalkozni fogok az ebből következő nemesfém-kiáramlásra adott reagálásokkal. Ezek a reagálások váltakoztak a társadalmi helyzettől függően, minden luxus radikális elvetésétől, egészen a fekete kidolgozásáig, melyben a szövés mód egzotikus formái és bonyolult hímzések kompenzálták a szín monotóniáját. Ki fogom mutatni, hogy ezek a variációk, bár eltérnek egymástól, egyaránt tartalmazták a középkori fekete ruházat centrális értelmét, mert, hasonlóan a korábbi példához, ezek is a honi növekedésbe és fejlődésbe ágyazódtak be. Mindegyik tartalmazta a korlátozás üzenetét a külföldön előállított színes anyagokkal szemben.

Ha egy hosszabb időszakra vizsgáljuk a fekete öltözék megjelenési formáit, megfigyelhetjük, hogy a temetési színnél sokkal inkább hasonlita-

nak azokra a nemzeti felszabadulási szimbólumokra, amelyeket ma ismerünk. Mint ezek a szimbólumok, a fekete ruha is összetett kapcsolatban állt a társadalmi osztályokkal. Ezeknek a szimbólumoknak egalitáriánus érzelmekre ható befolyása van, mikor a „nemzeti” vezetők rajtuk keresztül szólnak, hogy kiszorítsák a komprádor és imperialista ügynököket a politikai felépítmény felső rétegeből: de gyakran rutinná, ceremóniává és elitistává válnak, mikor a politikai testület magában áll. A rutinná válás folyamata „reformációkat” hív elő, amelyekben az új erőmegoszlás által hátrányba kerültek lefosztják az eredeti szimbólumokról a rájuk rakódott pompát és díszet, hogy letisztított formában egy megújított forradalom bejelentésére használhassák őket. Az ebből következő konfliktusban osztály- és regionális ellenségek ugyanazon nyelv különböző dialektusaiban szólnak egymáshoz: a díszített fekete és az egyszerű fekete egymással harcban állva élnek együtt.

A fekete ruha analógiája a jelenlegi felszabadulási szimbolizmussal csak részleges, tulajdonképpen több évszázadnak ötven évbe, vagy még kevesebbe való összeszorításáról van szó. Ennek ellenére, hasznos egy ilyen analógia annak tisztázására, miképpen lehet egy szimbólikus rendszert materialista keretek között vizsgálni anélkül, hogy olyan túlzottan leegyszerűsített fogalmakat használnánk, mint „misztifikáció” (amely az ideológiát egy bonyolult csalási formára redukálja, amellyel a hatalom hordozói be akarják csapni azokat, akik felett uralkodnak). A nemzeti felszabadítási mozgalom nem kizárólagosan gazdasági jelenség. Az osztályok és különböző népek közötti egyenlőtlen cseréből kialakulva, egyszerre kibontakozó gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai eseményeknek összetett szerkezete. Egyes események nagyobb súlyúak a többinél, mivel egyrészt a világgazdaságban működő erőket tartalmazznak, másrészt egy többé-kevésbé területileg meghatározható lakosság ökológiai lehetőségeihez és korlátaihoz kapcsolódnak. Bizonyos körülmények között az ilyen jellegű eseményeknek strukturális hatásuk is lehet. Példaként a rézhez kapcsolódó chilei, vagy az olajhoz kapcsolódó nigériai politikára gondolok. Európának a régebbi civilizációktól való különválásában a textilipar megjelenése és elterjedése tűnik meghatározónak. Carlyle álláspontja szerint például a társadalom a posztón alapul. A jelenségek széles körével foglalkozó történetesek, mint például Bloch vagy Braudel, szintén azt állítják, hogy a textilipar központi szerepet játszott az agresszív nyugat kialakulásában. (Bloch 1962:70; Braudel 1972. I. köt. 213. 202., lásd még Bernard 1972:228 és Mura 1962, a kelmék fontosságára az Inka birodalomban). Nem akarjuk

azt állítani, hogy a textilek fejlődése okozott minden mást, csak azt, hogy a kész textilanyagok áramlása diagnosztikai jelzője volt a hatalomért a csoportok között folytatott harcnak. Mutatta ezen csoportok szimbiózisát és kölcsönös függőségét, egyik csoport behatolását az exporton keresztül a másikba, s az erre adott lehetséges reakciók körét. Tanulmányom a politikai gazdaságtan állandóan átalakuló és dinamikus összefüggéseiben tárgyalja a ruházatkodás szín szimbólizmusának értelmét a történelmi folyamatban. (Lásd: Wolf 1964:67–71)²

A középkori Európa és Bizánc

Konstantinápoly a középkorban félmillió város volt és Bizáncnak, a Kelet-Római Birodalomnak fővárosa. A perzsa és muzulmán városok ugyanúgy magas fejlettségűek voltak, mint a Córdobai Iszlám Kalifátus, ha kisebb méretekben is. Nemrég megjelent munkájában A. J. Hodgett felhívja a figyelmünket arra az egyenlőtlen cserére, mely az 5–12. századig Európát Bizánchoz képest fejletlen helyzetbe hozta. Ez az egyenlőtlenség részben kulturális volt, mivel a Bizánci Birodalom népei mind városaikban, mind vidéken magasabb életszínvonalal rendelkeztek, mint az európaiak. A birodalomnak sokkal kialakultabb intellektuális és művészi szabványai voltak és nem „technikai know-howt” exportált a termelési folyamatokra, hanem építési terveket és díszítéseket, így fizikailag befolyásolta Európa művészetét és építészetét. (Hodgett 1972: 113 ff.)

De a kiegyensúlyozatlanság gazdasági is volt, mivel a Bizánci Birodalom ott előállított luxuscikkeket exportált: ezüstneműket, faragott elefántcsontot, ékszereket, mozaikokat és textileket – finom gyapjúárut, pamutárut, vásznat, és különösen finom selymet. Perzsiához képest hátrányos helyzetben lévén, mivel az könnyebben talált kapcsolatot a keleti fonalat szállító kereskedelmi utakhoz, Bizánc csak akkor tudott élre kerülni, mikor két nesztoriánus keresztény szerzetes selyemhernyót csempészett a birodalom területére. Annak a lehetősége, hogy a hernyótenyésztés ott-hon megoldható, arra ösztönözte Jusztiniánusz császárt, hogy átszervezze az ipart, s kezdeményezése idejétől fogva, a 6. század második felében a selyemipar biztosította az alapot a „féltekenyen őrzött” jólét számára. (Braudel 1973: 237.) Hodgett kimutatja, hogy a selyemmonopólium lehetővé tette a birodalom számára, hogy behozatalaiért megtermelt áruval és ne arannyal fizessen, s az ebből következő kedvező kereskedelmi egyensúly aranypenzének, a solidusnak értékét néhány évszázadra tartósította, mely

időszakban a solidus „nemzetközi” valutaként működhetett. (Hodgett 1972:119.)

A bizánci kelme nemcsak finom szövésű volt; gazdag brokátokban állították elő és gyakran arany és ezüst szállal hímezték. Ezenkívül gyönyörűen színezték. A legkülönlegesebb szín, a királyi bíbor sohasem vált széles körben használttá, megtartották a császári udvar és speciális barátai számára. Hírveve azonban messze túlment korlátozott elterjedésén és kiegészítették a gyönyörű ibolyaszínek, sárgák és zöldek. Részben ezen színek miatt tartották az európaiak Konstantinápolyt a világ leggazdagabb és legfényűzőbb városának, olyan városnak, mely előtt „senki sem mert nem remegni” (idézi Bernard 1972:290). Természetesen a tarka színek lehetővé tették, hogy a divat kozmopolita központjává váljék, mikor udvaroncai felcserélték az egyszerű római tógát a mandarin-stílusú kemény, hímzett brokátból készült kabátokra. (Boissonnade 1964:47–58.)

Ki kapott Európában bizánci (vagy arab) luxuscikkeket, és mit küldött vissza cserébe? Kliens hercegek, prelátusok, gazdag nemesek és kereskedők mind import textilanyagokat és hasonló cicomát hordtak, hogy elkülönítsék magukat az alacsonyabb helyzetűektől, s ugyanakkor manipulálják is őket. Néha ezeket a császártól való ajándékként kapták, amely esetben a quid pro quo politikai lojalitás volt. De az európaiak egy sor nyersanyagot szállítottak Bizáncba: faanyagot, mézet, sőt, viaszt, prémet, és ami a legfontosabb volt, rabszolgákat. A rabszolgák kiáramlása összetett folyamat volt, mivel a kis germán királyságok, amelyek a Római Birodalom bukásakor alakultak ki, szintén rabszolgatartó társadalmak voltak. Nem mindegyiket érintette egyformán a hosszútávú rabszolgakereskedelem. A frankok, kiknek népeve viszonylagos szabadságukra utalt, részben ugyanonnan szereztek be rabszolga munkaerejüket, mint az iszlám és Bizánc – elsősorban Szászországból, Thuringiából, Bretagne-ból és Walesből, Angliából és a szláv Európából – ugyanakkor jövedelemhez jutottak, megadóztatva a területükön átmenő rabszolgaszállítmányokat. (Verlinden: 1955:672–680, 707–731.) De a frank hadigépezet nem tudott versenyképes maradni a mediterrán civilizációkkal a rabszolgákért folytatott versenyben, s Bloch szerint éppen ez befolyásolta Európa átalakulását a rabszolgatartásról a jobbágytartásra (Bloch 1947:34, 44; lásd még Verlinden 1955: 731–744). Az átalakulás, amelyet mindenekelőtt a 8. századi uralkodó, Nagy Károly támogatott, rakta le az alapokat a helyi lakosság sűrűségének növekedéséhez, ahogy új technológiák és termények forradalmasították a mezőgazdaságot. Jelentős volt a kereskedelmi utak jól ismert eltolódása is, a Karoling frankok az Északi-tenger felé fordultak, mediterrán kapcsolataik időlegesen megszakadtak.

Ideológiai változás is szerepet játszott a rabszolgatartásról a jobbágy-rendszerre való áttérésben, ahogy a katolikus egyház zsinati határozatain keresztül megváltoztatta korábban feltétel nélküli támogatását, melyet a rabszolgatartásnak nyújtott. Idővel azt mondták, hogy a rabszolga egyenlő gazdájával Isten szemében még akkor is, ha az eredendő bűn a rabszolgaságot elkerülhetetlenné is tette a földön. Szerzetesi intézmények asylymot ajánlottak a szökött rabszolgáknak, s aktívak voltak a rabszolgafel-szabadításban, sokszor ezúton szerevezve maguknak jobbágyokat. Ráadásul, egy-egy rabszolga megmentése vagy megváltása a középkori szentek gyakori életrajzi adatává vált. Az egyház, mint egész, azonban konzervatív maradt az egyenlőtlenség kérdésében és sok papnak volt saját rabszolgája. (Bloch 1947:30–32; Verlinden 1955:702–705) Sokkal konzisztensebb volt az egyház álláspontja az exportkeresedelemről. Jóval azelőtt, hogy az európai hercegek és királyok eléggé függetlennek érezték volna magukat a mediterrán luxuscikkektől, és gondolhattak volna rá, egyházi zsinatok törvényeket hoztak a rabszolgák exportálása ellen. A keresztény gazdánál való rabszolgaságot megkülönböztették a zsidó, vagy muzulmán gazdánál való rabszolgaságtól, vagy a közvetítőkön – zsidók, szíriaiak, vikingek és mások – keresztül folyó, Bizáncba irányuló rabszolgaszállításoktól. (Bloch 1947:39; Verlinden 1944:674–680.)

Az egyház megerősítette a rabszolgakereskedelem elleni tiltakozását a megtérés hangsúlyozásával is, például, hogy a szlávokat meg kell keresztelni, hogy lelkeiket megmentse az iszlám (vagy bizánci) területtől. Ezen csoportnak a rabszolgaságnak különlegesen kitett helyzetét már neve is mutatja. (Slave=rabszolga – a ford.) Az egyház térítési politikája a kereszteshadjáratokban csúcsonodott ki, a szent háborúk azon sorozatában, melyeket olasz kereskedők és a pápaság finanszírozott, s melyhez királyok és hercegek csatlakoztak, s melyek jellegükben nagyon eltértek a korábbi rabszolgaszerző hadjáratoktól. (Bloch:1947:167). A kereszties lovagok a mezőgazdasági forradalom által kitenyésztt nehéz, erős lovakon ülve, felvállalták az iszlám elleni védelmet és Konstantinápolyba is betörték, hogy elrabolják gazdagságát. Egy másik, legalább ennyire fontos fronton, Németországban és Kelet-Európában a kereszties lovagok pogány lakosságot hódítottak meg, s jobbágyként telepítették őket le, ezzel csökkentve azt az emberi tőkét, forrást, amely a Közel-Keletnek rendelkezésére állt, s egyben előkészítve a nyugat jövőbeli „kenyereskosarát”. Ha a kereskedelmi útvonalak átalakulása a Karoling uralkodók alatt fordulópont volt az európai történelemben, akkor a 12. század kereszties hadjáratai adták azt a pillana-

tot, melyben sok sikertelen kísérlet és visszaesés után, de a gyorsan növekvő lakosság segítségével, egy elmaradott és függő hátország megszerződött saját fejlődéséhez. (Doehaerd 1946.)

Végül is a fejlődés többet jelentett, mint háborúkat és vallási térítést. Termelést, gyártást jelentett, hogy helyettesíthető legyen bizonyos import, amelyért rabszolgákat adtak, s hogy legyen áru, amelyet a rabszolgák és a nemesércek helyett, a külföldi kereskedelemben felhasználhattak. A legfontosabb termék a gyapjúposztó volt, szemben a selyemmel, amely olyan távoli piacokat és a keresztesek által létrehozott gyarmatokat ért el, mint a latin császárság, Levante és Észak-Afrika – mely területek felújították kereskedelmüket Európával a 12–13. évszázadban. (Bernhard 1972:288; Doehaerd 1946:36–43,75.) A rómaiak óta ismert volt, hogy a gyapjút adó juhok az észak-atlanti területek mérsékelt éghajlatánál fejlődnek, s bár az eperfa megmaradt a mediterrán területen kívül is, a selyemhernyó kipusztult az északabbi időjárásnál. Pirenne egy másik okát adja annak, hogy az észak-európaiak miért álltak inkább a gyapjú, mint a selyem mellé, amikor a gyapjú köpenyekről ír, amelyeket Nagy Károly ajándékként arab sejkeknek küldött. Selymet ajánlani egy keleti uralkodónak, olyan lett volna, mint „vizet hordani a folyóba”. (Pirenne 1909:310.2. jegyz.)

Az első keresztshadjárat idejére, 1095-re, Flandria vidéke Németalföld déli részén már a legfontosabb európai centruma volt a jó minőségű gyapjútermelésnek és exportnak. Városai, például Ghent, Douai, Ypres, Bruges, szorosan összekapcsolódtak, és a korszakhoz képest igen nagyok voltak, lakosságuk a 14. században harminc és ötvenezer között mozgott. (Smith 1967:304.) Földrajzi helyzetük jó kapcsolatot tett lehetővé a fontos hajózható folyók torkolataihoz, Champagne városaihoz Észak-Franciaországban, ahova a mediterrán kereskedők a Rhône és a Saône folyókon felhajózva, rendszeresen érkeztek áruik kicserélésére. Ugyanilyen kedvező volt a földrajzi kapcsolat az angol gyapjúhoz, amely a legfinomabb volt Európában, s melynek importja szükségessé vált, mikor a lakosság és az ipar növekedése következtében a szükséglet meghaladta a flamand juhok által nyújtott mennyiséget. A textiltermelés ezekben a városi központokban koncentráldott, melyek közül vagy tizenhét kereskedelmi szövetséget kötött a 12. század vége felé.

Flandria azonban nem monopolizálta a gyapjútermelést. Észak-Franciaország, Németország, Languedoc és Katalónia városai állítottak elő textilt a regionális kereskedelem számára. A 14. században egy exportorientált, minőségi kelmeipar alakult ki a helyi nyersanyagokra épülve az angliai vidéken, flamand mesterek vezetésével, akiket III. Edward csaloga-

tott a birodalomba (de Poerck 1951:15–17; Doehaerd 1946:100–104). Még komolyabb volt a verseny Észak- és Közép-Olaszország iparával, melyeknek növekedése részben szintén flamand mesterek munkájának eredménye volt. (Smith 1967:361,377–378.) Flandriához hasonlóan, Olaszország is angol gyapjút importált, s olyan erős lett ez a kereskedelmi kapcsolat, hogy „1273-ra egyedül a firenzeiekhez került az exportált angol gyapjúnak körülbelül 12%-a.” (Smith 1967:360.) 1277-ben a genovai gályák egy atlanti útvonalat nyitottak Londonba és Southamptonba, ezzel az angol gyapjút annyira hozzáférhetővé téve Olaszország számára, hogy Firenze, ahol a legerősebb volt a termelés, közel 100 000 vég kelmét termelhetett évente a 14. század elején. (Bernhard 1972:296; Smith 1967:361.) Amikor az angol termékek növekedése fokozta a gyapjúért való versengést, az olasz termelők egyre erősebben Spanyolország felé fordultak és ösztönözték a juhtenyésztő vállalkozások elterjedését gyakorlatilag egész Kasztíliaira, ahol a merino juh finom gyapjút adott, amely különbözött a rövid angol gyapjútól, de minőségben majdnem azon a színvonalon állt. A spanyol gyapjú Németalföld számára is fontos volt, ahol, ahogy a régi alapítású iparok visszaestek, újak alakultak ki. Az újak elsősorban spanyol gyapjút importáltak.

Meghatározó jelentősége van tanulmányunk számára annak a ténynek, hogy a flamand kelme nem rendelkezett azzal a szingazdagsággal, amelyről Konstantinápoly híressé vált, míg az olasz igen. Firenzében az Arte Della Calimala, vagy a festő céh 1212-ben alakult, de a textiltermelés csak a 13. század vége felé vált igazán jelentőssé. (de Poerck 1951:15; Heers: 1971:1095.) Így a termelés a már korábban létező festő- és a befejező munkálatokat elvégző intézmények közelében létesült. Ez északon nem valószínű, mivel a nyersanyag, a minőségi gyapjú beszerzése itt fontosabbnak tűnt, mint az ipar elhelyezkedése. (lásd Power 1941.) A kereskedelmi útvonalak természetesen mindenütt befolyásolták a textilipar kialakulását, de azok az útvonalak, amelyek Olaszországban futottak össze, szállították a leghíresebb festékanyagokat. Szoros kapcsolatban állva az olasz kereskedőkkel, mindenekelőtt a 12. századi champagne-i vásárokon, a flamand textilfestők importáltak festékeket, hogy kiegészítsék a helyi festőanyagokat és exportáltak kék, zöld, barna és egy violace nevű fekete kelmét. (Boissonade 1964: 171–172; Heers 1971:1109–1110; Smith 1967:371.)³ De a flamand kelme többségét szürkeként, vagy fehéreként hajózták át Olaszországba, hogy ott fessék meg és készítsék ki, az olasz festők és kereskedők jövedelmét növelve, akik újraexportálták azt. (Doehaerd 1946:100; Nicholas 1968:458; Reynolds 1929; Smith 1967:360; Váczy 1960:20.)

A festékek és a festők területi megoszlása

Ahhoz, hogy megértsük a fekete ruhát, mint kulcs-szimbólumot Európának a régi civilizációktól való elválasztásában, először azt kell megmagyaráznunk, hogy a flamand kelmét miért nem a legkülönbözőbb színekben állították elő. Úgy vélem, ennek fontos oka volt, a specializált képzettségű festőknek és a hatékony festékeknek a világon való megoszlása. A színezett kelmével szemben a festés olyan kémiai folyamat, amely megváltoztatja a rostokat, így a festék nem mosódik ki, és nem fakul ki a használat során. A köszénkátrány festékek 19. századi felfedezése előtt nagyon kevés természetes anyag volt, amely nem fakuló színt biztosított a kelmének. Az anyagokat hosszú, nehéz és kellemetlen, undorító eljárások során készítették. Egy üvegcese sáfrányfesték elkészítéséhez sáfránynövények százainak porzószálat kellett összegyűjteni. (Legget 1944: 43–44.) Bizánc és az ókori Róma fenséges bíbora erjesztőkádákban készült, melyekbe ezer és ezer Murex (tövisescsiga) és Purpura (bíborcsiga) kagylónak, melyek kürtcsiga-szerű puhatestűek, a mirigyváladékát gyűjtötték össze, rohasztották meg, kiválasztva egy sárgás bűzös folyadékot, amelyet, ha napra tettek, a vöröstől a sötét ibolyáig terjedő színeket adott. (Conklin 1973:935; Pellew:1918; Singer 1956 II.köt: 367.) A karmazsin, mely híres arról, hogy tiszta fénylő vörös színt ad a gyapjúnak és selyemnek, nem volt más, mint egy terhes nőstényrovar kiválasztásának kis golyócskái, amelyeket nők gyűjtöttek örökzöld karmazsintölgyek leveleiről. Minden golyócska egy hernyólárvát tartalmazott, innen van a karmazsin-, skarlátvörös szín elnevezése. (Hernyó lárvá: worm larvae; vermilion a karmazsinvörös neve. – A ford.) A megmaradó hernyókat megölték, megszáritották és félretették későbbi használatra. (Linthicum 1963:7.) A golyócskák úgy néztek ki, mint a gabonaszemek, és olyan kicsik voltak, hogy angolul „gabonának” nevezték őket (ebből ered az ingrain – a színtartó festés kifejezés, grain=gabona). Egy font karmazsin hetven ezer golyócskát tartalmazott. (Pellew 1918.) Legget szerint, Spanyolország Rómának fizetett hadisarcának fele karmazsinban érkezett. (Legget 1944:72–76.)

A legfontosabb európai festékanyagok az európai indigó (csülleng) és festőbuzér növények leveleiből és gyökeréből készültek. Mindkettőt meg kellett őrölni, s az európai indigó elkészítéséhez egész sor specialistára, közvetítőre és kereskedőre volt szükség. (Espinás 1923 II.köt.:317–318.) Kilenc hétig tartott, míg a kis, kézzel gyúrt európai indigólabdácskák megértek és olyan undorító szagot árasztottak, hogy Erzsébet királynő nem en-

gedélyezte az európai indigó gyártását rezidenciájának öt mérföldes körzetében. (Baker 1965:160–164.)

A kelme megfestéséhez más alkotórészekre is szükség volt. Hogy elősegítsék azt a kémiai reakciót, amely fixálta a festéket a szálon, a festékanyaghoz marató szerekre, pácra is szükség volt, a legáltalánosabb az alumínium szulfát. A színárnyalatok változtak a használt pácnak megfelelően, s természetesen magától a száltól is függtek. Megtisztították a timsót, hogy eltávolítsák vas sóit, amelyek sötétítették a kelmét; eredetileg ezt állati vizelettel végezték, amely ammónium karbonátot tartalmazott, később a timsóoldatot kikristályosították. Singer szerint „a timsó volt az első anyag, amelyet úgy állítottak elő, hogy azt a vegyészek már tiszta állapotnak nevezik” (Singer 1956 II. köt. 367–369). A festésnél használatos további anyagok között volt avas olaj, lúg, emberi és állati vizelet, s pácolt halak oldata.

A kádfestékekkel festett kelme, a legáltalánosabb típus, úgy készült, hogy egymást követően többször belemerítették az anyagot, általában több hónapon keresztül. Speciális receptek segítettek az iparost minden lépésnél, mikor összeállította a festéket, a pácot és az egyéb összetevőket. A festők szinte törvénytörően olyan egyéni képességeknek és szigorúan őrzött titkoknak voltak a birtokában, melyek több gazdasági erőt biztosítottak nekik, mint a többi középkori iparosnak. A festés kritikus fontosságú folyamat volt a textiliparban, s gyakran a termelés legnagyobb költségfaktorává vált. (Chamberlin 1967:93; Kisch 1964; Wilson 1965:69–79.). Bár a festők között volt néhány bérmunkás is, a festő mesterek beruházásokat végeztek azokra a specializált eszközökre, amelyek „művésztükhöz” szükségesek voltak. Néhányuk kereskedett is a festőanyagokkal és az adalékanyagokkal, leltáraik drága árukat tartalmaztak, s egyesek közülük olyan jómódúvá váltak, hogy pénzt tudtak kamatra kölcsönözni, s birtokokat vásárolni, s általánosságban jobban hasonlítottak a tőkésekre, mint a munkásokra. A festők voltak a kelmeipar elitje. (Allix és Gilbert 1956: 5960; Becker és Brucker 1956:101; de Rooner 1968:302; Espinas 1923 II. köt. 716.)

A festők előnyös, bár bizonyos fokig bizonytalan helyzetet foglaltak el a középkori városok és királyságok politikai életében. Szakmai ismeretek miatt az egymással versengő uralkodók privilégiumokkal és felmentésekkel próbálták őket magukhoz csalogatni, míg a városok, amelyekben már kialakult a festőipar, nagyon jól bántak festőikkel, hogy azok ne menjenek máshová. A festőket ugyanakkor ellenőrizni is kellett, ha másért nem, akkor azért, mert szaktudásuk monopóliuma lehetőséget biztosított

számukra munkájuk megrontására. Számos, a kiskereskedelmet szabályozó középkori törvény ad közvetett bizonyítékot arra, hogy a festők olyan gyönyörű szöveteket tudtak előállítani, amelyek a mosás során teljesen tönkrementek (lásd: Cole 1964: 145–147; La Force 1964:358 a későbbi példákra). Az ellenőrzést megnehezítette a festőműhelyek elhelyezkedése a lakóhelyek peremén, ahol a gyúlékony anyagok és a büdös szag kevésbé zavarta a lakosságot. Néha, talán különösen a gazdasági válságok időszakában, annyira megnőtt a bizalmatlanság a festőkkel szemben, hogy elvándorlásra kényszerítették őket, vagy száműzés volt a sorsuk.

A vándorlás, utánzás, csábítás és száműzés következtében a textil-központok Európa minden részén nagy festőműhelyeket szereztek, de ez lényegileg nem történt meg a reformáció időszaka előtt. A 16. századig a festés művészetének képzett szakemberei a régi világban, Ázsiában és a mediterrán vidéken koncentráálódtak.⁴ Jó példa erre S. D. Gotein elemzése a Geniza iratokról, melyeket a 13. századi közel-keleti zsidó közösségek hagytak hátra, s amely mutatja, hogy a zsidó iparosok „előkelő szerepet játszottak a textiliparban – mindenekelőtt a selyemgyártásban és a festésben, amelyek kimondottan zsidó foglalkozások voltak az összes országban, s amelyek terén állítólag szakmai titkaik voltak.” (Gotein 1967 I. köt.: 100.) Utaltunk már hasonló professzionalizmusra Konstantinápolyban és Firenzében, melyek híres mediterrán központjai voltak a festő és kikészítő szakmáknak.

A festő szakemberek koncentrációja a középkorban visszatükrözte a minőségi festékek eloszlását a világon és a kereskedelmi útvonalakat, amelyeken keresztül szállították ezeket. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szépségük, rugalmasságuk és színtartósságuk miatt legnagyobb elismerésnek örvendő festékek, amelyek az esőt ugyanúgy elviselték, mint az erős napsütést, az indigó, a bíbor, a sáfrány, a karmazsin és a brazil festőfa (berzsenyfa) voltak, ez utóbbi a vörös és a narancs közötti színárnyalatokat adott, amelyet örölt, erjesztett és megfőzött fából készítettek. Mindegyiknek keleti, trópusi eredete volt. Az indigó például olyan növény, amelyet Európában nem lehet megtalálni. Ehelyett egy indiai eljárásra hagytakoztak, amelyben a leveleket vízben erjesztették, azután a levegőn megszárazították, hogy egy exportálható pépet nyerjenek. A rómaiak nem tudták ezt a pépet feloldani, s ezért szinezékként használták. Az olaszok azonban indigó kivonatot importáltak, s megtanulták, hogy miként kell azt feloldani méz és méz alkalmazásával. (Singer 1956 II. köt.: 364–367.) A brazil festőfa is keleti volt. Velencei kereskedők importálták Gujrat és Cambay régi kikötőiből, Ceylonból és Kelet-Indiából. (Robinson 1969:29.) Sáfrányt

először Kisázsiaiban és Perzsiában termesztettek (bár szőnyegfestéshez Közép-Ázsiában is összegyűjtötték a vadon termő növényeket), az arabok vittek Spanyolországba és később került el Toszkánába és az alpesi és az Alpokon túli Európába. (Legget 1944:43–44; Robinson 1969:30.)⁵ De a karmazsin, ez az indiai eredetű festékanyag, nem terjedt el a mediterrán területeken túl nyugatra. Az észak-európaiaknak Olaszországból és Spanyolországból kellett importálniuk a golyócskákat, az avas olívaolajjal együtt, amely fixálta a festéket.

A pácolás használata valószínűleg Indiában született meg körülbelül i.e. 2000-ben, s a legáltalánosabban használt marató-pácanyag, a timsó először kisázsiai importként került Európába, később, Konstantinápoly bukása után Toifa timsó bányáiból, azaz a pápai államból. Angliában a 17. századig nem sikerült a timsóbányászat. Ráadásul először 13. századi arab szerzőknél találunk bizonyítékot arra, hogy ismerték azt a kémiai folyamatot, amellyel a timsót meg lehetett tisztítani. (Singer 1956 II. köt.; 367 skk.) Végül a bíborcsiga kagyló csak a Mediterrán medence keleti részeinek meleg vizeiben élt, s míg a középkorban egészen a kipusztításáig le nem halászták, csak az uralkodók számára használták. A bizánci császári cím „*purpureo genitus*” – bíborban született – így alakult ki. (Pellew 1918.)

Az Alpokon túli Európában a könnyen előállítható festékanyagok a kékre az európai indigó, a vörösre a festőbuzér, a sárgára néhány többé-kevésbé elhalványuló anyag; mindegyike objektíve rosszabb minőségű, mint keleti (mediterrán) megfelelője. A 8. században Nagy Károly segítette ezen festékanyagok előállítását és szétosztását az urasági kastélyok szövőnőinek. (Latouche 1966:184–185.) A középkor vége felé több régió, mint például Picardia, Toulouse, Szászország és Thuringia specializálódtak az európai indigó gyártására. (Baker 1965:60–64; Miskimin 1969:32,57,61; Latouche 1966:180–185.) Ismert volt azonban, hogy az indigó tartósabb és szebb kék színt ad, mint az európai indigó – s ahol lehetett, indigót is tettek az európai indigó kádakba – s a karmazsin is tisztább és élénkebb vöröset ad, mint a festőbuzér. Dél-franciaországi 14. század eleji piaci dokumentumok mutatják, hogy a *de grana* nevű kelme (mely az indigóval való megfestettségére utal – a ford.) 125 livre-be került, míg a festőbuzérral festett megfelelője csak 75-be. (Heers 1971:1111.) Az arab buzér, melyet timsó páccal használtak és a szabad levegőn szárítottak meg (amit eleve nem tett lehetővé az Észak nyirkossága), sokkal jobb eredményeket adott, mint az európai buzér. (Legget 1944:14.) Végül a genovai festőket szabályozó szigorú, és valószínűleg tipikus előírások megtiltották, hogy olyan gyengébb

minőségű festékanyagokat használjanak, mint az európai indigó, a buzér, és bizonyos faanyagok, sőt a nyugati és nem keleti eredetű karmazsinét is. (Heers 1971:1116.)

A festékanyag tehát luxusáru volt abban a távolsági kereskedelem-ben, amely összekapcsolta Európát és Ázsiát: sok szempontból azonos volt a selyemmel és a fűszerekkel. Az erre a kereskedelemre vonatkozó dokumentumokban a festékek, gyógyszerek és fűszerek néha felcserélhetőek úgy, hogy a festők műhelyeiben találkozhatunk gyógyszerekkel, és nevezhetik őket alkímistának, vagy előfordul, hogy a kikötőben egy kicsomagolatlan bála fűszerről kiderül, hogy festékanyagot tartalmaz. (Beer 1960.) A luxuserkedelemnek olyan erősen része volt a festékanyag, hogy néha azon áruk között utalnak rá, amelyek hozzájárultak a 15. századi felfedező utak létrejöttéhez. A kalandorok nemcsak rövidebb utakat kerestek a Kelet kincseihez, és nemcsak nemesfémeket kerestek, hogy ezeket a kincseket megvásárolhassák, hanem egyes történészek szerint, az expedíciók pénzügyi támogatóit a festékanyagok is érdekelték. Így a Szent Kereszt földje a Brazília nevet kapta (az arab brazier szó alapján, amely tüzes vöröset jelent), mikor „brazilfát”, egy vörös festék alapját, mely korábban csak Indiából volt beszerezhető, nagy mennyiségben találták meg itt. (Godinho 1950:33; Robinson 1969:30; Singer: 1956. II. köt.: 367.)

A mediterrán Európa természetesen szorosabb kapcsolatban állt a középkorban a kelet-nyugati kereskedelmi utakkal, mint az Alpoktól északra eső Európa. Jacques Bernard a következő általánosításig jut el: „a mediterrán vidék nemcsak fűszert termelt, és Észak-Nyugat Európából sem pusztán közönséges áruk kerültek ki. De még mindig elfogadható leegyszerűsítés, ha azt mondjuk, hogy szemben a déllel, az észak inkább az élethez szükséges árukat és nem luxustermékeket állított elő”. (Bernard 1972:280–281.) A textil vonatkozásában az eltérés Flandria és Észak-Itália – az Európán belüli kereskedelem két egymáshozható „pólusa” – között állandó. A kettő közül az északolasz kelme gyártók könnyebben és közvetlenebbül jutottak hozzá a lényeges festékanyagokhoz, függetlenül attól, hogy a mediterrán vidéken állították-e őket elő, vagy a fűszerekhez hasonlóan, Bagdadon és Szírián keresztül, Ázsiából szállították őket ide. Ennek következményeként a képzett festők és festő kézikönyvek itáliai specialitássá váltak a 13. századra. Flandriában is volt festőanyag, köztük a legjobb minőségűek is, melyeket a Champagne-i vásárokon az itáliai kereskedőktől szereztek be, s nagyon jól képzett flamand festőkkel is találkozunk. Mint az a következőkből kiderül azonban, a flamand festők nem

élenk és világos színeiken keresztül váltak híressé, hanem a fekete szín festésében elért óriási sikereik alapján.

Fekete a középkorban

A középkorban szoros összekapcsolódás alakult ki a fekete öltözék és a jó keresztények askétikus ideáljai között, olyan ideálok, melyek legmagasabb szintű kifejeződésüket a bencés szerzetesek szűzességi fogadalmat tett rendjében találták meg. A szerzetesi askétizmus azonban nem maradt egyszerű, az idők folyamán a szerzetesi öltözék igen kidolgozottá vált, bár megtartotta sötét színárnyalatát. A kereszteshadjáratok idején az asketikus fekete alázatos üzenete agresszív tartalmat is nyert, a templomos lovagok által történő használata csak egy példa erre. Norman Cohn szerint ez a rend biztosította az egyháznak a leghatékonyabb harci erőt a Szentföldön, a hősiességéért Szent Bernát, az első kereszteshadjárat meghirdetője jutalmazta őket. A templomos zászló fekete-fehér színű volt, amelyben a fehér „Krisztus barátai iránti szelidséget”, a fekete pedig „az ellenségeivel szembeni kegyetlenséget” jelentette, azaz mindenekelőtt az iszlámmal szembeni vadságot. (Cohn 1975:76.) Ugyanebben az időben vált a fekete „a gyász színévé (mindenütt) a keresztény világban, a temetési szertartásokon, a halotti torokon ... ez jellemezte a temetőket és a templomok környékét a feketébe öltözött emberek megjelenésével.” (Fickeler 1962:103.)

Remélem, be tudom mutatni, hogy a fekete öltözék ezen különböző megjelenési formái fontos szimbolikus aspektusát képezték annak a forradalmi átmenetnek, amely a középkorban megkezdte az európaiak és a keleti Mediterráneum és Ázsia viszonyának átrendezését. Ezt az állítást megalapozza a ragyogóan festett textiliák nem-nyugati civilizációs monopóliumáról korábban ismertetett kép, melyben ezt arra használták fel, hogy alapvető erőforrásokat, mindenekelőtt rabszolgákat szerezzenek be a periférikus Európából. Ha a színes textiliák hatását nézzük a kereskedelmi egyensúlyra, feltételezhető, hogy veszélyt jelenthettek minden olyan társadalom számára, amely maga nem tudott jó minőségű festett textilt előállítani. A következőkben azt ismertetem, hogy ez a körülmény miként segíthette elő az európaiaknak a feketéhez való elkötelezettségét.

Az európai kultúrának a színekkel szembeni általános bizalmatlanságával kezdjük. A középkori keresztények irtóztak a bíbortól, s azt a királyi színből, amilyen Bizánc alatt volt, a feketéhez hasonló szimbólummá, a büntetés, a melankólia és a halál színévé változtatták. (Brooke 1967: 48–

49.) A vöröset a kísértő ördöggel kapcsolták össze, míg a sárgát, a császári Kína állami öltözékeinek színét, az érzékiséggel és a gyávasággal, és ezt választották ki Júdás ruhájának színévé. (Brooke 1967:64). Későbbi századokban a keresztények a zsidókat sárga jelvények viselésére kényszerítették (Beaulieu és Baylé 1956:143; Rubens 1967:32,94–100). A szicíliai dialektusban a rosszra, korruptra, elvetendőre használt szó a tintu, egyben festett is jelent. Ugyanez a kapcsolat fennállhat más európai nyelvekben és dialektusokban is. Természetesen találkozunk vele az angolban, amelyikben a „szennyes” szó egy időben festettet is jelentett, és mint ahogy ma is bemocskoltat etikai értelemben – a rothadás által beszennyezett az Oxford English Dictionary szerint. Az angolban, s talán más nyelvekben is, a festés során használt pácokra néha, mint „menstrua”-ra utaltak, mely szó undort kelthet a menstruációs vérre való utalásával. (Lásd például Berthollet, egy 18. századi szerző a festés elméletéről, idézi Beer 1960:29)

A színekkel szembeni bizalmatlanság része volt a középkori kereszténységet és mindenekelőtt annak szerzetesrendjeit uraló askétikus kódnak. Ezek közül eggyel, a bencésekkel foglalkozom itt. Szent Benedek alapította a 6. századi Itáliában, s az ezt követő két évszázadban a szüzességi fogadalmat tett szerzetesek közösségei gyorsan elterjedtek a frank hátszágban, amely Burgundiától egészen Flandriáig terjedt (lásd a térképet *Catholic Encyclopedie*. 289) Koruk forradalmi élcsapataiként ezek a közösségek erdőségeket tisztítottak meg, javították a mezőgazdasági technikát és szerepet játszottak több ipari szakma továbbfejlődésében. (Boissonnade 1964:103, 157). A közösségek elkötelezték magukat a nehéz fizikai munkának és Szent Benedek szabályai szerint éltek. Benedek nem volt szélsőséges askéta, mint ahogy a legkorábbi keresztény szerzetesek azok voltak Egyiptomban. A munkára való koncentrációja eleve megakadályozta az önsanyargatást, amely a fizikai képességeket és az egészséget rongálta. A ruházkodásra vonatkozóan szabályai meghatározták, hogy a szerzeteseknek szerény ruhát kell hordaniuk. Télen a ruhának nehéznek, nyáron könnyűnek kellett lennie, másban nem különbözhetett. A színre és a szabásra vonatkozóan: „a szerzetesek nem lehetnek kihívóak, ruhájuknak olyannak kell lenniük, amilyen a környéken található, vagy amilyet a legolcsóbban lehet kapni”. (Benedict 1963:174–180.)

Tiron „Az egyházi rendek ruházatának története” című munkájában azt írja, hogy az első bencések fehér ruhában jártak a büntelenség jeleként. (Tiron 1945:40,67.) Szent Benedeket gyakran ábrázolták fehérben, egy fekete kámzsás köpenyben, s életének egy jól ismert epizódja azzal az

idővel foglalkozik, mikor egy feketerigó, az ördög szimbóluma, majdnem elcsábította, hogy kapcsolatot kezdjen egy nővel. Mindennek ellenére, a 8. század végére a feketét tekintették a par excellence szerzetesi színnek. A későbbi századokban a bencésekkel foglalkozó számtalan dokumentum utal rájuk, mint nigri monachi-fekete barátokra. (de Valous 1935. I. köt.: 238.) Miként történt meg, hogy, egy szabályt követve, amely nem határozta meg a ruha színét, csak helyi eredetét és olcsó árát, a bencéseket ezzel a fekete színnel azonosíthatták – azon madár színével, amely morálisan megkínózta szentjüket? Két lehetséges válasz van e kérdésre. Az egyik, hogy olyan festetlen gyapjúholmit viseltek, melynek természetes színe sötét volt; a másik, hogy ruháikat feketére festették olcsó helyi festékanyaggal. Szerintem mindkét magyarázat helytálló, csak különböző időszakokban.

Vita van arról, hogy Szent Benedek ragaszkodott-e ahhoz, hogy szerzetesei festetlen ruhában járjanak. (Davenport 1948:99.) De Valous szerint azonban „a fekete ... az egyházi törvényhozók gondolkodásában természetes fekete volt ... és nem ... művi”. (de Valous 1935. I. köt.: 238.) Több apátnak és pápának nyilatkozatát idézi a 12–14. századból, amelyekben a szerzeteseket megróják, mert festett ruhát viselnek. (de Valous 1935: 239–240.) Hogy valamikor festetlen ruhában jártak, azt alátámasztják ismereteink a juhok színéről a középkor elejéről. A háziasítás folyamán az egyik legfontosabb átalakulás az volt, hogy az állatok a nyáj-selejtezések során elvesztették színezetüket. A színvesztés összekapcsolódott a textilfestés terjedésével, mivel a festékek (kivéve a feketét) nem fogták meg az eleve színnel rendelkező gyapjút. (Ryder 1969:495.) A vaskorszakban a mediterrán juh fehérebb lett, ugyanúgy, ahogy az angliai, észak-franciaországi és flandriai juhok, ahol a rómaiak fehér fajtákat vezettek be, amelyek gyapját meg lehetett festeni a bíborcsigából készített festékekkel. (Epstein 1962: 292; Ryder 1969:50–511.) Róma bukása után azonban a mediterrán hatás csökkent és az európai juhok sötétebbek lettek. Ryder azt állítja, hogy i.sz. 1000 körül az észak-afrikai és az észak-európai gyapjúnak természetes színezete volt (Ryder 1969:510), és hogy korábban Nagy Károly idején „a fehér juh minden valószínűség szerint kivétel volt”. (Ryder 1964:6.) Hogy mennyire sötét színűek voltak ezek a gyapjúk, az már más kérdés: a legtöbb forrás arról számol be, hogy színük a szürkésfehértől a barna több árnyalatán keresztül a sötétszürkéig és feketéig terjedt. De még ha a fekete nem is vált uralkodóvá, a természetes színezetű gyapjúk jellegzetesek voltak sötét színük következtében, különösen, ha összevetjük Bizánc élénk selymeivel. A sötét színárnyalat szimbolikus volt a helyi árukhöz való elkötelezettségben, amelyet Szent Benedek előírt.

A Nagy Károly idején végrehajtott mezőgazdasági újítások és az iszlám (és Bizánc) ellen meghirdetett kereszteshadjáratok időpontja között a bencés szerzetesek ruhája, bármi is volt pontos színe, veszített egyszerűségéből. Értelmesnek tűnik az a feltételezés, hogy ez a változás szorosan kapcsolódott nemcsak a szerzetesrendek méretének és bonyolultságának növekedéséhez, hanem a flandriai textilipar fejlődéséhez, s az ezzel összefüggésben álló átmenethez, melyben az európaiak a korábbi védekező helyett támadó magatartást vettek fel a kelettel szemben. Az egyszerű ruházat teljes bojkottot jelentett a luxuscikkekkel szemben. Ha ezt logikailag végigvinnénk, az ilyen egyszerűségi programok teljesen megszüntették volna a helyi textilpiacot. A fekete ruházat kidolgozottabbá válása alakult ki és vette át a teljes elutasítás helyét, kialakult a különleges ruhák iránti pozitív kereslet. Elvi jelentősége volt azonban ezen textilanyagok hazai eredetének, ezek „európai gyártmányok” voltak.

Burgundiában és Flandriában már a 9. században kialakult egy irányzat a szerzetesi élet ritualizálására, a szerzetesek életének uniformizálására, s a szerzetességnél már nem annyira a fizikai munkát, mint inkább a zsol-táréneklést és a halottak lelki üdvéért való közbenjárást hangsúlyozták. Ezzel együtt megváltozott a szerzetesek ruhája is, hogy tükrözze megnövekedett gazdaságukat és szabadidejüket. A valószínűleg továbbra is festetlen kázmza bonyolultabbá vált. A kelmét már nem a kolostorokban szőtték, nem is a kolostorhoz tartozó asszonyok készítették, másutt készítették és vásárolták, elsősorban flamand anyagokat alkalmaztak. Az új általános szabályzatok szerint a szerzetesingek, mindenekelőtt a karingek, redőzöttek voltak, bokáig értek és elég bőveek voltak, hogy a szabad mozgást biztosítsák. A szerzetesek ruhája ebből következően nagyobb volt, mint másoké. A legnagyobb apátságok képviselői felülvizsgálták a helyi kolostorokat, hogy ellenőrizzék, vajon elég napi kenyéren és vízen tartással büntetik-e azon szerzeteseket, akik nem voltak hajlandóak ezeket a nehezen elhordható csuhákat hordani, vagy éppen az ellenkező bűnbe estek: festett csuhával, vagy más luxuscikkkel rendelkeztek. Az ellenőrök feljelentették az ellenző apátokat a püspöknek. A csuhák száma is nőtt. Míg Szent Benedek Szabályzata egy szerzetesinget és egy csuklyát írt elő egy időpontra, a 9. századi szerzetesek már kettőt kaptak. Vászon alsóneműt is viseltek (ez tükrözi a flandriai vászonipar növekedését), szandáljuk, vászoncipőjük és prémes köpenyük is volt, amely ruhadarabokra a 6. századi szabályzat nem utal. (Dulcy 1934:79; Schmitz 1948; de Valous 1935. I. kötet: 230–235, 241–242.)

Bár megszakította a viking támadás, a kidolgozottság bencés mozgalma megújult a 10. században a burgundiai clunyi apátság felépítésével, amely bővelkedett európai készítésű festett üvegablakokban, ezüst serlegekben és gazdag díszítésben. A szertartások előterbe állításával és az aszketikus témákkal való foglalkozás közben a cluny-i szerzetesek gyakorlatilag felhagytak a fizikai munkával, s idejüket (még mindig félve a semmittevéstől) zsoltárénekléssel s a halottak lelkéért való imádkozással töltötték. Benedek napi negyven zsoltár éneklését írta elő, de a cluny-i kórus szerzetesei 170-et énekeltek. (Rosenwein és Little 1974:7) Ráadásul szertartásá változtatták a sétát, öltözködést, ülést, evést és egy titkos jel-nyelvet találtak fel. Nemcsak alsóruhával rendelkeztek, de vászon lepedőn aludtak, s vászonnemüiket nyáron kéthetente, télen háromhetente kimosták. Az apátság egy új tisztségviselője, a kamarás biztosította számukra a ruházatot, s ez olyan fontos funkcióvá vált, hogy fokozatosan ellenőrzése alá vonta a közösség pénzügyeit. (Evans 1968:70–79; Hunt 1967:58–59; 79–80.)

Szent Benedek azt mondta, hogy a szerzetesek a szegényeknek adhatják ruháikat, ha még egy kicsit lehet hordani őket, de sohasem gondolt arra, ami a 14. századra a tényleges gyakorlattá vált: ekkor a szerzetesek minden karácsonykor új csuhát kaptak, s minden második évben új köpenyt és csuklyát.⁶ A 12. és a 13. században elterjedt az a gyakorlat, hogy a szerzetesek ruhajárandóságot kaptak (angolul „wage”-nek, bérnek nevezték ezt) s így lehetővé vált, hogy maguk vásároljanak be. (Knowles 1948: 288–289.) Mint az udvari ruházat, az egyházi ruházat is megbízás alapján készült (Espinás II.köt.:288–289.). Egy 14. századi feljegyzés szerint, majdnem annyiba került a cluny-i szerzetesek ruházása, mint etetésük, s számos vendégük ellátása. (de Valous 1935. I. köt.: 248.) Egyértelmű, hogy a „fekete” szerzetesség, amely számbelileg igen felduzzadt, több száz európai takácsnak biztosított foglalkozást.

A 13. századra, ha nem korábban, a Fekete Barátok már festőknek is adtak munkát. Részben azért, mert a kereszteshadjáratok gazdaggá tették a kolostorokat, de valószínűleg részben azért is, mert az európai juhok újra kifehéredtek. A flamand ipar további fejlődésével, de különösen a firenzei textilfestés elterjedésével a juhtenyésztők javítani kezdték állományukat, hogy megfelelhessenek az ipari keresletnek. (Duby 1968:145–146.) A legvállalkozóbb szelleműek az új cisztercita rendhez tartoztak, amely 1098-ban szakadt el a bencésektől. Tiltakozásként a cluny-i „dekadenciával” szemben, a ciszterciták a fizikai munkához való visszatérést prédikálták, és

elkötelezettségük nagy szerepet játszott a juhtartás 12. és 13. századi „rendezett és tervezett elterjedésében”. (Trow-Smith 1950:67–69, lásd 1953: 51–53.) A szétszórt birtokokat nagy gazdaságokba egyesítve és kolostori majorságokat állítva fel Lincolnshireben, Yorkshireben és a kontinensen, ez a rend a flamand és észak-olasz vásárlókon tartva szemét, szelektálja juhnyájait, s hagyta, hogy kosait másutt is felhasználják a tenyésztésnél. Eileen Power szerint a ciszterciták a 18. századi „újító földbirtokosok” szellemét mutatták. (Power 1941:20–26; lásd még Verhulst 1972:301–313.) „Puritán” ethoszuk szimbólumaként elvetették a cluny-i kidolgozottságot, a festett üveget sima üveggel helyettesítették, az ezüst kelyheket és kereszteteket ónnal és fával. Visszatértek Szent Benedek Szabályzatának betűihez ruházódásukban is, elvetették a plusz ruhát, a fehérműt és ágyműt. Lényeges, hogy festetlen szerzetesingük fehér, vagy szürke volt, bár fekete köpennyel takarták el, mikor a kolostoron kívül voltak: a ciszterciták, mint Európa fehér szerzetesei váltak ismertté. (Dickinson 1962: 72–73; Evans 1968:44–45.) Az ő és a mezőgazdasági területek világi földbirtokosainak hatása következtében egyre nehezebbé válhatott ebben az időben a festetlen fekete gyapjú beszerzése.

Bármilyen okozta is a festett fekete ruházat elterjedését, kétségtelen tény, hogy hasonlóan más kidolgozottabb aszketikus ruhához, ennek kialakulása is a helyi nyersanyagoktól és a helyi iparosoktól függött. Közepes minőségű fekete szint lehetett nyerni faszénből, salakból, vasporból, és a cersavban gazdag tölgyfakéregből. Az európai indigó, főleg ha buzérral keverték, olyan fekete színt adott, amelynél egyetlen keleti anyag sem volt jobb minőségű, és Flandriában bőségesen lehetett mind európai indigót, mind buzéért találni. (Espinás 1923 I.köt.:25–26.) A flandriai festőket az általuk használt festékanyagok és festési eljárások alapján kategorizálták, s volt egy kategória, a corroyeurs, amely a végső kelmekikészítésre és a fekete tere festésre specializálódott. A szabályok megtiltották ezen kategória tagjainak, hogy rosszabb minőségű festéket használjanak, vagy hogy keverjék a kéreg festékeket vagy a vasport az európai indigóval. (Coornaert 1930: 196; Espinás: 1923 II.köt.:150.) Az ilyen magasszintű minőségi ellenőrzésnek köszönhetően a flamand fekete lett a legjobb Európában, s ugyanakkor a flandriai színek közül a fekete volt a legjobb színvonalú. (Baxandall 1972:15). Ráadásul a legjobb minőségű fekete viselése mellett is megmaradhatott az ember Szent Benedek Szabályainak szelleménél, ha nem is betűinél. Ez a szabályzat a híveket a földi örömeikről való lemondásra hívta fel, de mivel feltételezte, hogy a világiasság szorosan kapcsolódik az egzoti-

kus és költséges luxuscikkek gyanús fogyasztásához, tilalmi főleg az idegen áruk ellen irányultak. Szemben a sokszínű textilanyagokkal, a fekete kelmét magán Európán belüli munkafolyamatokkal dolgozták ki. A 16. században a tridenti zsinat elismerte ezt a tényt azzal, hogy a „művi”, vagy festett fekete ruhát tette meg a szerzetesi és papi öltözéknek. (de Valous 1935 I.köt:238.)⁷

A megelőző lapokon megkíséreltem bemutatni a folyamatosságot a korai dísztelen szerzetesi ruha és annak későbbi kidolgozott formája között: mindkettő elutasította az élénk színű anyagokat, amelyek a legtöbbször, ha nem is mindig, importáltak voltak. Ebben az értelemben mindkettő szimbolizálta azt az áldozatot, amely szükséges a hazai növekedéshez és fejlődéshez; mindkettő tartalmazta a megtartóztatás üzenetét. Különböztek azonban az emberi egyenlőségről szóló üzenetükben. Az egyszerű, dísztelen feketénél annyira nem volt lehetőség a variációkra, hogy viselői nagyon egyformán nézhettek ki. A későbbi kidolgozások, bár elsősorban a helyben hozzáférhető forrásokra támaszkodtak, lehetővé tették a különbséget a szövés módban, méretben, szabásban és díszítésben, melyek a társadalmi státusz jelzői lettek. A következőkben meg szeretném vizsgálni a fenti következtetések kapcsolatát a fekete ruhának a középkorban elterjedt másik jellegzetességével: a feketének mint gyászruhának használatával. Nem fogok logikai érveket keresni a fekete és a halál kapcsolatára – ezek az érvek eleve problematikusak, hiszen a kapcsolat nem univerzális – azzal fogok foglalkozni, hogy a középkorra jellemző halál-fogalom milyen közel áll az áldozat szelleméhez, amelyet mind dísztelen, mind kidolgozott formájában a fekete szimbolizált.

A középkori európaiak szakítottak a korábbi civilizációk szokásaival, amelyekben az uralkodókat és nemeseket kincsekkel együtt temették el és halhatatlannak tartották. Ehelyett ők a halált pesszimiztikusan, mint egalitáriánus állapotot ábrázolták, amelyben mindenkit belső és nem külső bűnök és erények alapján ítélnék meg. A gyakorlatban a világi nemesek gyakran választották a szerzetesi ruhában való eltemettetést. Ahogy civilizációjuk fejlődött, a halálról alkotott fenti egyszerű elképzelés rituálékkal telítődött és fokozatosan elveszítette egalitáriánus jellegét. Jellemző ezen változásra az a mód, ahogy a cluny-i szerzetesek és az egyházi felépítmény más részei gondjaikba vették az emberek lelkét és ellenőrizték annak fejlődését a pokol és a mennyország között egyre fontosabbá váló limbuson keresztül, melyet purgatóriumként ismerünk. (Boase 1972) Félve az ítélet napjától, a gazdag emberek földet hagytak az egyházra, szinte az üdvözü-

lésre fizetett foglalóként, s haláluk előtt néhányan, minden tulajdonukkal együtt, kolostorba vonultak. (Rosenwein és Little 1974: 13) Ráadásul a családtagok nemcsak közvetlenül a halál után fizettek miséket az elhunyt lelkiüdvéért, hanem több évvel később is. Mindebből következett, hogy egy szegény ember lehetősége sokkal kisebb volt az üdvözülésre, mint egy gazdagé, függetlenül az Írás által lefektetett elvtől, hogy könnyebben jut át a teve a tű fokán, mint ahogy egy gazdag a mennyországba jut. És a gazdagok felbátorodtak, mikor Macon grófja Cluny apátjától speciális diszpenzációt kapott, hogy durva szerzetesruhája alatt puha vászonneműt viselhet, mivel a durva csuhát még a halálban is elviselhetetlennek tartotta. (Hunt 1967:95.) Hasonló hatással járt, hogy a velencei nemesek testét „kérkedő szerénységgel a vándorszerzetesek csuhájába öltöztették”. (Davis 1975: 50.)

A szerzetesi ruha kidolgozottabbá válásához hasonlóan, a halál fogalmának fejlődése is nemcsak tükrözte az agresszív civilizáció növekedését Európában, hanem szerepet játszott annak fejlődésében is. Például az üdvözülésért adományozott földek segítettek a keresztetek pénzelésében, akik kiterjesztették a területi határokat, és helyet biztosítottak a kereskedelemnek a Közel-Keleten. Az ilyen adományok a szerzetesi élet átalakításában is szerepet játszottak, a fizikai munka helyett már az éneklésen és az imán volt a fő hangsúly annál is inkább, mert a kapott föld már „teljesen megszervezve és a szükséges munkás személyzettel ellátva, azaz ... 'föl-öltözve' emberekkel és állatokkal” került a kolostorok birtokába. (Duby 1968:70.) Az ilyen adományoknak köszönhetően, a szerzeteseknek nem kellett újabb területeket termővé tenniük, s könnyű életük volt, mint a lordoknak. (Duby 1968: 70.) Már láttuk, hogy milyen mélyen belekeveredtek az európai ipari termékek feltűnő fogyasztásába. Ily módon az ördög-től való félelem, ha az egyháznak tett adományokhoz vezetett, biztosította, hogy a felgyűlt gazdagság visszakerüljön az európai gazdaságba, s ne tűnjön el importált selymek és fűszerek vásárlása közben. A sötét gyapjúruhában való eltemetés e tényező fontosságának üzenetét hordozta, ugyanúgy, „mint a saját ország földjébe való eltemetés” – mely szintén szimbólikus visszatérése volt a testnek, s mely különös jelentőségre tett szert a kereszteshadjáratok idején. (Huizinga 1954:143–144.)

A halál témájának kidolgozottsága, a temetési szertartások, az eltávozott lelkéért való zsoltáreneklés addig a pontig növekedtek, hogy mikor a 14. században a pestis megtizedelte a lakosságot, a mindennapi életet a gyszolás vetette uralma alá. Huizinga leírása a pestis sújtotta Burgundiá-

ról mutatja, hogy két elképzelést hangsúlyoztak. Az egyik a nagy öröm volt azon lelkek üdvözülése miatt, melyekét a gazdagság többé-kevésbé biztosította, de a másik a halálnak evilági oldalával foglalkozott: a test felbomlása, a giliszták által ellepett belső részek annak emlékeztetésére szolgáltak, hogy a dicsőség, hírnév és egzotikus luxuscikkek a státusz mulandó jelzői, amelyek azután irrelevánssá válnak. (Huizinga 1954:138–151.) Ha a fekete ruha megfelelő szimbóluma volt az egyszerű halálnak, akkor a kidolgozott fekete ruha és a temetési díszek megfelelő kompromisszumok voltak, mikor a kezdődő fejlődés intenzívebbé tette a társadalmi tagozódást, és az ilyen díszítéseket lehetővé tette. Anélkül, hogy fel tudnánk fedezni azt az utat, amelyen keresztül a fekete átvette a fehér helyét a gyász színeként, azt feltételezhetjük, hogy a fekete gyászszíneként való fokozott használata nem elsősorban a halál szimbólumaként, hanem a jámbor önmegtartóztatás szimbólumaként játszott szerepét erősítette.⁸

Reneszánsz pávák és pingvinek

A forradalmi középkori időszakot követő két évszázadban a fekete ruha használata megmaradt és még nagyobb formai változatosságot öltött. Ezek között volt a királyi fekete, melybe néhány őszintén katolikus udvar belső körei öltöztek, mint például Jó Fülöpé Burgundiában, vagy II. Fülöpé Spanyolországban. A fekete öltözék elterjedt a protestánsok között is, akik között voltak olyanok, akik elvetettek minden cicomát, mivel azt implicite vagy explicite színesnek tartották, mások pedig közülük pozitívan viszonyultak a jól szabott fekete öltözékhez. Az ezek által közvetített üzenetnek, minden eltérése ellenére, volt közös jellemzője, s folyamatos volt a középkor bencés üzenetével. A közösséget most sem lehet a logikának tulajdonítani, s nem hiszem, hogy a fekete ruha értelmének két vagy több történelmi időszakon keresztüli folyamatosságát a „kulturális leülepedéssel” lehetne megmagyarázni. Az időszakokon keresztüli folyamatosság, s a különböző társadalmi csoportok és osztályok közötti közösség magyarázatát inkább bizonyos társadalmi folyamatok állandóságában és általánosságában kell keresni, esetünkben azon folyamatokban, amelyekkel a színes textilipar központjai kivonták a legszükségesebb erőforrásokat az importáló területekről, amivel széles körű tiltakozást váltottak ki ezen a már differenciált és osztálytagozódott területen.

Ennek alapján azon új módozatokra kell figyelmünket fordítanunk, amelyeken keresztül ezen folyamatok kibontakoztak a reneszánsz időszakában, mivel míg a középkor, elemzésünk kiinduló pontja, a bizánci és isz-

lám hegemónia kora volt, addig a 14. században más, akkor már Európán belüli hatalmi viszonylatrendszerből kell kiindulnunk. Észak- és Közép-Itália városai és a pápai udvar Rómában alkották a szignifikáns civilizációs központot az Alpoktól északra eső Európa számára.

A reneszánsz Itália Bizáncnak mindenekelőtt selyemiparában elért sikereiben volt örököse. Az arab hódítás már jóval az első kereszteshadjárat előtt elhozta Spanyolországba és Szicíliába az eperlevelet evő selyemhernyót, s a 13. század végén, az Ázsián keresztül selyemutak mongol pacifikációjának segítségével elterjedt Toszkánában, ahol Lucca és más városok állítottak elő selyem kelmét. A következő másfél évszázad során az ipar elterjedt Itália valamennyi nagyobb városában – Genovában, Velencében, Firenzében, Milánóban és Bolognában. Mikor a gyapjúért folytatott verseny komolyabbá vált az angliai ipar kialakulása következtében a 14. században, az itáliai textiltermelés súlypontja átment a gyapjúról a selyemre, s ez a finom keleti fonál és nem a nyugati gyapjú szavatolta az olasz terjeszkedést (Heers 1971:1093.). A 15. és 16. század valamennyi virágzó régiója közül (Flandriát, Burgundiát és a Valois Párizst is beleértve) Lombardia és Toszkána itáliai területei kerültek legközelebb ahhoz, hogy újra megvalósítsák nyugati talajon, nyugati módosításokkal Bizánc keleti civilizációjának ragyogását.

Az itáliai textilárúk, selymek és gyapjúk egyaránt, semmivel sem voltak szintelenebbek, mint Konstantinápoly luxuscikkei. Jól ellátva a keleti festékanyagokat szállító távolsági kereskedelmi utakkal, a reneszánsz Itáliát szinte elöntötték a színek. Páva témái között voltak azok a tarka ruhák, amelyekben az ujjaknak különböző színei voltak, a nadrágszáraknak szintűgy, s a testet megint más szín fedte. A bonyolultan szabott ruhákon számtalan hasíték volt, hogy látszódjék az alatta levő színréteg is. A színvariációk lehetővé tették, hogy az egyének maguk tervezzék meg ruháikat, s az udvari divat „olyan gyorsasággal változott, ami korábban ismeretlen volt”. (Chamberlin 1967:52–56.)⁹ Róma bukása óta először, vörösök és bíborok alakultak ki, nemcsak az uralkodóknak és az udvariaknak a kevésbé elit társadalmi rangúaktól való elválasztására, hanem a kereskedő elit számára is.

Volt néhány kivétel is. Firenzének, az első gyapjú-városnak Medici uralkodói megtartották a középkor hosszú sötét köpenyét. Velencében a nemesek megtartották fekete gyapjú ruházatukat, mely korábban osztályuk jellemzőjévé vált, mivel ez a város, hogy megtartsa kiemelkedő szerepét a mediterrán kereskedelemben, a mértékletesség és józanság pózát

vette magára, szemben a külföldi hajók sokaságával, melyek egzotikus árukkal töltötték meg lagunáit és csatornáit. (Molmenti 1880:96–106, 275,282,365.) Egy másik típusú kivételt mutat egy 15. századi hagyatéki leltár Genova környéki vidéki területről, mely szerint a helyi földbirtokosnak 22 fekete szövete volt s csak 18 zöld, 9 barna vagy szürke, 7 fehér, 6 vörös és 3 kék. A fekete, amely oly ritka volt a város gazdag kereskedőinél, a gyászon kívül, sokkal gyakrabban öltöztette a hűbértokok nemeseit. (Heers 1971:1105.) Ahol a kereskedők el akarták rejteni gazdagságukat, hogy bizalmat keltsenek, ott néha ők is feketébe öltöztek; Velence kereskedői említésre méltó példáját adják ennek. (Molmenti 1880:276.) Végül jámbor szentek, mint Sienai Bernát, kétségbeesésüket fejezték ki az új szertelenségeket látván. De ezek csak kivételek voltak, s hamar elhomályosították őket a színpompás stílusok, az újdonság „örjögő” keresése, amely annyira elragadta a reneszánsz városok felsőbb rétegeinek férfiai és asszonyait. (Heers 1971: 1097–1098.) Néhány kivételtől eltekintve, az Alpokon túli Európa megfakult, elvágva a jó minőségű festékanyagokhoz való közvetlen kapcsolattól. Különösen az angol termelők álltak hadilábon a színekkel, annak ellenére, hogy a festékanyag országuk egyik fontos importcikke volt. (Thrupp 1966:270.) „Manapság”, mondotta egy 16. századi kelmefestő elképzelés tervezője, Angliában „mindenki, aki megengedheti magának, nem vesz magára olyan ruhát, amelyet birodalmában festettek. – Hozzá nem értő festőink ... legalább annyi festéket öntenek ki a mosóvízzel és folytatnak el az esővízzel, mint amennyit a ruhákhoz felhasználnak”. Ugyanakkor a színek „fontosak az angol nemzetnek ... „Nélkülük külföldieket teszünk gazdaggá, s honfitársainkat szegényítjük el”. (idézi Tawney és Power 1965:130–149.)

Egy 1552-es királyi rendelet valódinak, azaz nem hamisnak, vagy álnak minősítette a következő színárnyalatokat: skarlát, vörös, karmazsin, és azután egy sor leírhatatlan árnyalatot a barnás-kéktől, a narancs-homokszínű, rozsdabarnán, márványszínen, a juhszínen, oroszlánszínen, a vasszürkén egészen az „új szomorú színnek” és a „tarka-barkának” nevezett színekig. (Linthicum 1963:11.) Az utóbbi, függetlenül a szó mai használatától, egy sötétkék volt, amelyet forrázott fából gubaccsal és rézsulfáttal (copper sulphate) készítettek. Az angol festők fent idézett kritikája kiterjedt az általuk használt festékanyagokra, azt vetették a szemükre, hogy nem a Flandriában is elterjedt európai indigót és buzért használják, s így magas áron gyenge árut állítanak elő. (idézi Tawney és Power 1965: 130–149.) Nem található e rendeletben, de a korban még számos szörnyűség

színárnyalatot állítottak elő (ezek neve egy másfajta szimbólumelemzésre nyújtana lehetőséget): patkányszín (sötétszürke), lóhús (bronzszerű, mint a nyüzött peklovak bőre), libaszar (sárgás-zöld). (Linthicum 1963:33–36.) Gyorsan át lehet látni a festés helyzetét William Harrison színlistájából, mely 1587-es *Description of England* című művében jelenik meg, s állítólag arra szolgál, hogy „a fantasztá fejeket elragadtassa”. Ebben találkozunk ördöggel a kerítésen (egy vörös színárnyalat), borsókásasárgával, de megjelentek a libaszar-zöld is. (Harrison 1868:148.)

A 16. század közepi Angliára nem a színek, hanem az általában nem festett, vagy „szomorúan” festett gyapjúposztó exportja volt a jellemző. Ezen posztó legfontosabb külföldi piacai a Baltikumban és Kelet-Európában voltak. A kereskedők, akik ezt Indiába szállították, attól féltek, hogy „hajóik el fognak korhadni a folyókon”, ha ragaszkodnak az eladáshoz. Indiában a jelentősebb emberek angol duplaszéles fekete gyapjuszövetet használtak elefántjaik és lovaik betakarására. (Fisher 1950:157) Ez okozza, hogy egy 16. századi megfigyelő arról panaszkodik: mikor két évszázaddal korábban Anglia áttért a nyers gyapjú exportról a posztóexportra, gazdagsága csak félig alakult ki: mivel a festetlen, vagy rosszul festett posztó exportja „tökéletlen dolog”. Csak a teljesen kikészített áruk exportja tudja megoldani a forgalom, a profit és az állandó ipari alkalmazás problémáit, mivel a félkész termékeknél ez inkább bírja a külföldi versenyt. (Fris 1927:281; Wilson 1965:69–79.)

A reneszánsz Itália színes textilárut, valamint ezüst és aranyszöveteket szállított az Alpokon túli Európába, beleértve Angliát is. A csereárúk valamennyire különböztek a középkoriaktól. Míg Bizánc és a muzulmán Spanyolország az európaiakat a rabszolgakereskedelemben való bekapcsolódásra készítette, addig a reneszánsz kereskedők ehelyett az Alpokon túli Európából nemesfémforrást csináltak.¹⁰ Mérsékelt mennyiségű nemesfém került Európába a kereszteshadjáratok idején, a fosztogatások eredményeként. Jelentősebb volt a Dél- és Közép-Németország, Csehország és Magyarország hegyeiben és dombjaiban bányászott nemesérc. John Nef szerint 1450 és 1530 között a közép-európai bányák éves ezüstkitermelése ötszörösére növekedett, s olyan csúcst ért el, amely nem ismétlődött meg egészen a 19. századig. (Nef 1941; lásd még Hodgett 1972:157–160.) Bármilyen is volt a nemesfémek forrása – később Amerikából érkezett –, az észak-európaiak nagyon érezték hiányát. Az arany és az ezüst lényegi elemek voltak az államok kialakulásában, a bürokráciák megszerveződésében, és a zsoldoshadsereg toborzásában. A 14. század közepétől kezdve az uralkodók és a lakosság egyaránt „panaszkodott a nemesfémeknek Itáliába való

kiáramlása miatt... ami körülbelül megfelelője volt az Itáliából a Levantéba való kiáramlásnak”. (Lopez, Miskimin és Udovitch 1970:101–128.)

Az olasz hegemonia és a nemesfém kereslet azonban nem egyenlően oszlott el, ahogy azt Braudel fogalmazta, ez a „szűk északra futó kereskedelmi utak csatornáival melletti” terjedt. (Braudel 1972. I. köt.:223.) Ezen utak fő nyálábja egy olyan folyosót, vagy földsvívet alakított ki, amelyet egyik oldalról Kelet-Franciaország, a másik oldalról Magyarország és Lengyelország határolt, s amelyik északra egészen Angliáig és Skandináviáig terjedt. Nyugatra ezen folyosótól, Franciaországban és Spanyolországban, a centralizáló királyságok sikeresen álltak ellent az italizálásnak, és a pápaság terhes pénzügyi követeléseit az „olyan kevésbé egységes országok” felé irányították, „mint Németország”. (Dickens 1966:35.) Ennek következtében a mediterrán kereskedelem nagy többsége, az alpesi hágókat átlépve, a Rajna mentén haladt. Mindenütt, ahova behatolt, a helyi gazdaságot új termelési és kereskedelmi szintekre készítette, s egyben a nemesfémek fokozott kiadására. „A földrajztudósok egy-egy folyó vízgyűjtő medencéjéről beszélnek, itt egy sor üzletág vízgyűjtő medencéjével találkozunk a pénzfolyók mentén, a genovai és firenzei bankárok hasznáival”. (Braudel 1972 I. köt.:386,393.) A kereskedelmi mérleg az észak számára kedvezőtlen volt, „érthetően”, de ennek ellenére, az északi kereskedők és iparosok „inasokként a dél városainak irányítására vártak”. (Braudel 1972 I. köt.:215.) Angliában ez a helyzet számos Itália-ellenes lázadáshoz vezetett a 15. században (Myers 1963:73, 159–162; lásd még Holmes a firenzei kereskedőkről Londonban).

A reneszánsz kori itáliai hegemonia földrajza nyújtja a kulcsot a színeknek a kulturális tájképben való teljes megoszlásához. Ez az eloszlás nem teljesen korrelált a szegények és gazdagok, észak és dél, vagy akár protestánsok és katolikusok közötti ellentét-rendszerrel. A pingvinek jelentkezése gyakori volt, de ez túlmélt a vallási és osztály-határvonalakon, különböző formákat öltött a különböző csoportoknál, és különböző módon állt szemben azzal az itáliásított pávaképpel, amely valamennyiüket zavarta. Csak a folyamatok egy sorának vizsgálata, köztük az egyenlőtlen kereskedelmi mérleg, a gazdagság és a hatalom belső elhelyezkedése, magyarázhatja meg a korszak színváltását. (A folyamatoknak ez a rendszere egyben megvilágíthatja az itáliai befolyás alatt álló folyosó néhány speciális vonását, például azokat a nehézségeket, amelyek ezen a területen később az államilakításokban felmerültek.)

A pingvin szimbolizmus egyik megjelenési formája a „fekete udvar” volt; Burgundia hercegi udvara jó példa erre. Ez rivalizált a francia királyok

udvarával, mint központja nemcsak a hatalomnak és a gazdaságnak, de a pazarló bőkezűségnek és lakmározásnak is. Uralkodója, a 15. századi Jó Fülöp igazi mágnás volt, harminc szeretővel és sok törvénytelen gyermekkel. Mint elődjei, ő is dísztárgyakkal vette körül magát, valamint arany és ezüst díszítésekkel, melyek hadseregének erejét fitogtatták. Rubinok, zafírok, gyémántok és strucctollak ékesítették kalapjait és ruháit, ezek közül egyesek finom itáliai vagy keleti selyemből készültek, amelyek olyan egzotikus neveket viseltek, mint damasquin, maurisque és tartaire. (Utalás Damaszkuszra, a mórokra és a tatárookra. – A ford.) (Beaulieu és Baylé 1956:27.) Azonban Jó Fülöp herceg a szolid ruhák hívévé vált. Ő is, udvaroncai is jellegzetesen hosszú fekete ruhát viseltek, amely sem szabva, sem rájuk igazítva nem volt, sem gombolással, sem csatokkal nem rendelkezett, s inasaik szintén feketébe öltöztek. (Beaulieu és Baylé 1956; Heers 1971:1098; Vaughn 1970.)

Sokan feltételezik, hogy Fülöp egy politikai merénylő által megölt atyját gyászolva viselte a fekete ruhát, de választásának más dimenziói mutatják, hogy az udvari fekete túlment a halál szimbólumán. Mivel nagyapja Flandria grófjának lányát vette el, s házasságával, valamint Luxemburg, Brabant és Holland elleni háborúival ő is szerzett területeket, Fülöp Németalföld uralkodója volt. Mivel ott volt rezidenciája, elkerülhetetlenül belekeveredett a Franciaország és Anglia közötti, százéves háború néven ismert, területi vitába, s így legalább annyira szüksége volt nemesfémrel teli hadipénztárra, mint a királyoknak. A 14. század vége óta Lucca kereskedő bankárai jelentős kölcsönöket nyújtottak a Burgundiai Háznak, de az erre a pénzügyi forrásra való túl erős támaszkodás az állami ügyekbe való növekvő itáliai befolyás kockázatát hordozta magában. A prosperáló textilipar működése északi területein lehetővé tette Fülöp számára, hogy egy autonómabb, „nemesfémre épülő” politikát alkalmazzon, amely 1430-tól az angol kelme importjának, valamint az arany és ezüst exportjának tilalmához vezetett. Ezek a tilalmak, melyek a herceg és a gyapjú-városok közös érdekeit fejezték ki, egybeestek azzal az időponttal, mikor az udvar bevezette a szürke és fekete ruházatot, amit szintén 1430-ra lehet tenni. (Beaulieu és Baylé 1956: 29; Munro 1972.) A fekete kiválasztása valószínűleg az ezen városokhoz való ragaszkodást szimbolizálta, melyek egy korábbi időszakban egész Európát vezették az európai indigó és buzér eljárású fekete gyapjúfestés kialakításában.

A flamand iparhoz való ragaszkodás üzenete mellett, a fekete ruha a Burgund udvarban gyakorlati okokból is keletkezhetett. Mivel ezek a ruhák, bár egyszerűek, ugyanakkor nagyon bő szabásúak voltak, pazarlóan

használták fel a legfinomabb németalföldi kelmét. (Baxandall 1972: 14–15; Davenport 1948:335.) A gyászruha tulajdonképpen egyszerre utalt viselőjének státuszára és az elhunythoz való viszonyára a redőzet száma és teljessége segítségével. Így igen érdekes felfedezni Beaulieu és Baylénak a hercegi számadásokról írott tanulmányában, hogy a luccai kereskedőktől beszerzett selyem- és aranyruhák kivételével, a burgundiai udvar textiljeit szinte kizárólag Flandriából szerezte be. Ráadásul a nem teljesen flamand áruk a közeli Normandiából és Brabantból jöttek. (Beaulieu és Baylé 1956:24–36.)

Talán mert olyan szorosan kapcsolódott Európának ahhoz a régiójához, amely a középkori kereszteshadjáratokat szülte, Fülöpöt jobban foglalkoztatta, mint korabeli uralkodótársait, Konstantinápolynak a törökök által 1453-ban történt elfoglalása, a „pogány” győzelme, amelyet személyes sértésnek tekintett. (Calmate 1963:236; Cartellieri 1929:135–142; Tyler 1971:107–114.) Egy fényűző lakomán – a fácán ünnepén – amelyet egy új kereszteshadjárat bejelentésére tartottak, a burgundiai és flamand nemesek sűrű és fekete ruhában jelentek meg, még akkor is, ha a ruhájuk damasztból, selyemből is készült és nemcsak gyapjúból. Egy gyászének zárta a lakomát, amely megemlékezett az egyház veszteségéről, de a csúcspont akkor következett be, mikor a lovagok és a herceg szerzetesi fogadalmat tettek egy rituális fácánnak. Meggondolatlan örvénylés közepette egyesek megesküdték, hogy szőrcsuhát fognak viselni és nem isznak bort, nem alusznak ágyban, míg nem találkoznak egy törökkel (akit egy óriás szimbolizált, fehérbe és zöldbe öltözve). Fülöp megesküdtött, hogy magát a szultánt teríti le a harcban. Fekete ruhája nemcsak gyászat és elkötelezettségét jelentette a flamand ipar iránt, hanem ehhez kapcsolódóan, visszautalva a templomos lovagokra – „kegyetlenséget Krisztus ellenségeivel szemben”. (Lásd Cartellieri 1929:92, 141–148; Tyler 1971:66–67.)

A feketébe vont burgundiai udvar eltért Itália színpompás udvaraitól, ahol nem igen lelkesedtek a kereszteshadjáratért.¹¹ Nem voltak itáliaiak azon művészek és iparosok között, akiket a burgundiai udvar hercege pártfogolt, mivel a szobrászokat, szőnyegszövőket és iparosokat Flandriából, Brabantból és Hollandiából gyűjtötte össze. (Vaughn 1970.) Ezzel egyidőben, egy másik fekete udvarban, Nápolyban, a konzervatív öltözkű udvaroncok más utat találtak az itáliai ragyogásnak való hátatfordításra. Addig lökdösték a sienai követet, míg az aranydíszítések ledörzsölődtek ruhájáról, s olyan lerongyolódottan nézett ki, hogy „a király nem állta meg nevetés nélkül”. (idézi Baxandall 1972:14–15.)

Talán a fekete udvar legjobban ismert példája, ahol az itáliai luxus-cikkeket megvetették, II. Fülöp 16. századi Spanyolországában található: itt a külföldi vendégeket csak akkor fogadták, ha rendesen feketébe voltak öltözve. (Braudel, 1973:232.) A burgund hercegehez hasonlóan, II. Fülöp is korábbi dinasztikus házasságokon keresztül örökölte Németalföldet: s Spanyolország gyapjúexportja még erősebben kötötte a flamand kelme-gyártókhoz. Udvarának fekete ruhái ugyanakkor valószínűleg szimbolikus megjelenései voltak a születőben levő spanyol selyempárnak, amelyet egy az újvilágból behozott új festék segített, ezt Spanyolország monopolizálta a 16. század elejétől fogva. Ez a bürzsönfának nevezett anyag kiváló minőségű fekete festék volt a selymekhez és bársonyokhoz. (Legget 1944:53; Pellew 1918: 20–21.) A hazai ipar támogató ösztönzésére Fülöp és udvaroncai a cluny-i apátokhoz és a most ismertetett burgundiai példához hasonlóan, rengeteg ruhát fogyasztottak; gyakran cserélték ruháikat és a szegényeknek adták azokat, ha egy kicsit többször hordták őket, mint egyszer. (Davenport 1948:455; Norris 1938; Book II:404–411) Általában az általuk hordott ruha gazdagon hímzett selyemből és bársonyból készült, melyhez kontrasztként toll és fehér szatén járult. Mikor azonban Fülöp meghalt, saját kérésére ólomkoporsóban és ólomingben temették el. (Davis 1970:118–119.)

Madrid másik közös jellemzője Burgundiával a vallási keresztshadjáratok szelleme volt. Míg Itália nyitott maradt a kelet-nyugati utak számára, amelyek a Levantén és Törökországon keresztül futottak össze, addig Spanyolország az ottomán terjeszkedés elleni mediterrán védőbástyává vált. (Lásd McNeill 1974.) A 16. század folyamán azonban Spanyolország új ellenséget kapott, ahogy a protestáns pogányságot mind gyűlöletesebbnek tartották a töröknél. Ez alapvető kérdést vet fel a fekete ruházat szimbólumának vizsgálatánál. Az a különleges kidolgozottság, díszítettség, amelyet a „spanyol fekete” kifejezés takar, komoly elszakadást feltételez Szent Benedek aszkétikus Szabályzatától. Így az erősen ritualizált spanyol temetések is eltértek a középkori elvektől, melyek a szerzetesi ruhában való eltemetésen keresztül azt fejezték ki, hogy testileg, ha szellemileg nem is, mindenki egyenlő a halálban. A protestáns reformerek megdöbbenésüket fejezték ki az írás ilyen eltorzítását látván, s ekkor a spanyol hadsereg támadást indított ellenük egész Európában. Az ellenreformáció háborúi még nagyobb ellentmondást mutattak a középkor feketéje és a spanyol fekete között. Az ellentmondás megoldása abból a tényből eredt, hogy II. Fülöp és udvarának fekete ruhái, s a művészetben olyannyira hangsúlyozott ellenreformációs fekete a kereszténység vezetésére irányuló igény-

ről árulkodtak. Ennek az igénynek a politikája, bár igen összetett volt, mégsem volt új. Emlékeztetett más jól ismert helyzetekre, amelyekben a forradalmárok elnyomását a forradalom nevében hajtották végre, s ehhez a forradalom szimbólumait használták.

Néhány fekete udvar felületes ismerete is mutatja, hogy ezek a közvetlen itáliai hegemonia folyosóján kívül helyezkedtek el. Ebben a folyosóban, mely az Alpokon keresztül Németországba és Angliába irányult, a bányászattal és az iparral kapcsolatos társadalmi megoszlás szigorú volt, és a színes luxuscikkekkel szembeni ellenállásnak népi jellege volt, ez különösen jellemző volt a királyi udvartól távolos csoportokra. Ezek a csoportok gyakran, bár nem mindig, protestánsok voltak, és sok közülük részt vett a reformáció radikális irányzatában.

Prédikációikban a protestánsok hangsúlyozták, hogy az élénk színek megsértik Istent, és megpróbálták a figyelmet az erény „igaz színeire” irányítani, melyeket nem lehet a látszat és „varázslatok” alapján megítélni:

„Az emberek önmagukba szerettek bele... gondolkodásukat a divat, a haszontalan ötletek és az ízléstelen ruhák uralják... az okos emberek megítélése szerint, az ilyen (emberek) csak felduzzadt hólyagok, amelyeket rengeteg színnel festettek ki, s amelyeket göggel és irigységgel töltöttek meg... ha bárkin megjelennek a hivalkodásnak ilyen (külső) jelei, biztos mutatója ez annak, hogy az elbizakodott gög bűzös pocsolói találhatóak belül”. (Crosse 1878: 74–75.)

Vagy másutt, a vidám ruhák:

„csapdák az emberek elfogására... mint ahogy a hiéna hízeleg, ahogy közeleg, hogy öljön... ezeket a sziréneket az olyan tündöklő virágokhoz lehet hasonlítani, amelyeknek bűzös szaguk van... látványként szépek és illatosak, de ízleléskor mérgezőek és halálosak... a gazdagság sérti a Teremtőt és bemocskolja a természet alkotásait”. (Crosse 1878:76.)

Az az ötlet, hogy az élénk színek a bűdös szagok elrejtésére szolgálnak, nem volt új; a protestánsok, akik szerették az írást idézni, megtalálhatták Ézsaiásnál, aki azt mondotta: „és lesz a balzsamillat helyén bűdösség... a szépség helyén homlokra süttött bélyeg”. (Ézsaiás 3:23; lásd még Cohn 1975:35.) A színek és a mérge összekapcsolása sem volt szokatlan, érdekes példa erre Hófehérke meséje. Német bányászkerületbe helyezve, ahol a hét törpe „ásott és kutatta” az aranyat, ez a mese elmondja, hogy a gögös királynő házalónak öltözve körüludvarolja Hófehérkét „sokszínű... változatos selyemből készült” fűzőszalagokkal. Meg akarja ölni a kislányt

és megenni szívét. Második csapdájában ugyanez a királynő egy almát ajánl fel, „amelyből csak a piros részek mérgezőek”. (Grimm 1898:159–161.)

Két téma jelenik meg a reneszánsz divat elleni támadásokban, különösen ott, ahol a protestánsok megvetették a lábukat. Az egyik morális, a másik gazdasági, kapcsolódó a kereskedelmi egyensúlyhoz. A legtöbb alkalommal együtt jelentkeztek. Így a 15. századi angol király, IV. Edward kijelentette, hogy „férfiak és nők egyaránt szertelen és féktelen ruhákat hordanak, Isten elégedetlenségére, idegen birodalmak gazdagítására, s saját birodalmának szétzúzására” (idézi Davenport 1948:190.). Kortársairól, akik meglátogatták Itáliát, azt mondják, hogy vagy megdöbbenve, vagy megfertőzve tértek haza, s az italizált angolok a „devil incarnato” (megtestesült ördög) csúfnevet kapták, mely egyben szójáték is, mivel bizonyos vörös oldatokat „carnat”-nak (hússzínűnek) neveztek. (Legget 1944:76–77; Symonds 1960:370–371.) Száz évvel később egy angol ember még mindig tiltakozhatott „azon frivol dolgok tömege ellen, amelyek a tengeren túlról érkeztek hozzánk, amelyektől meg kellene szabadulnunk, vagy birodalmunkban kellene őket előállítani. Mivel ezekért .. óriási vagyontokat fizetünk ki minden évben” (idézi Burn 1846:252). William Harrison egyetértett, azt állítva, hogy a dolgok sohasem voltak szebbek az angolok számára, mint mikor „az angolokat külföldön saját ruháikról ismerték fel, s otthon megelegedtek ... barnáskék, vagy sötétbiborszínű kabátjukkal, köntösükkel, köpenyükkel”. (Harrison 1968:148.) Harrison aggódott, hogy mivel ruháik teli voltak hasítékokkal, bevágásokkal és rikító színek voltak, „a nők férfivá válnak, s a férfiakból szörnyeteg lesz”. (Harrison 1968:147.)

A délnémet és az alpesi politika a 15. és a 16. században hasonlóan kapcsolta össze a morális és gazdasági gondokat. Mérgesen a kereskedőkre, akik „nagy mennyiségű jó pénzt küldtek Itáliába”, a reformerek kijelentették, hogy „a külföldön készült kelmét nem szabad piacainkon árulni”, s egyszerű színű ruhák mellett szálltak síkra, külön színt biztosítva a férfiaknak, s egy másikat a nőknek. (Braudel 1972 I. köt.:215; Shapiro 1909:16.) A hivalkodásnak mind erkölcsi, mind gazdasági kritikája tükröződött a municipiális fényűzést korlátozó törvényekben, amelyek, bár nem voltak újak, de megsokszorozódtak 1400 után Európában. Ezen törvények központi célkitűzése az olyan vásárlások korlátozása volt, amelyekre a társadalmi nyomás és a státusrivalizálás kényszerítette a polgárokat akár saját akaratuk ellenére is, s egyben pénzügyi összeomlással fenyegette őket. A törvények minden kategóriát érintettek, ahol a gazdagok oly szembetűnő kérkedéssel versengtek: hozományokat, esküvőket, temetéseket, a szó-

rakozást és bútorzatot ugyanúgy, mint a ruhákat, mint azt Veblen pontosan megértette. A törvények megerősítették az osztálykülönbségeket olyanmannerre, hogy a nemeseknek megengedtek, náluk eltűrték olyan dolgokat, ami a burzsoáziának tilos volt (az iparosoknak és az inasoknak még azt is megtiltották, hogy készruhába öltözzenek; lásd Monter 1967:216–217.) A közhivatalnokok remélték, hogy le tudják állítani az arany- és ezüst-exportot s biztosítani tudják a politikailag állhatatlan helyi iparosok teljes foglalkoztatottságát. Az eltiltott luxuscikkek jelentős része ugyanis külföldi, elsősorban itáliai eredetű volt. (Davenport 1948:190; Freudemberger 1973; Greenfield 1918; Hurlock 1965; Vincent: 1935.)

A fényűzést korlátozó törvények gyakran rendelkeztek moralizáló előszavakkal, amelyek témáikban emlékeztettek Máté (evangélista – a ford.) megállapítására, hogy „a mező liliomai nem munkálkodnak és nem fonnak” s mégis gyönyörűbbek, mint „Salamon minden dicsőségében”. (Máté 6: 28–29.) A városi vezetők, akik ezeket írták, hangsúlyozták: Istent elkeseríti, hogy ezek a külföldi dolgok és frivol divatok mennyire az irigységhez, kapzsisághoz és szexuális szabadossághoz vezetnek; a rossz termést és más csapásokat is isteni büntetésnek tekintették, az isteni kegyelemből való kihullás bizonyítékainak. (Vincent 1935:64,67.) Az általuk elítélt frivolitások között szerepeltek az élénk színek, amelyek használatát korlátozták, meghatározva az alsószoknyák és a ruhaujjak fodrainak a számát, viselőjének rangja és családi állapota alapján. Általában, a házasság előtt színesebben lehetett öltözködni, a családayáknak és özvegyeknek sokkal kevesebbet engedtek meg, s a magasabb társadalmi rangú férfiakal és nőkkel szemben is engedékenyebbek voltak. (Vincent 1935:43–45.) Itt is keveredtek az erkölcsi és a gazdasági megfontolások, mivel, mint azt Jacques Heers kimutatja, a színeket nemcsak azért korlátozták, mert feltűnőek voltak, hanem azért is, mert „csak olyan festékek segítségével lehetett hozzájuk jutni, amelyek túl drágák voltak”. (Heers 1971:1100–1101.)

Nem lehet meglepő, hogy a közvetlen itáliai hegemonia területén fekvő városok bizonyos csoportok számára a fekete ruhát írták elő a reneszánsz-reformációs időszakban: a lelkészeknek és családjaiknak, a városi tanácsnokoknak, a teológiai diákoknak és más tanulóknak, valamint a közönséges polgároknak a templomi és más ceremóniák idején feketébe kellett öltözniük. (Freudemberger 1973:139; Vincent 1935.) A kérdéses fekete ruha sem túldíszített, sem nehéz nem volt, mivel a becsületes életre való törekvést kellett kifejeznie. Ennek ellenére, nem felelt meg teljesen Szent Benedek Szabályzatának. A kálvinisták, akik vezettek ennek használatában, minőségi gyapjút szereztek be, és sokkal többet fizettek a szabásért,

mint amennyit bármely kolostor jóváhagyott volna. A keményített nyakfodort is hordták, s ezt a ruhadarabot a felhasznált csipke szélessége, teljessége és kidolgozottsága alapján ítélték meg, és annak alapján, hogy hazai anyagból, vagy finom belga vászomból készült-e, s hogy volt-e speciális redőzete. (Vincent 1935:58–59; 84.) Míg a diákok és a polgárok egyszerű gallérokat hordtak hosszú fekete köpenyeikhez (amelyekből az egyetemi talár ered), a vallási ünnepélyekre kivonuló tanácsnokok alig tudták megfordítani fejüket kikeményített gallérjaik miatt. A kálvinista fekete azonban mindennek ellenére a szimbólumot megalapozó középkori hagyományokon belül maradt. Ezen hagyomány szerint a fekete ruha zászló volt, amely alá az európaiak felsorakoztak, mikor felvették a versenyt először a keleti mediterrán vidék régebbi civilizációival, később Észak-Itália európaizált, de még mindig mediterrán civilizációjával. Egyesek számára ez a szembenállás az iszlám elleni vallási (katonai) kereszteshadjáratok keretei között jelentkezett; mások számára azonban ez a luxuskereskedelemmel szembeni gazdasági és kulturális bojkottot jelentette. A fekete ruha mindkét esetben szimbolizálta a jámbor áldozatot, és hirdette a hazai fejlődést, ugyanakkor az „érzések katalizálására” és a célok meghirdetésére is szolgált. (Lásd Ortner 1973.)¹²

A 16. századi Spanyolország keresztes szelleme és a reformáció bojkottja között Európa nagyrésze feketébe öltözött. Hogy ez a szín képviselte az ellenállást „Kelet” kísértő, de végzetes luxuscikkeivel szemben, magyarázza azt a különben ellentmondásos tényt, hogy a vallási háború frontjának mindkét oldalán elfogadták ezt. Elfogadták a zsidók is. A keresztény társadalomba ágyazódott zsidó közösségek aggódtak azon viszony miatt, amely hitsorsosaikat a luxuskereskedelemhez kötötte. Esetenként keresztény szabályozások irányították öltözködésüket, a legtöbb esetben ezek kiegészültek saját közösségeik fényűzést korlátozó törvényeivel. Ezek a törvények önmegtartóztatást hirdettek, de sokkal kevésbé vallásos meggyőződésből, mint annak elkerülésére, hogy kiváltsák magukkal szemben a keresztények irigységét. Mint az azték állam pocheta-i, a zsidók is „arra ítéltettek, hogy fénytelen színű ruhákban járjanak”. A vörösbe vagy kékbe öltözött gyermekek szülei birtoklását megengedett volt, de ennek hivalkodó mutogatása nem, s hosszú fekete köpenyt írtak elő a cicoma elrejtésére. A fekete az alkalmazkodás kimutatása volt, a félelem semlegesítésére, egy módja annak, hogy ne hivalkodjanak azokkal a kereskedelmi árukkal, amelyeket a keresztények egyszerre kívántak és elutasítottak. (Rubens 1967.)

Modern pingvinek

Az európai történelem újkori – modern időszakát a textil-földrajz eltolódása kezdte: Észak-Itália elvesztette előkelő helyét, s Hollandia, Észak-Franciaország és Anglia törtek az élre. Ezen eltolódás története hosszú, bonyolult és ellentmondásoktól terhes. Tanulmányunk számára azonban elég, ha úgy ismertetjük, mint az „új szövetanyagok” történetét. Ez a kelme, bár ez is annyi változattal rendelkezett, hogy az általánosítás igen nehéz, általában könnyű volt és olcsó. Legalábbis eredetileg olyan helyi gyapjúból állították elő, amelynek hosszabb volt a szála, mint a finom angol gyapjúé, ezért nem kellett ványolni. Ráadásul a hosszú szálú gyapjút nem kártolták, hanem kifésülték szálait párhuzamos és nem keresztirányú rosttá. Néha, ha láncfonalként használták, hagyományos gyapjúval együtt is meg lehetett szőni. Vagy lánc- és vetülfonalként egyaránt használták, vagy keverték selyemmel és pamuttal. Akárhogyan is szőtték, a szövetmintha látható volt, s a kapott kelme sokkal könnyebb volt, mint a múlt kifordítható kallózott nehéz termékei. Végül, mivel igen kevés nyersanyagot kellett felhasználni, sokkal olcsóbb volt az előállítás. (Bowden 1962: 49.2.jegyz., 53; Coleman 1969:418–423; Wilson 1960:210.)

Általánosan elfogadott, hogy az új szövetek születésének oka az volt, hogy „a Kontinensen elkezdték az angol gyapjú helyettesítőjét keresni”, miután abból hiány alakult ki a 14. században. A legkorábbi kísérletek valószínűleg Itáliában zajlottak, bár a 15. században flamand falvak (mint például Hondschoote), melyek közel voltak a középkori gyapjúvárosokhoz, lettek az új szövetelőállítás legújítóbb és gazdagabb központjai. (Coleman 1969; Rapp 1975:520; Van der Wee 1975.) Innen terjedt el a technológia Hollandiába és Angliába. Angliában a 15. század végi és a 16. századi legelőbekerítő mozgalmak megjavították a közép-angliai legeltetés színvonalát, ez Bowden szerint lehetővé tette a majorságok számára, hogy nagyobb juhokat tenyészessenek, amelyeknek hosszabb szálú gyapjuk volt. Általánoságban minél nagyobb az állat, annál hosszabb a gyapjú. Bár először exportálták a kontinens új szövetgyártóinak, ez a gyapjú fokozatosan segítette a könnyű kamgarn otthoni előállítását. (Bowden 1962.)

Speciális érdeklődésre tarthat számot az új szövetek pávatarkaságú színe, mivel, szemben a középkori szövetekkel, az újkori északi kelmét ott-hon festették meg és készítették ki. Néha a gyapjút festették meg (azaz még szövés előtt), hogy különböző színeket-hozhassanak létre ugyanazon a kelmén, s ezzel felgyorsíthatták a divat változásának ütemét. A szövetek előállítói, akik a termelési költségeket is figyelembe vették, tisztában vol-

tak azzal, hogy a nyersanyag gyapjú költségeinek csökkenését ellensúlyozta a festés és kikészítés jelentőségének növekedése. (Wilson 1960:214–215.)

A festékanyagoknak és a festési eljárásnak két alapvető változása okozhatta az új szövetek színösszeállítását. Az első az óceánon keresztüli kereskedelem megindulása, amely trópusi festékanyagokat hozott az északi kikötőkbe az atlanti partokon keresztül, kihagyva a levantei megállót, és aláásva a luxuskereskedelem itáliai monopóliumát. A következmények azonnaliak voltak. A 16. században a jávai indigó, melyet Antwerpenben szedtek le a portugál hajókról, arra kényszerítette Európa európai indigó gyártóit, hogy szervezkedjenek. A kereskedelem megakadályozására alakított szindikátusai az indigót (a jávait) az ördög festékének nevezték, amely hamis, az anyagot rongáló, szétmaró anyag. Az újonnan hozzáférhető brazilfát hasonlóan elítélték, mint amelyet „idegenek találtak fel a gyapjúposztó rongálására és tönkretételére” (Legget 1944:22; Linthicum 1963:5.) Talán, mert az ilyen ellenállás nem akadályozhatja a gazdasági realitásokat, ez csak rövidéletű volt. Sokkal jellemzőbb a korszakra a kokcsinella (bíborfesték festékanyaga) pozitív fogadtatása, ez az újvilági eredetű bíborfesték jobb minőségű és olcsóbb volt, mint a karmazsin, s felette a spanyol uralkodó (a feketébe öltözött II. Fülöp) monopolisztikus jogokat gyakorolt. Holland és angol kalózkodók, kormányaik támogatásával, spanyol hajókról szerezték be a kokcsinellát és más újvilági festékeket. (Andrews 1964.) Jellemző, hogy „a gyarmati festékanyagok az első kereskedelmi árucikkek között voltak, amelyeket az (angol) restauráció Navigation Act-je felsorolt”. (Wilson 1960:218.)

Ahogy az egzotikus és jöminőségű festékanyag hozzáférhetővé vált az új, nem-itáliai csatornákon keresztül, beleértve a Fuggerek által személyzettel ellátott Lisszabont Dél-Németországgal összekötő utat, egy sor európai kormányzat felújította régi kísérleteit szakképzett festők megnyerésére. A festőmesterek felgyorsult földrajzi mobilitása alkotta a második alapvető változást, melynek jelentősége volt az új szövetek festésére és kikészítésére. Colbert XIV. Lajosnak elmondott érvei a 17. századi Franciaországban jól példázzák, hogy miért volt olyan nagy kereslet a festőmesterek iránt:

„Ha a selyem, gyapjú és fonalgártás tartják fenn és teszik kifizetődővé a kereskedelmet, akkor a festés, amely a fenti cikkeknek a színek olyan gyönyörű változatait adja, amilyenek a természetben találhatóak, az a lélek, amely nélkül a testnek csak rövid élete lenne”. (idézi Beer 1960:

21) Colbert hozzátette, hogy a színeknek „addig kell tartaniuk, amíg az anyagoknak, amelyekre felvitték őket” (idézi Beer: 1960:21). Ez a követelmény két céhbe osztotta a festőmestereket, az egyikbe azok kerültek, akik tartós festékeket használtak, a másikba a kevésbé értékes, elhalványuló festékkel színezők. Az állam csak az első céh tagjainak engedte meg, hogy exportra menő kelmet fessenek, s ennek a kategóriának volt szüksége a külföldi szakismeret infúziójára. (Cole 1964:145–159; 205.)

Colbert Franciaországa adófelmentésekkel és a vallási üldözések alóli szabadsággal csalogatta a festőket, így sok protestáns iparost vonzva a textiliparba. Sokan állítják, hogy az új szövet első centrumai azok a helyek voltak, ahol a reformáció kálvini ága is gyorsan terjedt, s amelyek erős támadásoknak voltak kitéve az ellenreformáció időszakában. Egyebek között Coleman is felveti a kérdést, „milyen széles körben és milyen gyorsan terjedt volna el a könnyebb textiliák termelése, ha a vallási bizottság és a katonai erőszak nem vezetett volna a protestánsok ismert diaszpórájához”? (Coleman 1969:426.) Az ellenreformáció erőszaka kényszerített sok protestánt menekülésre Dél-Németországban és Németalföldön. Ezen menekültek nagy része képzett iparos volt, akik közül a legjobb szakemberek a festők voltak. (Burn 1846; Kisch 1964; lásd még Kamen 1971:88–99; Trevor-Roper 1967.) Az ilyen államokra, mint Anglia és Hollandia, ahol az új szövetek még nem terjedtek el, hárult a feladat, hogy védelmet és kedvezményeket ajánljanak fel a protestáns vándoroknak. Flamand, német és portugál (zsidó) festők vitték el szakértelmüket a fenti két országba az 1560-as, 1570-es években.

Az út, ahogy eljutottak oda, érdekes, mivel a kontinens festői nem mentek egyenest Angliába, az ott rendelkezésre álló nagy mennyiségű gyapjú ellenére sem. Talán, mert a hollandok az angolok előtt jártak a kereskedelemben és a hajózásban, s így inkább hozzájutottak az egzotikus festékanyagokhoz, ezek a képzett szakemberek először Hollandiába kerültek. Ekkor következett egy időszak, amelynek folyamán az angol textil többségét festetlenül Leidenbe szállították, ahol megfestették, vagy átfestették lilára, bíborszínűre vagy zöldre. Ekkor, az angliai kritika szerint, kinyújtották, átcimkézték és eladták. (Friis 1927:237.) Az angolok erőfeszítései ezen helyzet megfordítására alátámasztják azt a következtetést, hogy a festés volt a textilipar legkritikusabb összetevője, természetesen, ha külföldi piacokra való gyártásról volt szó.¹³

A késő Erzsébet-kori Angliában földbirtokosok és kereskedők munkálatokat kezdtek több európai indigó, sáfrány és buzér otthoni természet-

tésére, timsó-bányák nyitására és a Spanyolországból a festéshez importált olívaolajnak hazai repcemag-olajjal való helyettesítésére. (Coleman 1969: 46; Moir 1957.) Ekkor egy híres kísérlet kereskedelmi háborút robbantott ki Hollandia és Anglia között. Cockayne tanácsnok, egy kereskedő (akinek a Levantében is voltak érdekeltségei), meggyőzte I. Jakab kormányzatát a 17. század elején, akadályozza meg a festetlen gyapjú kivitelét a birodalomból. Mikor Hollandia azzal fenyegetett, hogy akkor ő növeli saját gyapjútermelését, Anglia tovább ment és a nyers gyapjú exportját is megszüntette. (Friis 1927:237; Wilson 1965:69–70.)

Cockayne elképzelése megbukott. Ennek ellenére, talán azért, mert Angliának „szinte monopóliuma volt a hosszú szálú gyapjúból”, a festők elkezdtek Anglia felé gravitálni. (Bowden 1962:53.) Bauerről, egy flamandról állítja Roger Coke, hogy „ötven vallont vitt magával, akik megtanították az angolokat, miként kell finom gyapjúkelmét gyártani és festeni negyven százalékkal olcsóbban, mint ahogy azt korábban csinálták”. (idézi Wilson 1960:215. 2. jegyz.) A 17. század elején egy flamand kémikus, Cornelius Drebbel és vejei, a Kufflerek, kikísérleteztek Angliában egy ón alapú festőpácot a kokcsinella számára, amely a piacon „bow-festési eljárásként” vált ismertté és lényegesen csökkentette a vörös előállítási árát. (Rapp 1975:517; Singer 1956. III. köt.:692–695.) Fejlődött az anilindigóval, a jávai indigóval való festés is. Ezen törekvéseket tükrözte és bátorította az újonnan alapított Royal Society, amely nagy érdeklődést mutatott a festés technológiai újításai iránt, s három felolvasást tartottak erről az 1660-as években. (Wilson 1960:215.)

Az új szövetek termelése fokozatosan növekedett Angliában az 1560-as első bevándorlások után. A polgárháború előestéjén, 1620 körül az új szövetek legalább annyira fontos exportcikké váltak, mint a régiek, s a 17. század közepére ők kerültek az élre, ennek megfelelő változást biztosítva az angol kereskedelemben. Az a tény, hogy ezek a szövetek most már otthon lettek megfestve és kikészítve, szintén lökést adott Anglia kereskedőinek. Ezután már nem elsősorban az észak-európai piacok iránt érdeklődtek, s ezek a kalandorok gyakran olyan messzi tájakra is eljutottak, mint India és Törökország (minden nemes szerette volna, ha fiai közül az egyik Törökországban kereskedő, amely végső soron a régi bizánci „Mekka” volt). Még csiricsáré csikozott selyemöveket is szállítottak a tatároknak. Nemsokára az angol kereskedők visszaútjaikon indiai pamutárut szállítottak már, s ezek még az új szöveteknél is könnyebbek és színesebbek lévén, utánózták őket otthon. Mint ismeretes, az utánzott indiai kelme, amely

több (importált) pamutot tartalmazott, mint gyapjút és vásznat, már gyárakban és gépeken készült. (Fisher 1950; Wilson 1960:210–212; 1965: 67–69.) Az angol kelme már nemcsak az elefántokat takarta Indiában; stratégiai iparrá vált, amely az ágyúkkal együtt segítette felozslatni a szubkontinens virágzó textiliparát és Indiát nyerspamut exportőrré tenni.

Az angol, francia és holland textiláruk behatoltak a mediterrán területre a 17. és a 19. század között: Spanyolországba, Portugáliába, Észak-Afrikába, de magába Itáliába is. Sok itáliai város számára váratlan és katasztrofális volt ez az ipari kihívás. Velence gyapjúkelme termelése például egy negyedére, vagy egy harmadára esett vissza 1600 és 1630 között, s 15. század közepi évi 28 000 vég a 18. századra hétszázra esett vissza. (Vaussard 1963:77; lásd még Cipolla 1975:9.) A 18. századra Itália gyakorlatilag megszűnt a textiltermelés központja lenni: alapvető exporttermékei a mezőgazdaságból kerültek ki, ezenkívül nyers, vagy orsózott selymet szállított a francia ipar számára. Meglepő, hogy a reneszánsz textiláramlásának ez a megfordulása elsősorban nem az új szövetek kisebb súlyából, hanem alacsonyabb költségeiből következett. Richard Rapp egy lenyűgöző beszámolóban mutatja be, miként ásta alá az északatlanti Európa Itália vezető szerepét az iparban, magát Itáliát és Itália külföldi piacait elárasztva saját sokszínű áruinak olcsóbb utánszátaival. (Rapp 1975; lásd még Bowden 1962:54; Wilson 1960.) A velencei szenátorok, amikor szembekerültek a veszélyekkel, amelyeket az északi textilek váltottak ki otthoni és külföldi piacaikon, lenézően, mint rikitóra és külföldiesre utaltak rájuk. (Cipolla 1952.)

Az itáliaiak költségeiket korlátozó törvényekkel védték magukat, 1600 után egyre gyakoribb lett ezek kibocsátása. Ahogy a reneszánsz időszakában az Alpokon túli szabályok megtiltották az itáliai luxuscikkek használatát, most ezek az itáliai törvények a londoni és a párizsi divatra mondták ki a tilalmat, valamint a csipkére, parókákra, hímzésekre, paszmányokra és az arany ékszerekre. (Molmenti 1880:276, 359–360; Schnapper 1971; Vaussard 1963.) Ugyanezen időben Angliában, amely egyre kedvezőbb kereskedelmi mértékkel rendelkezett a textil exportjának köszönhetően, „nem szabályozták a törvénykönyvek a ruházatkodást 1604” után, kivéve, hogy az angol állampolgárokat hazai gyártmányú gyapjú szemfedéllel kellett eltemetni. (Freudenberger 1973:137.)

Az újkori Itália fényűzést korlátozó törvényhozása mindenekelőtt a nemesek viselkedését akarta ellenőrizni, mivel ezek éppen akkor kezdtek el pazarlóan költsékezni, mikor megszűntek lehetőségeik arra, hogy pénzügyi és kereskedelmi vállalkozásokból tőkét halmozzanak fel. Ahogy Molmenti

kimutatja, valaki vereséget szenvedhet a kereskedelemben ugyanúgy, mint a szerelemben, és ekkor a „gazdagság megszűnik, az összeomlás bekövetkezik, s a luxuscikkek jelentkeznek, hogy eltakarják, elrejtsek az összeomlást”. (1880:282.) Összehasonlítva a velencei ruházati szabályzatok előbeszédeit „Itália összeomlása” előtt és után, James C. Davis úgy látja, hogy a törvényhozókat már nem érdekli, vajon a költelező életmód sérti-e Istent, hanem egyre inkább amiatt aggódnak, hogy a nemesek személyi vagyonuk elszórásával el fogják veszteni politikai pozíciójukat, uralkodó osztályhelyzetüket is. (162:45.) A nemességen belül mindenekelőtt a nőket támadják, akik, Molmenti szerint, legalább napi hét órát szentelnek ruhatáruknak és tükröknek. (1880:358.) Ez a szexuális előítélet tükrözhetette a divat dinamikájában beállott változást. Egyesek szerint 1630 körül a divat erősebb változásokat és gyorsabb cserélődést mutat a nők, mint a férfiak ruházatában, azaz akkor, amikor a divat fővárosai északra húzódtak. (Freudenberger 1973:138–139.) Egyszerűbb magyarázat persze, hogy a fényűzést korlátozó törvényeket az újkori Itáliában ugyanúgy, ahogy megfelelőit mindeütt a világon a római időszak óta, férfiak hozták.

Ahogy a ruházatkódásra vonatkozó előírások megsokszorozódtak a 17. és a 18. században, általánossá vált, hogy a nemeseknek, mindenekelőtt a nemes nőknek feketébe kellett öltözniük, persze csak akkor, ha már néhány éve férjhez mentek. Az természetesen más kérdés, hogy hányan tartották be ténylegesen ezeket a szabályokat. Vaussard azt állítja, hogy 1797-ben 852 parókagyártó volt Velencében, annak ellenére, hogy a parókák viselése tilos volt. Az iparosok többsége külföldi volt, s sokan szőke belga hajból készítettek parókákat. (1963:43.) Schnapper a 18. századból utal olyan időszakra, mikor „általánosan erkölcstelennek és botrányosnak tekintették, ha egyes nemesek színes ruhákba öltöztek”. (1971:34.) Voltak természetesen regionális különbségek. Szicília például akadálytalanul megtartotta francia és angol kereskedelmi kapcsolatait a 19. század közepéig, s ez azzal a következménnyel járt, hogy a sziget arisztokráciája versengett a színes angol és francia áruk viselésében. (Pitré 1939:305–320; Vaussard 1963:44–45.) Itália többi részén azonban a 19. századra kialakult egy olyan fejlesztési erőfeszítés, mely a hollandiai és angliai technikák elsajátítását tűzte ki célul, hogy a terület visszaszerezze textiliparának és kereskedelmének elveszített erejét. Ezt az erőfeszítést mind szimbólikusan, mind gyakorlatilag támogatta az, hogy az itáliai nemesek nagyon komolyan vették az egyszerűséget. Disztelen ruháik szemben álltak az Alpokon túli társaik öltözetével, míg a reformáció időszakában az ön-

megtartóztatás középosztálybeli és gyakran népi jelenség volt, s csak igen ritkán a magasabb osztályok jelensége.

Úgy tűnik, hogy ez a különbség, ahogy az itáliaiak, akik valamikor a leginkább páváskodtak, áttértek a pingvin ruházkodásra, megfelel annak, hogy az újkori Európa ipari hegemóniájának megváltozott a struktúrája. A 15. és a 16. században itáliai és italizált kereskedők az Alpoktól északra eső lakosságot kísértették meg azokkal a pompázatos dolgokkal, amelyeket a helyi mesteremberek nem tudtak előállítani. Az angol, francia és holland iparcikkeket, amelyeket párhuzamosan importáltak és csempészték Itáliába, elsősorban nem szépségük és minőségük miatt keresték – ezek néha teljesen figyelmen kívül hagyott tényezők voltak –, hanem azért, mert anyagilag megengedhetőek voltak, míg az itáliai termékek nem. Elképzelhető, hogy a felsőbb osztályok családjai könnyebbnek találták a színek feladását, mikor az újkorban a textilfestő technika fejlődésének következményeként, a színes ruha egyre szélesebb körben vált hozzáférhetővé, elérhetővé. Az angol arisztokrácia nagyrésze visszavonult a feltűnő fogyasztástól az értékes tweed rétegei mögé. A fekete kiszorította a színeket az itáliai városok előkelőinél, s a reneszánsz ragyogását a tömegekre hagyta, akiknek a színek iránti érdeklődését az egyre olcsóbb áruk növelték.

Az újkori Itália megfegyvelmezett nemességét Vaussardnak a 18. század mindennapi életéről írt munkájából, valamint Dominique Schnapper újabb könyvéből ismerjük, aki Bolognról és más városokról való leírását részben a szociológiai gondolkodású öltözködés-történész, Rosita Levi Pissetsky kutatásaira építette. A fogyasztást, fényűzést korlátozó törvények mellett ezek a tudósok gazdag forrásanyagot találtak a 18. század végén és a 19. században Itáliában járt utazók naplóiban és levelezésében. Szinte mindegyiknél megtalálható a feljegyzés, hogy „minden nemes egyaránt feketébe öltözött”. Genovában, hogy csak egy példát vegyünk, az utazók szerint a nemesek feleségeit arra „kényszerítették”, hogy télen fekete bارسonyba, nyáron pedig fekete taftba öltözzenek, házasságuk első évét kivéve. (Vaussard 1963:44.) Schnapper, aki táblázatot készített annak hangsúlyozására, hogy az utazók milyen gyakran utaltak a „színek visszautasítására”, idézi azt a megdöbbentő megfigyelést, hogy „az opera esténként mindenekelőtt egy temetési szertartásra emlékeztet”. (idézi Schnapper 1971:30–32.)

Schnapper szerint, a fekete Itáliában nemcsak a gyász színe volt, „ez volt a felsőbb osztályok színe, szemben a népi tömegekkel”. Bár az önmegtartóztatás szimbóluma különlegesen elegáns volt, s ahol az arany

és az ezüst viselése tilos volt, ott általában gyémántokkal díszítették, „mely a nagyság utolsó jele volt, lévén, hogy a gazdagságnak minden más jele eltűnt” (idézi Schnapper 1971:29 és 35.) A fényűzést korlátozó törvények jelzik, hogy a gyász összefüggéseiben a fekete egészen extravagáns lehetett. A szabályok meghatározzák a gyász időszakának maximális hosszát az elhunythoz való kapcsolat szintje alapján és korlátozzák a gyerekek és a szolgák részvételét a rituálékon. Ráadásul meghatározzák, hogy menynyi gyászfátyolt, prémet, bőrt és csipkét lehet az alapruhához felhasználni, és hogy milyen anyagokból készülhetnek a ruhák. A halotti menet időtartama, a viaszgyertyák száma, az otthoni ravatal formája és a halotti leplek a templomokban mind meghatározottak voltak, ami újfent mutatja a magas társadalmi állás és a fekete ruha kapcsolatát. Mindez emlékeztethet minket II. Fülöp spanyolországi engedékeny fekete udvarára, bár Schnapper azt az álláspontot fogadja el, hogy sokkal inkább a protestáns hajlandóságú Velence, és nem a katolikus Madrid adta a mintát Itália többi részének a pingvin modelljeihez. (Schnapper 1971:34.) Végül is a velencei törvényhozás kimondta ugyan, hogy a gondoláknak feketéknek kell lenniük, mint a temetési kocsiknak, de ugyanakkor engedélyezte a réz és aranylevél díszítést a szimbólum egyszerűségének módosítására. (Molmenti 1880:371 és 2. jegyz.)

Bármi volt is e modellek eredete, sohasem váltak egyedülivé a kultúra egészében, a színek jól látható ösvényei mindenütt megmaradtak. Vausard leírása a 18. századról egy olyan témára is kitér, amelyet a mai etnográfusok azóta is megfigyelnek: a rituális élet váltakozására az engedékenység és absztinencia, a botrány és gyónás, a karnevál és nagybőjt között. (Lásd például Silverman 1975:157–165.) A színek nyelvén ez azt jelenti, hogy váratlan átmenetek vannak a változatos élénkségtől a többé-kevésbé egyszerű fekete témáig. Az élénk színek nagyrésze visszanyúlik a 15. századba, de groteszkké vált, mint mikor az udvaroncok sokszínű ruhája inas-egyenruhává válik. (Davenport 1948:190.) A karnevál többféleképpen népi periódája a reneszánsz udvaroknak, melyet még színesebbé tesznek a „keleti” konfetti robbanások. A sokszínű fityegők, virágok, tollak, pomponok, tükrök, girlandok, szerpentinek és tűzijátékok állandó jellemzői a vallásos felvonulásoknak, és ezek, mint a karnevál és a nagybőjt esetében, különböztetik meg, választják el egymástól mindenszentek napját a népi ünnepségektől. (Vausard 1963:76–78; 140–151.)

Általánosságban az Itáliát ragyogásának megfakulása után jellemző sötét tájképében megjelenő színrobbanások fokozódnak, ahogy lefelé ha-

ladunk a társadalmi létrán. Míg a katolikus egyház a feketét és a fehéret tekintette az esküvőkre megfelelő színeknek, a szicíliai parasztnemesség élénk színű színes, virágos nyomott selyemből készült ruhát viselt. Jól szabott feketében ment vasárnap a templomba, esküvőjét követően, mikor először vett részt a misén férjével együtt. (Chapman 1971:105.) Másutt, különösen délen, az élénk színek fennmaradtak a paraszti öltözködésben egészen a 20. századig. Különös figyelmet érdemel a tarantizmus, egy eksztatikus vallási kultusz, mely a 15. századra nyúlik vissza, ez Dél-Itália alacsony státuszú nőiből gyűjtötte követőit. Dionüszosznak nevezhetően, ez a kultusz megfordította a színekről korábban alkotott, s a Hófehérke és a hét törpe meséjében tükröződő nézetet. Transz állapotában, amelyet feltehetően egy (fekete) tarantella pók egy darabja keltett, a kultusz megszállott tagjai vadul alkalmazták a vöröseket, kékeket, zöldeket és sárgákat, s „nagy visszataszítás” volt tapasztalható náluk „a feketével szemben, megtámadták azokat, akik ilyen színű ruhában jártak”. (Idézi Schnapper 1971: 34; lásd még Lewis 1971:41–43, 89–92.) Rémületük a fekete látványától mutatja annak fokát, ahogy ez a szín az „establishment” sajátjává vált az újkori Itáliában.

A spanyol feketéről beszélve azt mondtam, hogy a díszítéseket annak ellenére, hogy ez az ellenreformáció zászlaján szerepelt, Szent Benedek forradalmi tradíciójához lehet visszavezetni. Ugyanez elmondható az itáliai fekete ruháról, ahol ennek szoros kapcsolata a nemességgel nem zárja ki az egyházzal való azonosítást. A vallásnak és a ceremóniáknak ez a színe, amely viselőit luxus iránti vágyaik visszaszorítására kötelezte, „hazafias” színként szolgált, ami különösen megfelelő volt olyan körülmények között, ahol a leginkább fogyasztható „dolgok” külföldön készültek. A forradalom utat engedett a patriotizmusnak, egalitáriánizmusnak, de ugyanakkor egy új társadalmi rendnek is, s a fekete ruha szimbóluma egyszerre különböztette meg a nemességet, s ugyanakkor az askéta „eretnekeket” és a tulajdon nélkül élő szerzeteseket. A szimbólum tartalmának egy része azonban ugyanúgy, mint egyes értelmezései, azonosak voltak – s ez valami lényegeset mond számunkra a kulcs-szimbólumokról.

Igen lényeges dolog ezen szimbólumok folyamatosságának, rugalmasságának, hajlékonyságának, terjedési hajlandóságuknak, ellentmondást magukba foglaló jellegének, vagy, ahogy azt Ortner (1973:1342) megfogalmazta, komplex tapasztalatokat szintetizáló tulajdonságának helyes megítélése, ha nem akarjuk félreérteni jelentőségét. A 18. század óta, és az egyre bürokratizálódóbb egyház befolyása alatt a fekete ruha Itáliában a városokból elterjedt a falvakba, az operából az egyházközségekbe, s álta-

lában a parasztságnál. Itt a gyászolással való kapcsolódás nyilvánvalóan erős, de vajon ez azt jelenti-e, hogy a fekete ruha által hordozott üzenet kizárólag a halálról beszél? Ha a fekete szín és a halál logikai kapcsolatából indulunk ki, arra a következtetésre juthatunk, hogy a fekete viselője a beszennyezettségnek egy forrása, s a társadalmi izoláció egy időszakán kell keresztülmennie. A színek történelmi megértése egy másik magyarázathoz vezet. A feketébe öltözött személy egy askéta igénytelenség állapotában és a halál nem materialista feltételeihez közel élve, a legdicséretebb vallási attitűdöt manifesztálja, és ha a gyászolást nem viszi túlzásba, elismerést érdemel. Mivel az ilyen személy egy olyan civilizáció jámbor polgára, melynek fejlődését bizonyos esetekben az önmegtartóztatás segítette.

Következtetések

Ez a tanulmány a történelmi rekonstrukciót alkalmazta egy kulcszimbólum, a fekete ruha elterjedt európai használata megértésének előmozdításához. A szimbólum elfogadása visszanyúlik a középkorba, amikor először vált az európai térség jellemzőjévé, elválasztva azt a Közel- és Távol-Kelet civilizációtól. Ezek a kultúrák nemcsak régebbiek és jobban megalapozottak voltak, mint Európa kis királyságai, de rendszeresen exportáltak színes textilárut is, amelyért az európaiak olyan lényeges erőforrásokkal fizettek, mint a nemesfém és a rabszolgák. A minőségi festékanyagoknak és a képzett festőknek ez a nagymértékben egyenlőtlen világeloszlása megerősítette a festett kelméknél a bizánci és iszlám monopóliumot. Ez a monopólium és az egyenlőtlen csere, amely belőle következett, azt sugallják, hogy a középkori kereszténység asketikus céljai nem pusztán erkölcsi előírások voltak. Amellett, hogy felszólították az embereket, áldozzanak Istennek a világi javak elutasításával, a luxusimport bojkottját is támogatták, azét a bojkottét, amely szükséges volt Európa autonóm fejlődéséhez. A fekete ruha, amely fő eszköze volt az askétizmus hirdetésének, gyakorlati dimenziókkal is rendelkezett: a színes ruhával ellentétben, honi nyersanyagból honi iparosok tudták előállítani. Mint ilyen, közvetlenül is részt vett az európai társadalomnak a középkorban lezajlott forradalmi átalakulásában, s megkezdte Európa és a külső világ viszonyában a kiegyenlítést.

Mit mondhatunk a fekete későbbi megjelenéseiről? A középkorban a szimbólum egalitáriánus normákat fejezett ki. Az egyszerű gyapjú ruha színeként, emblémája volt az apostoli szegénységhez való szerzetesi elkötele-

zetségnek, a halál egy olyan fogalmának, amelyben mindenki megfosztatik földi rangjától és vagyonától, a rabszolgaság lealkonyulásának és a jobbágyrendszerrel való helyettesítésének. Az idők folyamán azonban a belső indíttatású gazdasági fejlődés a szimbólum olyan bonyolult formáját hozta magával, amely megfelelt a társadalmi tagozódás új formáinak. Ebben az időszakban a fekete ruha a kiváltságos nemesek és uralkodók jellemző öltözkévé vált, s a burzsoázia egy része is feketébe öltözött.

A szimbólum különböző konkrét példái, mint ahogy az például a velencei kereskedőknél, a burgund hercegnél, Genf kálvinistáinál stb. jelentkezett, az első látásra zavarba hozóan sok változatot mutatnak. Ezen példák közül egyesek egybeesnek, ha a szimbólum politikai jelentőségére gondolunk. Így felvethető az a hipotézis, hogy minden forradalmi átalakulás autonómiát hoz létre és nagyobb mozgásteret a lakosság számára, amelyben megdönthetik a múlt termelési viszonyait. Mindezek folyamán, az élet minden területén: irodalomban, művészetben, zenében, öltözködésben, gyógyászatban és külpolitikában ugyanúgy, mint a termelési módban, újdonságokat hoznak létre. Idővel ezek az újdonságok azon hagyományos örökség részeivé válnak, amelyre rengeteg csoport hivatkozik a legellentmondóbb célok érdekében. Mindenek előtt a „forradalmi válságok” egymást követő időszakában, melyek közül a reformáció az egyik legkiválóbb példa, „idézik fel aggodalmasan... a múlt szellemeit, kölcsönveszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi tiszteletreméltó álruhában, s ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet. Így Luther Pál apostolnak álcázta magát...” (Marx–Engels: Művei. 8. 1962. 105.)

A fekete ruha szimbolikájának politikai következtetései mellett, az ebben a tanulmányban ismertetett esetek vizsgálata közös gazdasági vonásokat is kimutat. Minden eset mutatta a gazdasági bojkott folyamatos jelentőségét, így a fekete ruha viselése hirdette az olyan lépések szükségességét, s valószínűleg szerepet játszott megtételükben is, amelyek a hazai ipart a külföldi versennyel szemben akarták védelmezni. Más szavakkal, a társadalmi formáció jelentős fejlődése ellenére, s annak ellenére, hogy hatalmasok és hatalon nélküliek, az elegánsak éppúgy, mint az egyszerűek, egyaránt fekete ruhát viseltek, ugyanazok az anyagi feltételek, amelyek mondjuk 1200 előtt segítették a fekete ruházkodást, befolyásolták későbbi alkalmazását is. Az osztályviszonyok vizsgálata abban, amit Shanin „az egyenlőtlen, kapcsolt és ellentmondásos fejlődésnek” nevez, (1977:295–296) magyarázhatja meg, hogy ez miért történt így. Ez a mai politikai gazdaságtanra jellemző felfogás (például Wallerstein:1974) felhívja a figyelmet

a földrajzilag elkülönülő lakosságokon belüli és ezek közötti egyenlőtlen hatalomra, és eközben a kultúra olyan aspektusait világítja meg, amelyeket az osztályviszonyok kizárólagos elemzése homályban hagyta. Ez a felfogás azt mondja, hogy amikor a gazdasági és politikai elitnek sikerül az olyan szimbólumok manipulálása, amelyek valamikor egy egalitáriánus mozgalom ideológiai termékei voltak, valami bonyolultabb történik, mint pusztán „misztifikáció”.

Nem akarom azt állítani, hogy minden szimbólum forradalmi átalakulás összefüggéséből ered. Éppen ellenkezőleg, a szimbólikus kommunikáció nagy többségének valószínűleg semmi köze sincs az ilyen jelentőségű harcokhoz és változásokhoz. Gyanítom azonban, hogy számos, a kelméhez és a ruházatkódhoz társuló kulcs-szimbólum kapcsolatban áll a társadalmi formáció jelentős változásaival és az embereknek a hatalom külső központjai felé való fordulásával. A 20. század előtt a textiltermelés gyakran volt lendítőkereke a gazdasági fejlődésnek, mivel ez foglalkoztatta a legtöbb nem-mezőgazdasági munkaerőt és a stratégiailag legjelentősebb exportcikket állította elő, olyan exportcikket, amely alkalmas volt arra, hogy alapvető erőforrásokat elvonjon másoktól. Aligha az európaiak voltak az egyedüliek, akik tartózkodtak a színes textilárúktól. A korai egyiptomi szerzetesek mezítelenül és mezitláb jártak, vagy durva, kényelmetlen ruhát viseltek, hogy ha bárkivel találkoztak útjuk során, „annak eszébe se jusson azt elvenni tőlük”. (Butler 1961:41.) Újabb példa, hogy egyszerű, barna, a temetőben talált anyagból készült öltözék fedt azokat az askéta buddhista szerzeteseket, akiket Yalman tanulmányozott Ceylonban. (1962.) A világnak leginkább háttér fordító jain-ok, a digambarák elvetik más jain szerzetesek takaróit és pávatoll seprűt visznek magukkal – ami meglepő lejárata a színeknek. (Dasgupta 1969:71, 1. jegyz.)¹⁴ Valószínűnek látszik, hogy a politikai gazdaságtan e tanulmányban körvonalazott dinamikája hozzájárulhat ezen és más olyan mozgalmak összehasonlító vizsgálatához, amelyekkel a nem-európaiak bojkottálták a luxus ruházatot.¹⁵

Jegyzetek

1. A nemesfémeknek az élelmiszerekkel és a rabszolgákkal együtt az alapvető erőforrások kategóriájába való egyesítése problematikus, ugyanakkor nagyon lényeges a tanulmány egész érv-rendszere szempontjából. Wallerstein (1974) munkájának ismertetése során megpróbáltam egy olyan viszonylatrendszert kialakítani, amely a

- helytől és időtől függetlenül, az aranynak és ezüstnek mindenféle erőforrásra történő, gyakorlatilag azonnali konvertibilitására épül, beleértve sok olyant, ami a katonai életképességhez elengedhetetlen (lásd Schneider, 177a; és 1977b).
2. Sokan nagylelkűen segítettek ezen tanulmány elkészítésében. Különösen hálás vagyok Sylvia Thrupp-nak, a középkorásznak, aki megbíráltta egy korai vázlatomat, számos lényegi kérdést vetett fel, és egy sor hasznos tanácsot adott. Sok kollégától kaptam lényeges bibliográfiai és szerkesztői megjegyzést a következő változatnál. Mivel megjegyzéseik jórészt bedolgoztam munkámba, s bátorításuk sokat segített nekem, köszönetemet szeretném kifejezni a következőknek: Shirley Lindenbaum, Joyce Riegelhaupt, Mical Schneider, Peter Schneider, Sydel Silverman és Eric Wolf. Végül Richard Rapp gazdaságtörténész, Richard Fox és Katherine Verdery mélyen-szántó analíziseket írtak az érvrendszeréről, ami nagy segítséget nyújtott gondolataim tisztázásában, s megmentett néhány hiba elkövetésétől.
  3. A skarlatót is említik, azonban ez a szó eredetileg egy finom, rugalmas gyapjú-anyagra vonatkozik és nem egy színre. (Davenport, 1948:151.) Heers szerint mindenféle vörös szín szokatlan volt a középkorban. (Heers, 1971.)
  4. Nem akarom csökkenteni az afrikai kapcsolatok európai jelentőségét. Itáliai áruk keltek át a Szaharán, hogy afrikai aranyat kapjanak értük a középkor vége felé, újra-élesztve a római időszak Szaharán keresztüli kereskedelmét. Azt is meg kell jegezni, hogy a középkori afrikai társadalmi támogatták mind a takácsokat, mind a festőket (akik elsősorban indigót használtak). Az afrikai kelme azonban nem jutott el Európába, s tanulmányunk témakörén kívül marad.
  5. Van egy mítosz, amely szerint a sáfrány először III. Edward uralkodása alatt került Angliába egy zarándok botjában – ez igen hasonlít a selyemhernyó 6. századi Konstantinápolyba érkezéséről szóló mítoszhoz. (Linthicum, 1962:2.)
  6. A kolostorok borotvát is adtak és a szerzetesek simára voltak borotválva, ami érdekes példája annak, hogy az aszketikus szigorúság milyen változatokkal rendelkezhet. Később a protestánsok tiltakoztak a borotválkozás hiúsága ellen és a szakállhoz ragaszkodtak. Egy összefüggésben a szakállnak szexuális értelme volt, ezért elvetették. Egy másikban a borotva és a sima bőr az elpuhultság jelei voltak, s ugyanerre a sorsra jutottak. (Hunt 1967:79.)
  7. A fekete festék és a feketeire festés eljárásának hazai eredete elégségesen bizonyítja azt az állítást, hogy a fekete ruha az autonóm európai civilizációs központokhoz való elkötelezettséget szimbolizálta. Ez a tétel, más szavakkal, nem függ a középkori juhoktól, azok változó színétől. Szemben Sylvia Thruppal, aki nem hiszi, hogy a bencés fekete természetes fekete volt, és a juhokat később tenyésztették ki fehér gyapjút adóvá, én úgy vélem, hogy ez így történt, s számos forrást is idézek rá. A középkori ruházattal foglalkozó eljövendő történelmi és régészeti vizsgálatok továbbí fényt vethetnek a középkori ruházat ezen aspektusára.
  8. A fekete ruha és az önmegtartóztatás, a takarékság és másrészt a halál összekapcsolására tett kísérleteimhez jó lenne ismerni a gyászoló szertartásoknak és ezek változásainak történeti részleteit a középkorban. Az udvari és egyházi szabályok regionális vizsgálata adhatja bizonyos körvonalakat, és érdemes volna megvizsgálni őket, ha fennmaradtak. A szimbolika más megközelítései azonban elutasítják az ilyen időrábló munkálatokat. Leach például egyszer azt írta:
„Az európaiak feketét viseltek gyászoláskor, a kínaiak fehéret. Mindkét esetben a

- gyászoló különleges helyzetét mutatja, hogy különleges ruhát visel. De az a kérdés, hogy az egyik kultúra *miért* a feketét választja ki erre a célra, a másik pedig a fehéret, egészen bizonyosan irreleváns és megválaszolhatatlan”. (Leach 1958:152.)
9. A forma és a szövés változatai is lényegesek voltak, és néhány udvaronc azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy csengettyűket varratott a ruhájára, vagy „illatos bíbort” viselt –azaz szagosított ruhát. (Brooke 1967:106–111; Norris 1938; Book II:65.) A szín volt azonban a lényegi eszköze az egyéniség kifejezésének. (Heers 1971:1096–1097)
  10. Ezzel nem azt akartuk mondani, hogy az itáliai kereskedőknek nem volt közük a rabszolgához, épp ellenkezőleg, aktív rabszolgakereskedelmet szerveztek, amely Dél-Oroszországból, majd később Afrikából szállította az „emberi vagyont”, az élő tulajdont Itália és Spanyolország városaiba. (Origo 1955; Verlinden 1955 I. köt: 319–370, 1969.)
  11. Eltért a párizsi Valois udvartól is. Tisztában vagyok azzal, hogy az európai textil történelmi földrajzának néhány oldalban való összesűritésével túlzottan leegyszerűsítetek, és fontos eseményeket hagyok ki. Ezek egyike a párizsi régió kialakulása a termelés, elosztás és a divat olyan lényeges központjává, hogy a 16. század végén a velencei követ azt a megjegyzést tehette: „nem becsülik (itt) azt az embert, akinek nincs huszonöt-harminc különböző fajtájú ruhája, amelyeket azután naponta váltogat”. (Idézi Braudel 1973:231.) Míg a burgund udvar Flandriát uralta, addig a párizsi udvar a mediterrán Franciaország feletti hegemoniával rendelkezett – ez a különbség okozhatta azt a tényt, hogy hiányzik a fekete gyapjú fejlődési foka történetéből.
  12. Ha elfogadjuk, hogy a kultúra és a politikai gazdaságtan viszonya gyümölcsözően használható a társadalmon belüli és a társadalmak közötti folyamatok keretében, akkor a kultúra prioritásáról, vagy nem-prioritásáról folytatott örökös kérdés, melynek jó példája Max Webernek a protestáns etikáról és a kapitalizmusról szóló tézisét körülvevő vita, lassan a helyére kerül. Nincs már szükség arra, hogy válaszunk a két szembenálló álláspont közül, ahol az egyik: a kapitalizmus a kálvinizmusból nőtt ki, s a másik: a protestáns ideológia a tőkés burzsoázia osztályálláspontját fejezte ki. Ehelyett a protestáns doktrína számos széletét kell megvizsgálunk és olyan, a protestánsokra jellemző jelenségeket, mint a fényűzést korlátozó törvények a luxus-exportáló és az energia-exportáló világterületek cserearányainak terminusaiban. Ha a cserearányokat helyezzük a középpontba, többé már nem érdekes, vajon a legtöbb tőkés beruházó kálvinista volt-e, csak az, hogy érdek-konvergencia volt a moralitás és a pénzügyek szakemberei között az európai történelem bizonyos kritikus helyzeteiben. Ez azért igen lényeges pont, mert ott voltak a katolikus bankárok és a szenteskedő kálvinisták is, akik pénzüket ellentmondásos módon használták a reformáció időszakában. (Lásd Kamen 1971: 88–99; Trevor-Roper, 1967.)
  13. Ugyanez a megfontolás még a 20. század elején is szerepet játszott, mint azt a kémiai kutatásokba beruházott tőke mennyisége is mutatja. Ekkor a szintetikus festékek minőségének és tartósságának a javításán dolgoztak, s Angliában, valamint az Egyesült Államokban az első világháború kitörésekor folytattak jól szervezett kísérleteket, hogy helyettesítőt találjanak az anilin festék néhány kémiai összetevőjére, amelyeket korábban Németországból importáltak. Talán, mivel Németor-

szágnak nem voltak trópusi gyarmatai, kémiai ipara és kutató létesítményei ekkor sokkal fejlettebbek voltak ,mint bárhol másutt Európában, és több száz kémikust alkalmaztak. (Howe és Barrowcliff 1945.)

14. Hálás vagyok Shirley Lindenbaumnak ezért az ismeretlen utalásért.
15. Az elemzésnek működnie kellene olyan jelenlegi forradalmi helyzetekben is, mint például Kambodzsa, ahol a New York Times szerint (Kamm 1975) az embereket az önállóság érdekeire hivatkozva, gyapot és eperfa-termesztésre buzdították. Mindenki hordhatja azt a ruhát, amellyel éppen rendelkezik, de ha túlzottan külföldinek látszik, akkor a viselőnek valami sötét festéket kell találnia”. Hasonlóképpen A. C. Scott szerint a kínai forradalmi hadsereg egyenruhája nem vörös volt, hanem egy durva, sárgás-zöldes pamutanyagból készült, „amely annak a jenani körzetnek festő műhelyeire volt jellemző, ahol (a hadsereg) főhadiszállása olyan hosszú ideig volt”. Scott leírása a sötétkék ruháról, amelybe a civilek öltöztek a forradalom után, felidézi Szent Benedek Szabályzatát. A paraszti ing és nadrág, amely annyira alkalmas a nehéz fizikai munka végzésére, mindenki öltözetévé vált. A forradalmi büszkeség bizonyítéka, hogy a vezetők az ünnepi alkalmakkor különösen tisztán tartott egyenruhában jelentek meg. A sötétkék pizsama, mely gazdaságos és hasznos, ugyanakkor kielégítette a forradalmi Kína szükségletét, hogy „másoktól függetlenné tegye magát”. A sárgásszürke szín egyszerre kifejezte és fokozta a kínai piac elszigetelődését a nyugati textilárutól, amelyek az ópiumháborúk óta, a múlt század negyvenes éveitől behatoltak a helyi közösségekbe, ezüstkiáramlást okozva és szétzúzva a szövőkapacitást.

Idézett irodalom

- Allix A.* – *A. Gibert*, Géographie des Textiles. Paris, 1956. Librairie de Médecis.
- Andrews, Kenneth R.*, Elizabethan Privateering During the Spanish War 1585–1603. Cambridge, 1964. Cambridge University Press.
- Baker, Herbert G.*, Plants and Civilization. Belmont, 1965. CA: Wadsworth.
- Banfield, Edward C.*, The Moral Basis of a Backward Society. New York, 1958. Free Press.
- Baxandall, Michael*, Painting and Experience in Fifteenth Century Italy; A Primer in the Social History of Pictorial Style. Oxford, 1972. Clarendon Press.
- Beaulieu, M.–J. Baylé*, Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à Charles Temereire. Paris, 1956. Presses Universitaires de France.
- Becker, Marvin B.* – *Gene A. Brucker*, The Arti Minori in Florentine Politics, 1342–1378. Medieval Studies 18. 1956. 93–105.
- Beer, John*, Eighteenth Century Theories in the Process of Dyeing. ISIS 51. 1960. 21–30.
- Bell, Quentin*, On Human Finery. New York, 1976². Schocken Books.
- Benedict, Saint*, Rule. In Documents of the Christian Church. Henry Bettenson, Ed. London, 1963². Oxford University Press. 161–179.
- Bernard, Jacques*, Trade and Finance in the Middle Ages. In The Fontana Economic History of Europe. Carlo M. Cipolla, szerk. Vol. I, The Middle Ages. Glasgow, 1972. William Collins Sons. 274–339.

- Bloch, Marc*, Comment et pourquoi finit l'esclavage antique? *Annales E.S.C.* 2. 1947. 30-44 and 161-170.
Feudal Society. L. A. Manyon ford. London, 1962. Routledge and Kegan Paul.
- Boase, T. S. R.*, Death in the Middle Ages: Morality, Judgment and Remembrance. New York, 1972. McGraw-Hill.
- Boissonnade, Prosper*, Life and Work in Medieval Europe: The Evolution of Medieval Economy from the Fifth to the Fifteenth Century. New York, 1964. (1927) Harper Torchbooks.
- Bowden, P. J.*, Wool Supply and the Woolen Industry. *Economic History Review* (Second Series) 9, 1962. 44-58.
- Braudel, Fernand*, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. Sian Reynolds ford. 2. Vols. New York, 1972. Harper and Row. Capitalism and Material Life. 1400-1800. Miriam Kochan ford. London, 1973. Weidenfeld and Nicolson.
- Brooke, Iris*, Medieval Theater Costume. A Practical Guide to the Construction of Garments, New York, 1967. Theater Arts Books.
- Burn, John Southerden*, The History of the French, Walloon, Dutch and other Foreign Protestant Refugees Settled in England from the Reign of Henry VIII to the Revocation of the Edict of Nantes. London, 1846. Longman, Brown, Green and Longman.
- Butler, Dom Cuthbert*, Benedictine Monachism. Studies in Benedictine Life and Rule. Cambridge, 1961. Speculum Historiale.
- Calmette, Joseph*, The Golden Age of Burgundy. Doreen Weightman ford. New York, 1963. Norton.
- Cartellieri, Otto*, The Court of Burgundy. Studies in the History of Civilization. New York, 1929. Knopf.
- Chamberlain, E. R.*, Everyday Life in Renaissance Times. New York, 1962. Capricorn Books.
- Chapman, Charlotte Gower*, Milocca. A Sicilian Village. Cambridge, 1971. MA. Schenckman.
- Cipolla, Carlo*, The Decline of Italy. The Case of a Fully Matured Economy. *Economic History Review* (Second Series) 5., 1952. 178-188.
The Italian „Failure” In Failed Transitions to Modern Industrial Society. F. Krantz and Paul M. Hohenberg, Szerk. Montreal, 1975. The Inter-University Center for European Studies. First International Colloquium 8-11.
- Cohn, Norman*, The Pursuit of the Millenium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearings on Modern Totalitarian Movements. New York, 1957. Essential Books.
Europe's Inner Demons: An Enquiry inspired by the Great Witch-Hunt. New York, 1975. Basic Books.
- Cole, Charles Woolsey*, Colbert and a Century of French Mercantilism. Vol II. Hamden, CT. Archon Books, 1964.
- Coleman, D. C.*, An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”. *Economic History Review* (Second Series), 22. 1969. 417-429.
- Conklin, Harold C.*, Color Categorization. *American Anthropologist*, 75, 1973. 931-942.

- Coornaert, Émile*, Un centre industriel d'autrefois: la draperie-sayerterie d'Hond-schoote (XIVe–XVIIIe siècles). Paris, 1930. Presses Universitaires de France.
- Crosse, Henry*, Vertue's Commonwealth. Rev. Alexander Grosart. Ed. Manchester, 1878. C. E. Simms. (Eredeti kiad., 1603)
- Dasgupta, Shashibhusan*, Obscure Religious Cults. Calcutta, 1969. Mukhopadhyay.
- Davenport, Millia*, The Book of Costume. New York, 1948. Crown Publishers.
- Davis, James C.*, The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class. Baltimore, 1962. Johns Hopkins University Press.
- Pursuit of Power; Venetian Ambassadors' Reports on Spain, Turkey and France in the Age of Philip II, 1560–1600. New York, 1970. Harper and Row.
- A Venetian Family and its Fortune, 1500–1900. The Doná and the Conservation of Their Wealth. Philadelphia, 1975. American Philosophical Society.
- de Poerck, G.* La draperie médiévale en Flandre et en Artois: technique et terminologie. Vol. I. La technique. Brugge, 1951. „De Tempel”.
- De Roover, Raymond*, Labour Conditions in Florence around 1400. Theory, Policy and Realty. in Florentine Studies: Politics and Society in Renaissance Florence. Nicolai Rubinstein, szerk. Evanston. Northwestern University Press. 1968. 277–314.
- de Valous, Guy*, Le monachisme clunisien des origines au XVe siècle. Vol. I. Vie intérieure des monastères et organisation de l'ordre. Vienne, 1935. Abbaye Saint-Martin. Ligugé.
- Dickens, A. G.*, Reformation and Society in Sixteenth-Century Europe. London, 1966. Thames and Hudson.
- Dickinson, J. C.*, Monastic Life in Medieval England. New York. 1962. Barnes and Noble.
- Doehaerd, Renée*, L'expansion économique Belge au Moyen Âge. Bruxelles, 1946. La Renaissance du Livre.
- Duby, Georges*, Rural Economy and Country Life in the Medieval West. Cynthia Postan ford. Columbia. SC. University of South Carolina Press, 1968.
- Dulcy, Suzanne*, La règle de Saint Benoît d'Aniane et la réforme monastique à l'époque Carolingienne. Montpellier, 1934. Thèse présentée à la Faculté des Lettres.
- Epstein, H.* Domestication Features in Animals as Functions of Human Society, In Readings in Cultural Geography. Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell szerk. Chicago, 1962. The University of Chicago Press. 290–302.
- Espinas, Georges*, La draperie dans la Flandre Française au Moyen-Âges. 2 Vols. August Picard szerk. Paris, 1923.
- Evans, Joan*, Monastic Life at Cluny. 910–1157. New York, 1968. Archon Books.
- Fickeler, Paul*, Fundamental Questions in the Geography of Religions. In Readings in Cultural Geography. Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell szerk. Chicago, 1962. The University of Chicago Press 94–118.
- Fisher, F.*, London's Export Trade in the Early Seventeenth Century. Economic History Review (Second Series) 3. 1950. 151–161.
- Freudenberger, Herman*, Fashion Sumptuary Laws and Business. In Fashion Marketing: An Anthology of Viewpoints and Perspectives. Gordon Wills and David Midgley, szerk. London, 1973. George Allen and Unwin. 137–147.

- Friis, Astrid*, Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade: The Commercial Policy of England in its Main Aspects. 1603–1625. London, 1927. Oxford University Press.
- Godinho, Vitorino Magalhães*, Création et dynamisme économique du monde Atlantique (1420–1670). *Annales E.S.C.* 5., 1950. 32–36.
- Goitein, S. D.*, A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza. Vol. I. Economic Foundations. Berkeley. University of California Press. 1967.
- Greenfield, Kent Roberts*, Sumptuary Laws in Nurnberg: A Study in Paternal Government. Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Baltimore, 1918. Johns Hopkins.
- Grimm testvérek*, Little Snow White. In Grimm's Fairy Tales, with illustrations by E. H. Wehnert. London, 1898. George Routledge and Sons.
- Harrison, William*, The Description of England. George Edelin szerk. Published for the Folger Shakespeare Library. Ithaca, 1968. Cornell University Press (Eredeti kiad. 1587).
- Heers, Jacques*, La mode et les marchés des draps de laine: Gènes et la Montagne à la fin du moyen-âge. *Annales E.S.C.* 26. 1971. 1093–1117.
- Hodgett, Gerald A. J.*: A Social and Economic History of Medieval Europe. London, 1972. Methuen.
- Holmes, G. A.*, Florentine Merchants in England, 1346–1436. *Economic History Review* (Second Series) 13. 1960. 193–208.
- Howe, Harrison E.–M. Barrowcliff*, Dyes, Synthetic (in part), *Encyclopaedia Britannica*. Vol. VII. Chicago, 1945. *Encyclopaedia Britannica, Inc.* 806–808.
- Huizinga, Johan*, The Waning of the Middle Ages. New York, 1954. Anchor Books.
- Hunt, Noreen*, Cluny under Saint Hugh, 1049–1109. London, 1967. Edward Arnold.
- Hurlock, Elizabeth B.*, Sumptuary Law. In *Dress, Adornment and the Social Order*. Mary Ellen Roach and Joanne Bubolz Eicher szerk. New York, 1965. John Wiley and Sons. 295–301.
- Kamen, Henry Arthur Francis*, The Iron Century: Social Change in Europe. 1550–1660. London, 1971. Weidenfeld and Nicolson.
- Kamm, Henry*, Cambodian Refugees Tell of Revolutionary Upheaval. *New York Times*, 1975. July 15. 1 és 10.
- Kisch, Herbert*, Growth Deterrents of a Medieval Heritage: the Aachen-Area Woolen Trades before 1790. *The Journal of Economic History* 24. 1964. 517–537.
- Knowles, Dom David*, The Religious Orders in England. Cambridge, 1948. Cambridge University Press.
- La Force, J. Clayburn*, Royal Textile Factories in Spain, 1700–1800. *The Journal of Economic History*, 24, 1964. 337–363.
- Latouche, Robert*, The Birth of Western Economy: Economic Aspects of the Dark Ages. E. M. Wilkinson ford. New York, 1966 (1956). Harper Torchbooks.
- Leach, E. R.*, Magical Hair. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 88. 1958. 147–164.
- Leggett, William F.*, Ancient and Medieval Dyes. Brooklyn, 1944. Chemical Publishing.

- Levi Pisetzky, Rosita*, Storia de costume in Italia. 5 köt. Milano, 1964–1969. Istituto Editoriale Italiano.
- Lewis, I. M.*, Ecstatic Religion: an Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism. Middlesex, England, 1971. Penguin Books.
- Linthicum, Marie Channing*, Costume in the Drama of Shakespeare and His Contemporaries. New York, 1963. Russel and Russel.
- Lopez, R. S., H. A. Miskimin, Abraham Udovitch*, England to Egypt: 1350–1500. In Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. M. A. Cook szerk. London, 1970. Oxford University Press.
- Marx, Karl*, Excerpts from the Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte. In Basic Writings on Politics and Philosophy: Karl Marx and Friedrich Engels. Lewis S. Feuer, szerk. Garden City, NY, 1959. Anchor Books, 318–349.
- McNeill, William H.*, The Shape of European History. New York, 1974. Oxford University Press.
- Miskimin, Harry A.*, The Economy of Renaissance Europe, 1300–1460. Englewood Cliffs, NY, 1969. Prentice-Hall.
- Moir, Esther*, Benedict Webb Clothier. Economic History Review (Second Series) 10. 1957. 256–265.
- Molmenti, P. G.*, La storia di Venezia nella vita privata delle origini alla caduta della Republica. Torino, 1880. Roux e Favale.
- Monter, E. William*, Calvin's Geneva. New York, 1967. John Wiley and Sons.
- Munro, John H. A.*, Wool, Cloth and Gold: The Struggle for Bullion in Anglo-Burgundian Trade, 1340–1478. Toronto, 1972. University of Toronto Press.
- Murra, John*, Cloth and its Functions in the Inca State. American Anthropologist 64. 1962. 710–728.
- Myers, A. R.*, England in the Late Middle Ages. Middlesex. England, 1963. (1952) Penguin Books.
- Nef, John W.*, Industrial Europe at the Time of the Reformation (ca. 1515–ca.1540) The Journal of Political Economy 49. 1941a, 1–40.
Silver Production in Central Europe 1450–1618. The Journal of Political Economy 49. 1941b, 575–591.
- Nicholas, David M.*, Town and Countryside: Social and Economic Tensions in Fourteenth Century Flanders. Comparative Studies in Society and History 10. 1968. 458–485.
- Norris, Herbert*, Costume and Fashion. Vol. III. Book I. (1485–1547), Book II. (1547–1603.) London, 1938. J. M. Dent and Sons.
- Origo, Iris*, The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Speculum: A Journal of Medieval Studies 30, 1955. 321–366.
- Ortner, Sherry*, On Key Symbols. American Anthropologist 75, 1973. 1338–1347.
- Pellew, Charles E.*, Dyes and Dyeing. New York, 1918. Robert M. McBride.
- Pirenne, Henri*, Draps de Frise ou draps de Flandre? Un petit problème d'histoire économique à l'époque Carolingienne. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 7. 1909. 308–315.
- Pitrè, Giuseppe*, La vita in Palermo cento e più anni fa. Vol I. Firenze, 1944. G. Barbera. szerk. (Edizione Nazionale delle Opere di Giuseppe Pitrè)

- Power, Eileen*, The Wool Trade in English Medieval History. Oxford, 1941. Oxford University Press.
- Rapp, Richard T.*, The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution. The Journal of Economic History 35, 1975. 499–525.
- Reynolds, R. I.*, The Market for Northern Textiles in Genoa 1179–1200. Revue Belge de philologie et d'histoire 8, 1929. 831–851.
- Robinson, Stuart*, A History of Dyed Textiles. Cambridge, 1969. MIT Press
- Rosenwein, Barbara–Lester, K. Little*, Social Meaning in the Monastic and Mendicant Spiritualities. Past and Present 63, 1974. 4–33.
- Rubens, Alfred*, A History of Jewish Costume. New York, 1967. Funk and Wagnalls.
- Ryder, M. L.*, The History of Sheep Breeds in Britain. The Agricultural History Review 12, 1964. 1–12.
Changes in Sheep Fleece Following Domestication (With a Note on the Coat of Cattle). In The Domestication and Exploitation of Plants and Animals. Peter J. Ucko and G. W. Dimbleby szerk. Chicago, 1969. Aldine 495–525.
- Schmitz, Dom Philibert*, Histoire de l'ordre de Saint Benoît. Vol. I. Origines, diffusion et constitution jusqu'au XIIe siècle Paris, 1948². Les Editions de Maredsous.
- Schnapper, Dominique*, L'Italie rouge et noire: Les modèles culturels de la vie quotidienne à Bologne. Paris, 1971. Gallimard
- Schneider, Jane*, Was there a Pre-Capitalist World-System? Peasant Studies 6, 1977a. 20–29.
Trade and Sorcery Accusations in East Africa. Reviews in Anthropology 4, 1977b. 274–286.
- Scott, A. C.*, The New China. In Dress, Adornment and the Social Order. Mary Ellen Roach and Joanne Bubolz Eicher szerk. New York, 1965. John Wiley and Sons 127–135.
- Shanin, Teodor*, The Third Stage: Marxist Social Theory and the Origins of Our Time. Working Paper, dátum nélkül.
- Shapiro, Jacob Salwyn*, Social Reform and the Reformation. New York, 1909. AMS Press.
- Silverman, Sydel*, Three Bells of Civilization: The Life of an Italian Hill Town. New York, 1975. Columbia University Press.
- Simmel, Georg*, Fashion international Quarterly 10, 1904. 130–155.
- Singer, Charles*, és mások szerkesztésében. A history of Technology Vol. II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages. Vol. III. From the Renaissance to the Industrial Revolution, circa 1500–circa 1750. Oxford, 1956. Clarendon Press.
- Smith, C. T.*, An Historical Geography of Western Europe before 1800. New York, 1967. Frederick A. Praeger.
- Symonds, John Addington*, The Age of the Despots. New York, 1960. G. P. Putnam's Sons. Capricorn Edition. (Először a 19. sz-ban adták ki, mint a „Renaissance in Italy” I. kötetét.)
- Tawney, R. H.–Eileen Power*, Tudor Economic Documents. Being Select Docu-

- ments Illustrating the Economic and Social History of Tudor England. Vol. III. London, 1965. Longman's Green.
- Thrupp, Sylvia*, The Grocers of London. A Study in Distributive Trade. In *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*. Eileen Power and M. M. Postan szerk. New York, 1966. Barnes and Noble. 247–293.
- Tiron, M. l'Abbé*. Histoire et costumes des ordres religieux, civils et militaires. Vol. I. Bruxelles, 1845². à la Librairie Historique-Artistique.
- Trevor-Roper, H. R.*, Religion, the Reformation and Social Change. London, 1967. MacMillan 1–46.
- Trow-Smith, Robert*, English Husbandry from the Earliest Times to the Present Day. London, 1950. Faber and Faber.
- Society and the Land*. London, 1953. The Cresset Press.
- Turner, Victor*, Color Classification in Ndembu Ritual. A problem in Primitive Classification. In *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca and London, 1967. Cornell University Press 59–93.
- Tyler, William R.*, Dijon and the Dukes of Burgundy, Norman, OK. University of Oklahoma Press. 1971.
- Váczy, Péter*, La transformation de la technique et de l'organisation de l'industrie textile en Flandre aux XIe–XIIIe siècles. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1960. Vol. 48. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Van der Wee, Herman*, Structural Changes and Specialization in the Industry of the South Netherlands, 1100–1600. *Economic History Review* (Second Series) 28. 1975. 203–221.
- Vaughn, Richard*, Philip the Good, the Apogee of Burgundy. London, 1970. Longman's Green.
- Vaussard, Maurice*, Daily Life in Eighteenth Century Italy. Michael Heron ford. New York, 1963. MacMillan.
- Verhulst, A.*, La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIe et le XVIIe siècles. Mise en oeuvre industrielle, production, et commerce. *Studia Historica Gandensia* 180.; *Revue Historique*, 96. 1972. 281–322.
- Verlinden, Charles*, L'esclavage dans l'Europe Médiévale. Vol. I. Péninsule Ibérique; France. Brugge, 1955. „De Tempel”.
- L'esclavage dans le centre et le nord de l'Italie continentale au bas moyen âge. *Studia Historica Gandensia* 127. *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 1969. 40. 93–155
- Vincent, John M.*, Costume and Conduct in the Laws of Basel, Bern and Zurich, 1370–1800. Baltimore, 1935. John Hopkins.
- Wallerstein, Immanuel*, The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York, 1974. Academic Press.
- Wilson, Charles*, Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century. *Economic History Review* (Second Series), 1960. 13. 209–221.
- England's Apprenticeship, 1603–1763. London, 1965. Longman's Green.
- Wolf, Eric R.*, Anthropology. Englewood Cliffs, NJ. Prentice-Hall, 1964.
- Yalman, Nur*, The Ascetic Buddhist Monks of Ceylon. *Ethnology*, 1962. 1. 315–328.

BIRODALOMBÓL NEMZETKÖZÖSSÉG
1887–1931

A brit gyarmatosítás történetében az angolszász polgári szakirodalom elsősorban azt a folyamatot szereti hangsúlyozni, amely révén a Birodalom Nemzetközösséggé vált a II. világháború utáni években. Az angol történészek zömének álláspontja szerint, az anyaország néha kényszerűségből, többnyire azonban önként készítette elő tengerentúli birtokait a függetlenségre, s ennek egyik bizonyítékát a mai Nemzetközösség létében vélik megtalálni. Különösen elfogultak a Nagy-Britanniából benépesített „fehérgyarmatok” múltjával kapcsolatban és szívesen hasonlítják a szülő–gyermek viszonyhoz. E beállítás természetesen nem fedi a valóságot: a telepesgyarmatok önállósodásában éppúgy gazdasági-társadalmi fejlődésük objektív törvényszerűségei érvényesültek (s nem valamiféle paternalisztikus gondoskodás), mint az ázsiai és afrikai gyarmatok történetében.

Nem hagyhatjuk azonban említés nélkül azt a körülményt, hogy a „fehérgyarmatokat” csak bizonyos megszorításokkal s nem a szó klasszikussá vált értelmében nevezhetjük gyarmatoknak. Lakóik ugyanis – többségükben kivándorlók a brit szigetekről – nem voltak etnikai diszkriminációnak alávetve, kizsákmányolásukban nem alkalmaztak durva, gazdaságon kívüli eszközöket; kezdettől fogva egész más jellegű viszony fűzte őket a Koronához, mint a leigázott afro-ázsiai országokat. A telepesgyarmatokon az anyaország termelési viszonyai, politikai intézményei honosodtak meg, mégpedig az angliai kapitalizmust akadályozó feudális csökevényektől mentesen. Ez magyarázza, hogy valamennyi „fehérgyarmat” oly gyorsan fejlődött gazdaságilag és politikailag a londoni kormányok korlátozó intézkedései ellenére is.¹ Az alábbiakban azonban nem Kanada, Ausztrália, Új-Zéland vagy Dél-Afrika sajátos fejlődésének elemzését választottam, hanem annak a folyamatnak a vázlatos bemutatását, amelynek az eredményeképpen a dominiumi státust kapott telepesgyarmatok kivívták az anyaországgal való egyenjogúságukat. Más szavakkal fogalmazva: a későbbi Nemzetközösség politikai kereteinek kialakulását.

I. Telepesgyarmatokból domíniumok

1. A kanadai minta

A kanadai telepesgyarmatok (colonies of settlement) fejlődése számos vonatkozásban nyújtott mintát a brit birodalom többi „fegyrgyarmata” számára, ezért érdemes először ezt megvizsgálni. Némi joggal mondhatta ugyanis 1950-ben Laurent ottawai kormányfő: Kanada formálta a Brit Nemzetközösséget olyanná, mint amilyen ma.

Anglia a hétéves háborúban (1756–1763) alapozta meg kanadai pozícióit, amikor elragadta Franciaországtól a Szent Lőrinc folyó torkolatánál fekvő Quebecet. Az amerikai függetlenségi háború után az angol menekültek – a franciák lakta Alsó-Kanada mellett – megalakították Felső-Kanadát is a Nagy Tavak északi oldalán; e két tartományt azonban sem egymással, sem az ún. „tengermelléki” tartományokkal, Új-Skóciával, Új Brunswick-kel és Prince Edward szigetével nem kapcsolták össze szorosabb szálak. Kanada egységessé válásában a kulcstényezőt a dinamikusan fejlődő déli szomszéd agresszív törekvései jelentették, amelyek sokáig próbálták az egész észak-amerikai kontinens feletti uralmat megszerezni.

A 19. század első felében Alsó és Felső-Kanadában egyaránt jelentékeny gazdasági fejlődés ment végbe (a legfontosabbá a gabonatermelés vált) s a lakosság – a bevándorlás révén – fél milliőről három millióra nőtt. E folyamat két következménnyel járt: egyrészt feszültebbé váltak a kanadaiaknak és az anyaországnak a kapcsolatai, másrészt pedig kiéleződött az angolszász és a francia közösség viszonya. 1837-ben Alsó és Felső-Kanadában egyaránt felkelés robbant ki, egymástól függetlenül, a londoni kormányzat politikája ellen. A megmozdulásokat a gyarmati hatóságok viszonylag könnyen elfojtották, de a tanulságot le kellett szűrniük.

A kanadai és a birodalmi érdekek összeegyeztetésének szándékával dolgozta ki 1839-ben Durham kormányzó híressé vált alkotmánytervezetét, amelyet a brit történészek a Nemzetközösség szempontjából is mérföldkőnek tartanak. Durham két merész reformot indítványozott: a „két Kanada” egyesítését (a franciák beolvasztására) és – ez keltette a legélénkebb visszhangot – a törvényhozásnak felelős kormányzat (responsible government) bevezetését. A tervet nem feledkezett meg az anyaország szempontjairól sem és különbséget tett a helyi, valamint a birodalmi kormányzat számára fenntartott ügyek között. Ez utóbbiak közé a külpolitikát, a külkereskedelmet és az alkotmánymódosítást sorolta. A javaslat

azonban süket fülekre talált az óceán tulsó partján, és az 1840-ben elfogadott törvény csak Alsó- és Felső-Kanada egyesítésének a gondolatát tette a magáévá.

A quebeci franciák beolvasztására szőtt tervek azonban illúzióknak bizonyultak, és a két közösség viszáljai gyakran megbénították Kanada kormányzatát. Csak részben segített ezen, hogy 1848-ban „felelős kormány” alakult, miután Anglia, amely a gabonavámok eltörlésével áttért a szabadkereskedelemre, már nem volt érdekelt az észak-amerikai gyarmatok közvetlen irányításában. Közben az Egyesült Államokban – főleg a polgárháború után – ismét feléledtek az annexiós tervek, és ezek annál is veszélyesebbek voltak, mert egyes kanadai politikai körök szimpatizáltak velük. Mindennek a fényében Anglia arra az álláspontra helyezkedett, hogy Kanada biztonságát csak saját egysége és szélesebb körű autonómiája garantálhatja, s így zöld utat adott a föderációs törekvéseknek.² Nyomós gazdasági érvek is szóltak a föderáció mellett, mint az egységes belső piac megteremtése és a létfontosságú vasútépítések állami koordinálásának és finanszírozásának szükségessége.

Az új alkotmány, amelyet a londoni kormány közreműködésével készítettek és a westminsteri parlament 1867-ben fogadott el (British North America Act), ún. domíniumi státust biztosított Kanadának. A brit uralkodót – és egyben a londoni kabinetet – a főkormányzó képviselte, a külkapcsolatok irányítása kizárólag Londont illette meg, az alkotmányt is csak a brit fővárosban lehetett megváltoztatni, de Kanada teljes önállóságot kapott belügyeiben.³ Az eredeti föderáció Ontarióból, Quebecből, Új-Skóciából és Új-Brunswickből alakult meg; Manitoba 1870-ben, Brit-Kolumbia egy évvel később, Prince Edward szigete 1873-ban, Alberta és Saskatchewan 1905-ben csatlakozott az államszövetséghez. (Új-Foundland 1959-ben lett a 10. tartomány.) Az alkotmány elvetette az egyes tagállamoknak széles körű jogokat biztosító amerikai modellt, és a tartományok önállóságát jóval szűkebbre méretezte. (A franciák megnyugtatóására Quebec kapta a legtágabb autonómiát.) Az új politikai keretek meggyorsították a gazdasági fejlődést és a nemzetté válás kibontakozását.

2. Ausztrália

Bár az ötödik kontinens lakossága a 19. században szinte kizárólag Nagy-Britanniából toborzódott, az egységes állam megteremtése itt sem bizonyult könnyebb feladatnak, mint Kanadában. Ennek fő oka abban kere-

sendő, hogy a kontinens partjain elhelyezkedő telepeket jóval szorosabb szálak fűzték az anyaországhoz, mint egymáshoz. A legrégebbi gyarmatot, Új-Dél-Walest 1788-ban alapították fegyenctelepnek, és ahogy a lakosság növekedett, újabb és újabb területeket hasítottak ki belőle: Victoriát 1850-ben, Queenslandet 1859-ben. (Dél- és Nyugat-Ausztrália önálló gyarmatként alakult meg.) A kanadai tapasztalatokat e kontinensen is hasznosították: az 1850-es évek végére – Nyugat-Ausztrália kivételével – valamennyi gyarmat belső autonómiát kapott Londontól. A gazdasági fejlődés – amely a bevándorlók százezreit vonzó aranyláz enyhülése után elsősorban az angliai textiliparnak gyapjút biztosító juhtenyésztésre alapozódott – napirendre tűzte a föderáció megvalósítását is. (1890-ben Ausztrália adta a brit gyapjúimpórt csaknem 70 százalékat!)⁴ A kezdeti kudarcok után a függetlenségüket féltékenyen őrző gyarmatok képviselőinek végül 1897-ben sikerült megállapodniuk egy alkotmánytervezetben, amely az Ausztráliai Államszövetség (Commonwealth of Australia) megteremtéséről intézkedett. A föderáció hívei ekkor már arra a veszélyre is hivatkozhattak, amit Németország, Franciaország és az Egyesült Államok csendes-óceáni tényerése jelentett a kontinens számára. A londoni parlament 1900-ban elfogadta az alkotmánytervezetet, amelynek eredményeképp Ausztrália is domíniumi státust szerzett.

Az alkotmány teljes mértékben a helyi burzsoázia alkotása volt; kidolgozásában London nem játszott számottevő szerepet. (Sőt még azt sem tudta keresztülvinni, hogy az ausztráliai bíróságoktól korlátozások nélkül lehessen fellebbezni a Privy Council jogi bizottságához.) Kanadával ellentétben, Ausztrália példaképként tekintett az Egyesült Államokra és meglehetősen szűkre szabta a központi kormány hatáskörét. Az ausztrál alkotmány sajátos vonása markáns demokratizmusa; életbe lépésének is feltétele volt egy népszavazás. Ausztrália azt a jogot is fenntartotta magának, hogy saját maga módosíthassa alkotmányát. A brit Koronát itt is a főkormányzó képviselte, de jelenlétének az ausztrálok nem tulajdonítottak túl nagy fontosságot. Az ausztrál államszövetségről szóló törvényjavaslat alsóházi vitáján Chamberlain gyarmatügyi miniszternek, a brit imperializmus apostolának el kellett ismernie: „Az önkormányzattal rendelkező gyarmatainkhoz fűződő kapcsolatainkban eljutottunk oda – véleményem szerint – hogy egyszer s mindenkorra kétségtelenné vált: e kapcsolatok ki zárólag szabad akaratukon és hozzájárulásukon múlnak.”⁵

3. Új-Zéland

Új-Zélandot a brit publicisztika szívesen emlegeti a „Dél Angliájaként”; e telepesgyarmat nemcsak a legtöbbet őrizte meg az anyaország politikai-kulturális hagyományaiából, hanem – ezzel összefüggésben – a „leg-hűségesebb” dominiummá is vált.

Az 1769-ben felfedezett Új-Zélandon az első európai települések 1840-ig Új-Dél-Wales igazgatása alá tartoztak, majd – az őslakó maorikkal vívott háború után – a szigetcsoport közvetlenül a Korona irányítása alá került. Az ausztrál gyarmatokhoz hasonlóan, 1855-ben szintén belső önkormányzatot kapott. Mivel Új-Zéland kezdettől fogva politikai egységet alkotott, föderatív államstruktúra megteremtésére itt nem volt szükség, csak az merült fel, hogy csatlakozzék-e az ausztrál államszövetséghez, vagy sem. Noha gazdasági és geopolitikai tényezők egyaránt szóltak emellett, Új-Zéland végül a teljes függetlenséget választotta. Az 1890-es melbourne-i konferencián a wellingtoni küldött azzal érvelt, hogy nem kívánnak beleolvadni egy olyan nagy államszövetségbe, amelynek az irányításába aligha szólhatnának bele. E gyarmat fontosabbnak tartotta az Angliával való kapcsolatok ápolását, egy „ausztrál-ázsiai” föderáció pedig azzal fenyegetett volna, hogy háttérbe szorulnak a Londonhoz fűződő szálak. (Nem véletlen, hogy a brit tőkebefektetések egy főre eső értéke éppen itt volt a legmagasabb az egész birodalomban!⁶) Új-Zéland – az anyaországgal alkotott föderáció kivételével – semmilyen szövetségbe nem kíván belépni – hangoztaták Wellingtonban.

A kiegyensúlyozottan fejlődő s a bennszülöttkérdés megoldásában is példát mutató (a maori képviselők a törvényhozásban is részt vehettek) ország 1907-ben, minden vita nélkül, Kanadával és Ausztráliával azonos státust kapott.

4. Dél-Afrika

A legsúlyosabb államalkotási problémákkal a dél-afrikaiak néztek szembe a brit telepesgyarmatok közül: nemcsak két eltérő etnikumú és kultúrájú európai közösséget kellett valamilyen mértékben összekovácsolniuk, hanem számolni kellett az össznépség többségét alkotó feketebőrű őslakossággal is.

Nagy-Britannia a napóleoni háborúk alatt, 1814-ben szerezte meg a holland Kelet-Indiai Társaság által alapított fokföldi gyarmatot. A brit nyomás elől a búr lakosság 1836-ban északra húzódott s két önálló államot

hozott létre, Transzvált és Oranjét. A század utolsó harmadában Fokföld, majd az időközben szintén brit gyarmattá tett Natal is belső autonómiát kapott. A búrokkal azonban mind jobban elmérgesedett a viszony, s a két „afrikáner” köztársaság többször is elutasította a britek ajánlatát a föderációra.

Az 1870-es évekig az európai telepések kizárólag a mezőgazdaságból éltek a bennszülöttektől elrabolt földeken. A Kimberley melletti gyémántlelőhelyek feltárása azonban alaposan felértékelte a búr államokat az angol burzsoázia szemében. 1877-ben a briteknek sikerült is annektálniuk a belső válsággal küzdő Transzvált, de négy évvel később a búrok fellázdáltak, és Gladstone londoni miniszterelnök liberális kormánya ideiglenesen belenyugodott függelenségükbe.⁷

A következő évtizedben újabb kincseket fedeztek fel Transzvál területén: az aranyat. Az ezrével beáramló szerencsevadászok jó ürügyül szolgáltak a fokföldi hatóságoknak, hogy a brit állampolgárok védelmének jelszavával megpróbáljanak beavatkozni Transzvál belügyeibe. A dél-afrikai búr államok sorsa megpecsételődött...

Az 1899-től 1902-ig tartó búr háború következtében Transzvál és Oranje a brit koronagyarmatok kategóriájába süllyedt, s ezzel megnyílt az út Dél-Afrika politikai egyesítéséhez. Ehhez persze még számos akadályt kellett leküzdeni, hiszen a véres háború tovább mélyítette a szakadékot a két fehér közösség között. Az egyesülést megkönnyítette, hogy a Londonban 1905-ben hatalomra került liberális kormány nemcsak elítélte Kitchener tábornok kegyetlenkedéseit, hanem a Gyarmatügyi Minisztérium tiltakozása ellenére keresztülvitte, hogy 1906 decemberében Transzvál, a következő évben pedig Oranje is megkapja az önkormányzati jogot. Így a két búr állam Fokfölddel és Natallal azonos jogi helyzetbe került.

Abban egyetértettek a fokvárosi és a johannesburgi politikusok, hogy – az erős centrifugális tendenciák fényében – az egységes Dél-Afrikának szilárd központi kormányra lesz szüksége, tehát egy laza föderáció semmiképp sem lenne szerencsés megoldás. A legsúlyosabb nézeteltérések az őslakosághoz való viszonyban mutatkoztak: amíg Fokföldön a színesbőrűek is szavazhattak (megfelelő műveltség birtokában), addig a búr vezetők hallani sem akartak a bennszülöttek politikai jogairól. A londoni kormány – néhány erőtlén kísérlet után – lemondott az őslakósok „jogainak védelmezéséről”. Azzal érvelt, hogy ha erőlteti a színesek választójogának biztosítását, akkor nem számíthat a búroknak akárcsak passzív támogatására sem.⁸ A végső megoldás kompromisszum volt: Fokföldön továbbra sem

kötötték a választójogot a bőr színéhez, Transzváiban és Oranjiében viszont a bennszülöttek jogfosztottak maradtak. Előrevetült az apartheid árnyéka...

A brit parlament által 1909-ben elfogadott dél-afrikai kormány így Uniót létesített föderáció helyett, erős központi kormánnyal. A domíniumi státust a britek és a búrok egyaránt örömmel üdvözölték: az előbbieknél önkormányzatuk kiszélesedését, az utóbbiak az Angliától való távolodást látták benne.

II. Birodalmi Konferenciák

A brit gyarmatbirodalom történetében nehéz dolog konkrét időpontokhoz kötni az egyes folyamatok kezdetét vagy végét, s így annak megállapítása sem könnyű, hogy valójában meddig nyúlnak vissza a mai Nemzetközösség gyökerei. Egyesek 1867-hez, Kanada domíniummá válásához fűzik a kezdeteket, de nemzetközi téren a kanadai föderáció akkor még semmiféle önállósággal nem rendelkezett, sőt még a kialakulása sem fejeződött be. Mások szerint viszont csak a II. világháború utáni években keresendők a Nemzetközösség gyökerei. Ezzel szintén nem érthetünk egyet, hiszen az egykori fehérgyarmatok már a század első felében lényegében teljesen szuverénné váltak s jelezték a brit birodalom bomlásának első szakaszát. A legalkalmasabb dátumul talán 1887 kínálkozik annak szimbolikus érzékeltetésére, hogy a telepesgyarmatok az anyaország „partnereivé” kezdenek válni; akkor tartották ugyanis az első Gyarmati Konferenciát Londonban.⁹

Annyit mindenesetre bátran megállapíthatunk, hogy a „felelős kormányzatú” gyarmatok gazdasági-társadalmi fejlődése talaján a századfordulón kezdődött meg az egységes brit birodalom „evolúciója”, vagyis bomlása Nemzetközösséggé. A formálódó új birodalmi struktúra az anyaország és a domíniumok burzsoáziájának nagyfokú érdeazonosságán nyugodott, eszmei alapját pedig a Korona iránti „közös hűség” (common allegiance) szolgáltatta. Eszerint a domíniumok kormányzatai valamennyien az oszthatatlan brit Koronától kapták hatalmukat és legitimitásukat. Ehhez kapcsolódott a brit szupremáciát tükröző „diplomáciai egység” (diplomatic unity) elve, melynek értelmében a „birodalmi szférához” tartozó külügyek intézésében kizárólag London volt illetékes. Az uralkodót csak egyetlen nagykövet képviselhette a külföldi országokban, és a hadüzenet automatikusan minden részegységre vonatkozott, hiszen a király nem lehetett egyszerre hadiállapotban és békében egy idegen állammal. Ezért szögezte le a londoni gyarmatügyi miniszter 1895-ben: „Ha a gyarmatoknak

megadnánk azt a jogot, hogy saját maguk kössenek szerződéseket, az egyértelmű lenne a Birodalom független országokra való feldarabolásával.”¹⁰ Nagy-Britannia szupremáciája azonban ennél szélesebb körre is kiterjedt: a westminsteri parlamentnek – elvben – joga volt bármely dominium számára törvényeket hozni, sőt egy 1865-ös törvény (Colonial Laws Validity Act) kimondta: ha valamelyik gyarmat által életbe léptetett törvény ellenkezik az Egyesült Királyság jogrendjével, akkor automatikusan hatálytalan-ná válik.

A telepesgyarmatok természetesen már igen korán, jóval a dominiumi státus kivívása előtt tettek kísérleteket saját érdekeik érvényesítésére – eleinte az egyenjogúság követelése nélkül. Az első ilyen összeütközés 1859-ben került sor, amikor Kanada Tartomány behozatali védővámot állított fel. Az erélyes londoni tiltakozásra az ottawai kormány pénzügyminisztere kijelentette: „Az öngigazgatás megsemmisülne, ha a Birodalmi Kormányzat nézetei előnyben részesülnének a kanadai nép akaratával szemben.”¹¹ Az anyaország engedett, fontos precedenst teremtve a hasonló törekvések számára. 1878-ban a telepesgyarmatok első ízben tüntek fel önállóan nemzetközi értekezleten: valamennyien részt vettek az Egyetemes Postaunió kongresszusán.

Bár az ilyen lépések igazán nem veszélyeztették Anglia felsőségét, mégis nyugtalanságot keltettek konzervatív brit politikai körökben, és a nyolcvanas években mozgalom indult a birodalom centralizációjának erősítésére. A század utolsó harmadára ugyanis a brit politikai gondolkodás fő áramlata radikálisan szakított azzal a felfogással, amely – a szabadkereskedelem előnyeinek bővületében – a gyarmatokat „nyakunkba akasztott átkozott malomköveknek” (Disraeli) tekintette. (Az utilitarista Bentham téziseit továbbfejlesztő manchesteri iskola azt állította, hogy a gyarmatok – köztük a „fehérek” is – több pénzt nyelnek el, mint amennyi hasznot hajtanak, ezért mielőbb meg kell szabadulni tőlük.¹²) A monopolkapitalizmus kialakulásával a figyelem ismét a gyarmatok felé fordult; a brit imperializmusnak éppen a hatalmas birodalom (a századfordulón 33 millió km² 370 millió lakossal) adta meg a legsajátosabb vonását. Noha az ipari termelés területén Anglia már elvesztette korábbi vezető szerepét, a tőkevitel tekintetében továbbra is megőrizte első helyét. A tőkeexport nagyobbik fele a birodalomba irányult, a legjelentékenyebb összegek pedig – még Indiát is megelőzve – a domíniumokba. (1913-ban Kanadába 515 millió fontot, Ausztráliába és Új-Zélandba 416 millió fontot, míg Indiába csak 378 millió fontot vittek ki.¹³) A gyarmatokat feleslegesnek minősítő hangok elnémultak és nyíltan imperialista elméletek születtek. A leghatásos-

sabbnak Seeley cambridge-i professzor „Anglia expanziója” című munkája bizonyult, amely épp az anyaország által benépesített „fehérgyarmatokban” látta a birodalom legfontosabb részeit. Seeley azt hirdette, hogy Anglia csak úgy őrizheti meg világhatalmi pozícióit az Egyesült Államokkal, Oroszországgal és Németországgal szemben, ha összefog a telepesgyarmatokkal és egységes államot („Nagyobb-Britannia”) hoz létre.¹⁴ 1884-ben – ismert államférfiak és közéleti személyiségek (Chamberlain, Rosebery, Forster stb.) részvételével – megalakult a Birodalmi Föderációs Liga (Imperial Federation League), amely a „föderáció vagy dezintegráció” jelszavával a birodalmat összefűző alkotmányos szálak erősítését tűzte ki céljúl. (Hogy mit takart a föderáció követelése, azt pontosan sosem határozták meg.)

Az első Gyarmati Konferencia (Colonial Conference) összehívását is a Liga javasolta 1887-ben Salisbury miniszterelnöknek abból az alkalomból, hogy Viktória királynő arany jubileumára az önkormányzatot élvező gyarmatok is elküldték képviselőiket Londonba. A konzervatív kormányfő azonban számolt a realitásokkal és sietett megnyugtanni az értekezlet résztvevőit, hogy a birodalmi föderáció „inkább a jövő, mint a jelen feladata”. Salisbury egészen mást indítványozott: a nemzetközi helyzet veszélyes romlására hivatkozva kérte a gyarmatokat, hogy nyújtsanak anyagi támogatást a birodalom katonai védelméhez. Figyelmeztette hallgatóit, hogy „az idegen birtokok iránti vágy növekvőben van Európa népeinek körében” és hangsúlyozta: Anglia méltánytalannak tartja, hogy a védelem terhei egyedül rá háruljanak.¹⁵ A telepesgyarmatok képviselői azonban nem mutatkoztak túlságosan bőkezűnek; csak Új-Zéland és az ausztrálók vállalták, hogy hozzájárulnak a partjaiknál cirkáló brit hadihajók fenntartásához. A gyarmatokat sokkal jobban érdekelte volna egy birodalmi vámtarifa-rendszer kidolgozása, de ezt Salisbury a távoli jövőbe utalta.

A vámkérdés volt napirenden az egy évvel később Ottawában rendezett értekezleten is, amely tulajdonképpen nem tartozik a Gyarmati Konferenciák sorába (nem is az anyaország kezdeményezte), mégis fontos eseménnyé vált a formálódó Nemzetközösség történetében. A telepesgyarmatok itt foglaltak először egységesen állást a birodalmi preferenciarendszer bevezetése mellett, és sürgették Angliát, hogy hagyjon fel a szabadkereskedelemmel. Kívánságuk a viták középpontjában maradt a további tanácskozásokon is.

Természetesen nem véletlen, hogy e javaslatot mindig a domíniumok szorgalmazták. A londoni politikusok maguk is előnyösnek tartották a birodalmon belüli kereskedelem volumenének bővítését, de más keretek kö-

zött. (A századfordulón Új-Zéland kereskedelmének 75 százalékát, Fokföld és Natal valamivel több, mint 50 százalékát, Ausztrália 40 százalékát, Kanada 35 százalékát bonyolította le Angliával.¹⁶) A brit politikusok – főleg pedig a gyarmati ügyekben kétségtelenül legbefolyásosabb Joseph Chamberlain – szeme előtt egy olyan „Zollverein” lebegett, amely német mintára teljes szabadkereskedelmet létesít a birodalom határain belül. Angliának, a világ egyik ipari nagyhatalmának nyilvánvalóan ez a megoldás felelt volna meg a legjobban, a domíniumok viszont joggal félték attól, hogy a Chamberlain-féle vámunió saját nemzeti iparuk megfojtásával fenyeget. A kétségtelen előnyöket – a nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek biztosított angliai piacát – így meghaladták volna a gazdasági növekedésük lelassulásából adódó károk. Erős nemzeti ipar nélkül pedig a politikai függetlenség is csupán illúzió maradt volna.

A domíniumok fő célja, a birodalmi vámpreferenciák kiépítése ellenben alkalmasnak ígérkezett arra, hogy összeegyeztesse a saját gazdaság védelmének követelményét a birodalmon belüli különleges kapcsolatokkal. Az importált gabona vámjának eltörlése óta (1846) azonban Angliában valósággal szent és sérthetetlen dogmának tartották a szabadkereskedelem elvét, s ennek védelmében a liberálisok a drága kenyér rémétől féltő munkásokra is számíthattak. Anglia így még akkor is mereven ragaszkodott a szabadkereskedelemhez, amikor az európai kontinens országai sorra protekcionista tarifákat léptettek életbe a század végén. Az ellentétes érdekek fényében a gyakorlati kérdés tehát így merült fel a domíniumi vezetők előtt: a vámkedvezmények az anyaország részvétele nélkül, vagy a vámönállóság teljes feladása. Jobb híján, az első megoldást választották, de közben állandó nyomást fejtettek ki Londonra, hogy mondjon le a szabadkereskedelemről.

A jó példával Kanada akart előljárni, és 1894–97 között egyoldalúan vámkedvezményt (először 25, majd 33 százalékosat) adott az angol áruk-nak. A búr háború idején megcsillant a remény, hogy talán viszonzásra talál e gesztus: ideiglenes intézkedésként a londoni kabinet csekély vámot vett ki az importált gabonára. A folytatás azonban elmaradt, sőt a békekötés után ezt a rendeletet is visszavonatták a szabadkereskedelem híve – Chamberlain elkeseredésére, aki a Zollverein irrealitása láttán most már a birodalmi vámpreferenciák megteremtésére összpontosította erőfeszítéseit.

Az 1897-es Gyarmati Konferencián (Viktória királynő gyémánt jubileumán) már az összes önkormányzati gyarmat miniszterelnöki szinten

képviseltette magát. (Kanada, Új-Foundland, Fokföld, Natal, Új-Dél-Wales, Queensland, Victoria, Tasmania, Dél-Ausztrália, Nyugat-Ausztrália, Új-Zéland.) Az elnöklő Chamberlain nyíltan hangot adott reményének, egyfajta birodalmi parlament létrehozásának: „...néhányszor felmerült bennem – csak személyes javaslatként vetném fel – hogy nem lehetne-e létrehozni egy olyan nagy összbirodalmi tanácsot, amelybe minden gyarmat elküldene a saját teljhatalmú megbízottját. Nem egyszerű képviselőket, akik nem beszélhetnek kormányaik nevében további informálódás nélkül, hanem olyan személyeket, akik a gyarmatokon élvezett pozíciójuk révén...képesek lennének valamennyi eléjük terjesztett témában hatékony és értékes tanácsokat adni. Ha egy ilyen szerv születne, az rögtön roppant jelentőségre tenne szert és minden bizonnyal valami még nagyobb horderejű intézménnyé fejlődne. Lassan azzá a szövetségi tanácsá válhatna, amelyet mindig is végső célunknak kell tekintenünk.”¹⁷

A telepesgyarmatok izmosodó burzsoáziája természetesen nem osztotta Chamberlain lelkesedését, és ösztönösen tartott minden olyan lépéstől, amely a birodalmi egység nevében korlátozta volna önkormányzatukat. Hiába szónokolt a gyarmatügyi miniszter az 1902-es konferencián a „fáradt Titánról” is: „Hosszú évekig egyedül viseltük a terheket. Úgy véljük, eljött az idő, hogy segítsenek nekünk...”¹⁸ A búr háború ugyanis éppen azt bizonyította, hogy – a sztereotíp állításokkal ellentétben – nem Anglia nyújt védelmet gyarmatainak, hanem nekik kell az anyaország segítségére sietniük egy olyan háborúban, amelyből Angliának van haszna. (A dél-afrikai harcokban ugyanis – szimbólikusan – kanadai, ausztráliai és új-zélandi egységek is részt vettek.) Laurier kanadai kormányfő határozottan leszögezte: országa (amelyben „egy kis népesség hatalmas területeket fejleszt”) nem hajlandó semmilyen katonai kötelezettségvállalásra és fenntartja azt a jogot, hogy háború esetén maga döntse el, „cselekszik-e vagy sem”.

A birodalmon belüli kapcsolatok jellegének módosulását tükrözte, hogy 1905-ben az új gyarmatügyi miniszter, Lyttelton azt indítványozta, hogy a Gyarmati Konferenciákat kereszteljük át Birodalmi Tanácsra. A „gyarmati” jelző elejtése nem is okozott gondot, a „tanács” szó azonban aggályokat ébresztett a kanadai vezetőkben: attól féltek, hogy egy olyan állandó intézmény születik, amely idővel jogot formálhat a domíniumok belülgyeibe való beavatkozásra. 1907-től így az anyaország és a domíniumok vezetőinek találkozóit „Birodalmi Konferenciának” (Imperial Conference) nevezték el. Ezzel együtt megszűnt a csúcstalálkozók alkalmi jellege is: megállapodtak abban, hogy az összejövetelre lehetőleg minden negyedik évben sor kerül, az ülések elnöke ex officio a brit kormányfő (s

nem a gyarmatügyi miniszter!) lesz, és valamennyi domínium, illetve önkormányzatú telepesgyarmat miniszterelnöke automatikusan részt vehet a tanácskozásokon.¹⁹ Ausztrália csak azt kifogásolta, hogy a konferenciák szervezését továbbra is a régi mentalitását őrző Gyarmatügyi Minisztérium végzi; a vita hatására az év végén a minisztériumban külön részleget hoztak létre a domíniumokhoz fűződő kapcsolatok ápolására – jelezve a gyorsan növekvő különbséget az utóbbiak és az afro-ázsiai gyarmatok státusa között.

Az 1911-es konferenciára már a közelgő világháború árnyékában került sor, és a legnagyobb hangsúlyt ismét a stratégiai együttműködés kérdései kapták. A britek főleg azt szorgalmazták, hogy olyan adminisztratív gépezetet terepítsenek, amely a háború kitörése esetén képes lenne a hadműveleteket a legfelső szinten és késedelem nélkül koordinálni. Amíg ugyanis a londoni döntések automatikusan érvényesültek a koronagyarmatokon, a domíniumok vonatkozásában a helyi kormányok együttműködésére is szükség volt. Új-Zéland azt javasolta, hogy állítsanak fel egy ún. Birodalmi Védelmi Tanácsot, s annak révén közösen irányíthatnák a hadügyeket. Az indítvány azonban két irányból is heves tűz alá került: Kanada és Dél-Afrika (amelynek megjelenése a konferenciákon érezhetően módosította az erőviszonyokat) abból kiindulva támadta, hogy így túlságosan centralizálódna a döntési jogkör, Asquith brit miniszterelnök pedig kijelentette: egy ilyen szerv alááná Anglia vezető szerepét a „birodalmi ügyek szférájában”, „megsemmisítené az Egyesült Királyság főhatalmát olyan fontos kérdésekben, mint a külpolitika vagy a hadüzenet”.²⁰ És Asquith megragadta az alkalmat, hogy határozottan leszögezze: a külügyek intézésének joga kizárólag Londont illeti, s így „meg nem osztható”. Az elkövetkező évek eseményei azonban arról tanúskodtak, hogy ez a londoni privilégium sem tartott örökké...

III. Az I. világháború

Az első világháború – akárcsak a második – fontos korszakhatárt jelent a Brit Nemzetközösség történetében. Az imperialista hatalmak összehúzózkodásában Angliának nagy szüksége volt a Birodalom támogatására, s ennek következtében megnőtt a domíniumok jelentősége és öntudata is.

1914. augusztus 4-én a gyakorlatban nyilvánult meg a „diplomáciai egység” elve: a londoni kormány „tanácsára” a Korona az egész Birodalom nevében üzent hadat a központi hatalmaknak. Más kérdés, hogy a háborúban való részvétel mértékét maguk a domíniumok határozták meg, s ez

nem ment mindenütt simán. Az ausztrál miniszterelnök rögtön kijelentette, hogy országa „az utolsó emberig és az utolsó shillingig” támogatni fogja Angliát. Dél-Afrikában azonban még frissen éltek a búr háború emlékei, és a Hertzog tábornok alapította Nemzeti Párt heves kampányba kezdett az ellen, hogy az Unió csapatai megszállják a német Délnyugat-Afrikát és Kelet-Afrikát. Botha miniszterelnöknek csak politikai gyilkosságokkal súlyosbított válság árán sikerült keresztülvinnie akaratát. Kanadában a sorozási törvény robbantott ki politikai válságot 1917-ben. A Liberális Párt vezetője, Laurier azzal a megfontolással helyezkedett szembe a kormány által beterjesztett törvényjavaslattal, hogy az veszélyesen megosztaná az ország brit és francia eredetű polgárait és Quebecet a szélsőségesek kezére juttatná. A kérdés eldöntésére általános választásokat kellett kiírní, amelyek ugyan a kormány javára billentették a mérleget, de Lower szavai szerint „Kanada életébe olyan mértékű keserűség vegyült, amilyen ritkán fordul elő a magukat nemzeteknek nevező országokban.”²¹

A világháborúban összesen 458 ezer kanadai (közülük csak 30 ezer francia), 331 ezer ausztrál, 112 ezer új-zélandi és 76 ezer dél-afrikai szolgált. A kanadai egységeket a nyugat-európai fronton, az ausztrálokat és új-zélandiakat a Közel-Keleten, a dél-afrikaiakat csak Afrikában vetették be.

A háború kedvezett a domíniumok gazdasági fejlődésének, mert az Anglia köré vont német tengeri blokádnak lényegében kiküszöbölte a brit áruk konkurenciáját. A hadiipar szükségletei ugyancsak serkentően hatottak; 1917-ben a brit katonák által Franciaországban kilőtt lövedékek egyharmadát már Kanadában gyártották. A domíniumok kormányai mégsem voltak irigylésre méltó helyzetben: A jelentékeny emberi és anyagi áldozatok ellenére sem a hadműveletek felsőbb szintű irányításába, sem a birodalom általános külpolitikájába nem szólhattak bele. Borden kanadai miniszterelnök 1915 végén keserűen állapította meg: „Aligha várható el, hogy 4–500 ezer katonát küldjünk a harcterekre, és közben nyugodjunk bele abba, hogy szóra sem méltatnak bennünket, mintha játékautomata lennénk... Az Egyesült Királyság egyedül vívja ezt a háborút, vagy pedig a Birodalommal közösen?”²² A következő évben Hughes ausztrál miniszterelnök személyesen utazott Londonba, hogy kifejezze tiltakozását a domíniumokkal való bánásmód ellen. Az anyaország első érdemleges válasza 1916 decemberében hangzott el: alsóházi beszédében Lloyd miniszterelnök ígéretet tett egy Birodalmi Konferencia összehívására 1917 tavaszán.

A Birodalmi Háborús Konferencia legfontosabb döntése az ún. Biro-

dalmi Háborús Kabinet megalakítása volt; a domíniumi vezetők csatlakozhattak a londoni háborús kormányhoz, „hogy kifejezzék egyenjogúságukat”. A kibővített háborús kormányban eredetileg csak a domíniumok miniszterelnökeinek a részvételével számoltak, de elkerülhetetlennek bizonyult ellenzéki politikusok bevonása is. A domíniumoknak természetesen hízelgett ez a londoni gesztus, amely ugyan elsősorban propagandacélokat szolgált, de kétségtelenül tükrözte megnövekedett politikai súlyukat.²³

A domíniumok státusának kérdése különleges élességgel vetődött fel, amikor a békeszerződések aláírása került napirendre. Egy kanadai javaslat azt indítványozta, hogy a domíniumok és Anglia külön-külön írják alá a szerződéseket a Birodalom egyenrangú részeként. Ez a megoldás azonban súlyosan megsértette volna a „diplomáciai egység” elvét, mert figyelmen kívül hagyta a „birodalmi szférában” betöltött brit hatalmi monopóliumot. Azt viszont Lloyd is érezte, hogy a tekintélyes háborús áldozatok fényében aligha lehetséges a domíniumok teljes kirekesztése a párizsi béketárgyalásokról. Így végül kompromisszumos megoldás született: a „kettős képviselet” (dual representation) elvét fogadták el, miszerint az Egyesült Királyság az egész Birodalom nevében, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika pedig a saját nevében írta alá az egyezményeket. Nagy-Britannia és a birodalom azonosítása eleget tett a diplomáciai egység elvének, míg a domíniumok – amelyek két-két megbízottal képviseltették magukat Párizsban – ugyancsak a nemzetközi élet önálló résztvevőivé váltak. Ez pedig elképzelhetetlen lett volna a háború előtt; „egy diplomáciai egység üzent hadat, s egy diplomáciai sokaság kötött békét”.²⁴

A domíniumok külpolitikai sikere volt az is, hogy teljes jogú tagjai lettek a Népszövetségnek. Tagságuk lehetővé tette, hogy az elkobzott német gyarmatok közül – mandátumként – Délnyugat-Afrikát Dél-Afrika, Új-Guinea északi részét Ausztrália, Nyugat-Szamoa szigetét pedig Új-Zéland kapja meg.²⁵ Ha kis mértékben is, de ezzel az egykori telepesgyarmatok maguk is gyarmattartó imperialista országokká váltak.

IV. A diplomáciai egység felszámolása

Az eddigiekből is kitűnt, hogy Nagy-Britannia és a domíniumok kapcsolatai jelentős változásokon mentek keresztül a világháború éveiben, bár jogi-teoretikus szinten ez csak korlátozott mértékben tükröződött. Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika pozíciója a birodalmon belül annál is inkább megerősödött, mert Angliának – noha győztesen került ki a háborúból – végérvényesen át kellett adnia vezető szerepét a tőkés világban az Egyesült

Államoknak. A háttérben a gazdasági erőviszonyok módosulása húzódott meg. Míg például 1870-ben Nagy-Britannia adta a világ szénsavtermelésének nagyobbik felét, a nyersvastermelésnek pedig a felét, 1913-ban már csak 22 százalékkal részesedett a széntermelésből és 13 százalékkal az acéltermelésből. A hanyatlás tendenciája folytatódott a világháború után is: 1924-re a brit vastermelés az 1913-as szinthez képest 29 százalékkal, a textiláruk termelése pedig 25 százalékkal csökkent. Romlottak Anglia pozíciói a nemzetközi piacokon is: a húszas években a brit export volume-ne egyszer sem érte el a háború előtti szintet.²⁶

Így igen nagy várakozás előzte meg 1921-ben a háború utáni első Birodalmi Konferenciát, amelyen – az 1917-es értekezlet határozata szerint – ki kellett volna dolgozni a birodalom új „alkotmányát”. A tanácskozásra a dél-afrikai Smuts tábornok (aki, bár származása ellenére, London hűséges hívévé vált) memorandumot készített „A Brit Nemzetközösség Alkotmánya” címmel. Ebben kifejtette: „A domíniumok státusának rendezését halogatni súlyos veszélyeket hordoz magában... A nemzeti érzés hőfokát mindegyik fiatal országban fokozta a nagy háború.” Ha pedig nem elégitik ki jogos igényeiket, akkor „szeparatista mozgalmakra lehet számítani a Nemzetközösségben. Ilyen mozgalmak máris léteznek, nevezetesen Dél-Afrikában, de felléphetnek a többi domíniumban is”.²⁷

Az ellentétes törekvések végül zátonyra futtatták az 1921-es konferenciát: Anglia tervei az egységet veszélyeztető tendenciák visszaszorítására éppúgy kudarcot vallottak, mint Kanada és Dél-Afrika erőfeszítései egy írott alkotmány kiharcolására. Ausztrália és Új-Zéland támogatásával ugyanis Londonnak sikerült azt az álláspontot elfogadtatni, hogy (a záróközlemény szavaival) „semmi haszon sem várható egy Alkotmányos Konferencia megrendezésétől”.

A birodalmi „alkotmány” halogatása persze nem akadályozta meg a domíniumokat abban, hogy gyakorlati lépésekkel erősítsék meg önállóságukat. A mintát ezúttal is Kanada adta, amely már 1920-ban jelezte, hogy saját nagykövetet szeretne küldeni Washingtonba. Az addig példa nélkül álló döntés után Londonnak nem maradt más választása, mint hogy kijelentse: a diplomata „kizárólag Kanadára tartozó ügyekben” járhat el és kinevezése nem jelenti majd a birodalom diplomáciai egységének feladását.²⁸ Két év múlva Ottawa halászati szerződést kötött az Egyesült Államokkal (Halibut-egyezmény), s amikor a brit nagykövet is el akarta látni kézjegyzével a megállapodást, a kanadaiak nyomatékosan közölték, hogy erre nincs szükség, mivel Angliát egyáltalán nem érinti az ügy.

Az is bebizonyosodott, hogy az anyaország a „nagypolitikában” sem számíthat többé a domíniumok olyan automatikus támogatására, mint korábban. 1922-ben Anglia kis híján háborúba keveredett Törökországgal, amely fegyvert fogott a Kis-Ázsiát görög kézre juttató, megalázó sèvres-i béke ellen. A „csanaki krízisbe” belebonyolódott Lloyd – megszegve az 1921-es Birodalmi Konferencián tett ígéreteket – minden előzetes konzultáció nélkül, sürgönyben kérte a domíniumi vezetők támogatását háború esetére. (A kormányfő ráadásul elkövette azt a taktikai hibát is, hogy – bizonyosnak tekintve a választ – lépéséről a sajtót előbb értesítette, mint az érintetteket.) Nagy meglepetésére azonban King kanadai miniszterelnök leszögezte, hogy a parlament hozzájárulása nélkül szóba sem kerülhet csapatok küldése Kis-Ázsiába, egyelőre pedig nem látja indokoltnak a képviselőház összehívását. Elutasítóan foglalt állást Smuts dél-afrikai kormányfő is, sőt még az ausztrál miniszterelnök is kifejezésre juttatta elégedetlenségét.²⁹

A londoni kormány bukásához vezető incidensből az anyaországnak is le kellett vonnia a tanulságokat, s erre az 1923-as Birodalmi Konferencián került sor. Az értekezleten – mely egyesek szerint a fordulóponthoz jelentette a háborút követő évek centralizációs törekvéseinek feladásában – a domíniumok elismertették azt a jogukat, hogy saját nevükben kössenek nemzetközi szerződéseket, és azok az angol parlament ratifikációja nélkül is érvényessé váljanak. (Kereskedelmi egyezményeket a domíniumok korábban is köthettek, de formális brit jóváhagyásra ezek esetében is szükség volt.) A domíniumok mozgásszabadságát mindössze azzal a kitételrel korlátozták, hogy „ajánlatos” figyelembe venniük a birodalom egészének az érdekeit. Ugyanez a követelmény azonban az anyaországgal szemben is megfogalmazódott: a domíniumok képviselőinek részvétele nélkül aláírt egyezmények csak Angliát kötelezzék. Így 1925-ben London azzal a kikötéssel írta alá a Németország nyugati határáról szóló locarnói szerződést, hogy az „egyik brit domíniumra sem hárít kötelezettséget, hacsak az illető domínium kormánya maga nem vállalja”.³⁰

Az 1923-as konferencián a birodalmi kötelekeket lazítani kívánó erők új szövetségesre is találtak az előző évben domíniummá vált Ír Szabad Államban. Az ír kérdés részletesebb elemzése túllépné e tanulmány kereteit, s így témánk szempontjából elég annyit megjegyezni: a domíniumok (a leginkább Kanada és Dél-Afrika) határozott nyomást gyakoroltak Angliára annak érdekében, hogy az övékével azonos státust adjon a szigetországnak, amelynek megoldatlan problémái – Smuts szavaival – mind jobban mérgezték a birodalmon belüli kapcsolatokat. Az ír nemzeti mozgalom természé-

tesen nem elégedett meg az egykori telepességymatok számára oly hosszú ideig megfelelő domíniumi státussal, s így kezdettől fogva a Nemzetközösség formálissá tételéért küzdött.³¹

1924-ben Dél-Afrikában a választásokon a búr nacionalistákat tömörítő Nemzeti Párt győzött, s az angolbarát Smuts helyett Hertzog alakíthatott kormányt. Az új miniszterelnök elhatározta, hogy a következő Birodalmi Konferencián kieroszakolja a domíniumok teljes függetlenségének elismerését, mert ellenkező esetben javasolni fogja Pretoria kilépését a Nemzetközösségből. Tervének megvalósításához reálisan számíthatott az írekre és a kanadaikra, sőt bizonyos jelek arra mutattak, hogy talán Canberra álláspontja sem lesz olyan elutasító, mint korábban. Ausztrália ugyanis – bár változatlanul ragaszkodott a Nemzetközösséghez és az anyaországgal való szoros kapcsolatokhoz – saját erejének növekedésével párhuzamosan mindinkább nehezményezte London politikai szupremáciáját. Így ellenezte ugyan a birodalmi kapcsolatok teoretikus szintű újraértékelését (nem akarunk alkotmány-készítést – hangoztatta Hughes miniszterelnök), de a gyakorlatban nem egyszer maga tett indítványokat a kapcsolatok módosítására.

1925-ben aztán Kanadában is olyan belpolitikai válság robbant ki, amely végleg meggyőzte King miniszterelnököt, hogy a birodalom hatalmi struktúráját meg kell reformálni. A liberális kormányt leszavazták ugyanis az ottawai parlamentben, és King új választások kiírását kérte Byng fő-kormányzótól. Ő azonban ehelyett a Konzervatív Párt vezetőjét bízta meg új kabinet alakításával. Rövidesen ez a kormány is megbukott, s Byng ekkor már feloszlatta a képviselőházat. A választási hadjáratban King az ország önállóságát állította az előtérbe: milyen alapon tagadta meg tőle a fő-kormányzó kérése teljesítését? Vajon el lehet-e képzelni, hogy a király megtagadja a londoni kormányfőtől az Alsóház feloszlátását? Keith kanadai történész (aki maga is bekapcsolódott a politikai küzdelembe) kategorikusan fogalmazott: Byng „Kanadát egyértelműen arra a gyarmati státusra fokozta le, amelyről már azt hittük, hogy kinötte”.³² A választásokon győzött King és azzal az eltökélt szándékkal utazott 1926-ban a Birodalmi Konferenciára, hogy kivívja: a fő-kormányzó kizárólag az uralkodó személyét képviselheti (nem pedig az angol kormányt), tehát nem szólhat bele a domínium ügyeibe.

Ekkorra a brit vezetők is felismerték, hogy a domíniumok státusának rendezését nem lehet tovább büntetlenül halogatni. Az 1926-os konferencián elfogadták az ún. Balfour-jelentést, amelyet a Birodalmon Belüli Kapcsolatok Bizottsága dolgozott ki lord Balfour elnökletével és az érintett mi-

niszterelnökök részvételével. Eszerint „...semmit sem lehetne nyerni azáltal, ha az egész Brit Birodalom számára próbálnánk meg kidolgozni egy alkotmányt... Van azonban ennek egy olyan döntő fontosságú eleme, amely alkotmányos szempontból minden lényeges vonatkozásban teljesen kifejlődött – az önkormányzattal rendelkező egységeknek Nagy-Britanniából és a Domíniumokból álló csoportjára gondolunk...” (Az afro-ázsiai gyarmatok tehát még nem érettek az alkotmányos jogokra!) A jelentés a továbbiakban megállapítja, hogy „földrajzi és más tényezők lehetlenné teszik” a birodalmi föderációt, alternatívaként pedig csak a tagállamok teljes önállósága kínálkozik. A Brit Birodalom azonban „nem tagadásokra, hanem pozitív eszmékre épül”; „a státusegyenlőség, legalább is, ami Nagy-Britanniát és a Domíniumokat illeti, a birodalmon belüli kapcsolatok alapelve”. E bevezetés után a domíniumok helyzete a következőképpen határozódik meg: *„Autonóm közösségek a Brit Birodalmon belül, azonos státusúak, egyik a másiknak sem bel-, sem külpolitikai téren nincs alárendelve, bár egyesíti őket a Korona iránti hűség és szabadon szövetkeznek, mint a Brit Nemzetközösség tagjai”*.³³

A domíniumok státusának tehát négy fontos vonása van: 1. autonóm országok, 2. a Brit Birodalomhoz tartoznak, 3. önként tagjai a Nemzetközösségnek, 4. a Korona iránti hűség egyesíti őket. E megfogalmazásból mindenki azt olvashatta ki elsősorban, amit leginkább akart, így a dél-afrikai búrok és az írek az autonómiát, az új-zélandiak pedig a birodalomhoz való tartozást. A diplomatikus nyelvezet persze megválaszolatlanul hagyott néhány kérdést, így például azt, hogy a „szabad társulás” a kilépési jog elismerését is magában foglalja-e. Az ún. Balfour-formula mindenesetre olyan kompromisszumnak tekinthető, amely többé-kevésbé reálisan tükrözte a Nemzetközösségen belüli erőviszonyokat. A domíniumok fejlődése és az anyaország pozíciójának relatív gyengülése túlhaladottá tette a diplomáciai egység elvére épülő birodalom koncepcióját, de figyelemre méltó az is, hogy a domíniumok (az Ír Szabad Állam kivételével) ekkor még nem kívánták az Angliához fűződő kapcsolatok teljes felszámolását.³⁴

Kanada sürgetésére a konferencia azt is alapelveként fektette le, hogy a főkormányzó „minden lényeges szempontból ugyanazt a pozíciót tölti be, mint Őfelsége Nagy-Britanniában”. Ebből az is következett, hogy a főkormányzó nem „Őfelsége nagy-britanniai kormányának a képviselője”, vagyis valamennyi nemzetközösségi állam kormánya egyenlő rangú a Koronával szemben.³⁵

A húszas évek második felében közben gyorsuló ütemben építették ki a domíniumok saját diplomáciai képviselőit. Kanada Franciaország-

ba és Japánba, Dél-Afrika Hollandiába, Olaszországba és az Egyesült Államokba, az Ír Szabad Állam pedig ugyancsak Washingtonba és – a legnagyobb meglepetést ez váltotta ki – Berlinbe küldött nagykövetet. 1930-ban az ötödik kontinens is mért egy csapást a birodalmi hagyományokra. Scullin miniszterelnök ugyanis azzal döbbsentette meg V. György királyt, hogy egy ausztrál állampolgárt javasolt főkormányzónak. Addig még nem volt példa arra, hogy egy domíniumi főkormányzó ne angol lett volna! A vitát az 1930-ban összeülő Birodalmi Konferencia elé terjesztették, majd levonták a logikus következtetést a négy éve elfogadott elvi álláspontból: „Egy domínium főkormányzójának kijelölésében az érdekelt felek: a Király, akinek a képviselőjéről szó van, és az érintett Domínium...” Az uralkodó pedig „köteles az érintett Domínium kormánya minisztereinek a tanácsa szerint cselekedni”.³⁶

Az 1930-as értekezlet előkészítette a Brit Nemzetközösség alapokmányává vált Westminsteri Statutumot és a londoni parlament a következő évben elfogadta. A kétértelműségekől sem mentes Balfour-formulát eredeti szövegével építették be a statutumba, amely – a teljes egyenlőség jegyében – eltörölte a (volt) telepesgyarmatokon hozott törvények érvényességét korlátozó rendeletet (Colonial Laws Validity Act), és Angliát elvileg is megfosztotta attól a jogától, hogy törvényeket alkosson a domíniumok számára. (A gyakorlatban erre persze már rég nem volt példa.) Fontos eszmei tartalma volt annak a rendelkezésnek is, hogy „bármilyen változtatás a Trón utódlására ... vonatkozó törvényben csak akkor lesz érvényes, ha az összes Domínium és az Egyesült Királyság parlamentje egyaránt hozzájárul”. Az angol vezetőknek tehát fel kellett adniuk reményeiket – nem utolsósorban a világgazdasági válság nyomására –, hogy az 1926-ban elfogadott határozatok szabotálásával esetleg megőrizhetik hatalmi monopóliumukat – jegyzi meg Milejkovszkij szovjet kutató.³⁷

A harmincas évek elejére a domíniumoknak sikerült keresztülvinniük a kereskedelmi kapcsolatok megreformálását is. A húszas években a birodalmon belüli kereskedelem jelentékenyen kibővült; volumenének növekedési üteme meghaladta a világkereskedelmét is.³⁸ A nagy gazdasági válság aztán végképp rákényszerítette Angliát, hogy szakítson a szabadkereskedelemmel. 1932-ban MacDonald ún. nemzeti koalíciós kormánya törvényt hozott a külföldi áruk 10 százalékos megvámolására. A hivatalos indoklás úgy hangzott, hogy a domíniumok által nyújtott kedvezményeket kívánják viszonzni, elsődlegesen azonban arról volt szó, hogy az értékesítési nehézségekkel küszködő brit ipar is rászorult a védelemre. Ennek alap-

ján aztán 1932 őszén Ottawában sikerült kidolgozni – egymásnak vámkedvezményeket biztosító bilaterális egyezmények sorával – a birodalmi preferenciák rendszerét, vagyis vámfalal vették körül a Nemzetközösség országait az idegenek konkurrenciája ellenében.³⁹ A közössé vált érdekek tehát gazdasági téren is elvezettek a megállapodáshoz.

Megvonva a teleszgyarmatok függetlenné válásának mérlegét, megálapíthatjuk: szuverenitásuk kivívása és a Brit Nemzetközösség megszületése történelmileg haladó folyamat eredménye, amely segítette a brit imperializmus gyarmati rendszerének felbomlását. Ez akkor is igaz, ha a Westminsteri Statutum – amelyet az anyaország és a domíniumok burzsoáziájának „kiegyezéseként” értékelhetünk – lehetővé tette az imperialista törekvéseket tápláló Kanada, Dél-Afrika, Ausztrália és Új-Zéland számára, hogy a Nemzetközösség keretében, immár egyenjogú tagként, fokozott mértékben bekapcsolódják az ázsiai és afrikai gyarmatok kizsákmányolásába. A domíniumok azonban példát is mutattak annak a jogi formának (a „domíniumi státusnak”) a megteremtésével, amelynek segítségével a II. világháború után a „színes gyarmatok” is kivívhatták függetlenségüket. A Westminsteri Statutum így fontos állomást jelent a Brit Birodalom felbomlásának történetében.

Jegyzetek

1. M. O. Mncakanjan: Kolonializm i ego isztoricseszkie formü, Moszkva, 1976. 79–80.
2. D. Creighton: Dominion of the North. A History of Canada, London, 1958, 299–300.
3. Creighton: i.m. 305–312. A „domínium” megnevezést a föderációt előkészítő 1864-es quebeci konferencián javasolták egy bibliai idézet alapján.
4. K. V. Malahovszkij: Isztorija Avsztralijszkogo Szozjuza, Moszkva, 1971, 161–178.
5. Idézi: N. Mansergh: The Commonwealth Experience, London, 1969, 115.
6. J. Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Band 27/b. Die alten englischen Dominions, Berlin, 1965, 345.
7. R. Muir: A Short History of the Commonwealth, Vol. II. The Modern Commonwealth, London, 1934. 706–707.
8. The Oxford History of South Africa (ed. by M. Wilson–L. Thomson) Vol. II. South Africa 1870–1966, Oxford, 1975, 337–339. A britek hivatkozhattak a búr háborút lezáró vereeniging-i békeszerződésre is, amely kikötötte: Transzválnban és Oranjében a bennszülöttek nem kapnak politikai jogokat.
9. P. G. Walker: The Commonwealth, London, 1962, 83–84.
10. A. B. Keith: British Colonial Policy, 1763–1917, Oxford, 1933, Vol. I. 362.

11. Walker: i. m. 88.
12. H. Grimal: *De L'Empire Britannique au Commonwealth*, Paris, 1971, 139–142.
„Ausztrália kivételével egyetlen gyarmata sincs a Koronának, amely – ha figyelembe vesszük meghódításuk és védelmük költségeit – ne lenne kifejezetten veszteséges országunk számára” – hangoztatta a radikális Cobden egy harcostársa, Bright. Idézi: Grimal: i. m. 140.
13. N. A. Jerofejev: *Zakat britanszkoj imperii*, Moszkva, 1967, 10–11.
14. J. R. Seeley: *The Expansion of England*, London, 1914, 2–14. Ehhez ld. még: A. P. Thornton: *The Imperial Idea and its Enemies*. London, 1959, 51–53.
15. Mansergh: i. m. 129–130.
16. Jerofejev: i. m. 84.
17. Idézi: Mansergh: i. m. 131.
18. Idézi: Grimal: i. m. 241–242.
19. J. Marriott: *The Evolution of the British Empire and Commonwealth*, London, 1939, 245–246. Ekkor nevezték először a domíniumok kormányainak tagjait „Öfelsége minisztereknek”.
20. Keith: i. m. II. 301.
21. A. R. M. Lower: *Colony to Nation*, Toronto, 1964. 466.
22. Idézi Creighton: i. m. 442–443.
23. Raszpad britanszkoj imperii (Szerk. A. G. Milejkovszkij), Moszkva, 1964, 49–50.
24. A párizsi béketárgyalásokhoz: K. Hancock: *Survey of British Commonwealth Affairs 1918–1939*, Vol. I. *Problems of Nationality 1918–1936*, Oxford, 1964, 63–68. A versailles-i egyezmények ratifikálásához mindegyik domíniumi parlament ragaszkodott, bár London szerint ennek joga a Királyt illette meg.
25. Kanadának az angol kézben levő karibi szigeteket (Brit Nyugat-Indiát) ajánlotta fel Lloyd miniszterelnök, de az ottawai kormány elutasította. A döntésben szerepet játszott Washington „antikolonialista” álláspontja is.
26. Az angol gazdaság teljesítményének csökkenéséhez: Jerofejev: i. m. 79–80., valamint E. J. Hobsbaw: *Industry and Empire*, London, 1968. (The Pelican Economic History of Britain, Vol. 3.) 207–208.
27. Idézi Mansergh: i. m. 182. A „Nemzetközösség” kifejezést először Rosebery liberális brit politikus használta 1884-ben, Adelaide-ben mondott beszédében, amelyben arról szólt, hogy Ausztrália már nem gyarmat, de ez még nem jelenti azt, hogy ki kellene lépnie a Brit Birodalomból, „mert a Birodalom – az a nemzetek közössége”. Az I. világháború előtt és alatt az ismert publicista, a Round Table folyóirat egyik megalapítója, Lionel Curtis népszerűsítette a „Nemzetközösség” gondolatát, amelynek Smuts is híve volt. Az 1921-es Birodalmi Konferencia határozatai már a „Brit Nemzetközösség” megnevezést használják s aztán ez került be az 1926-os Balfour-jelentésbe. V.ö.: C. Cross: *The Fall of the British Empire 1918–1968*, London, 1968, 171–173.
28. Walker: i. m. 99. Anyagi okokból egyébként csak 1927-ben foglalta el állomás helyét az első kanadai nagykövet Washingtonban.
29. „Nem engedelmelkedhetünk vakon olyan politikai döntéseknek, amelyek háborúba keverhetnek minket” – jelentette ki Bruce miniszterelnök, bár nem zárkózott el a segítségnyújtástól. Idézi: Walker: i. m. 100. A csanaki krízishez ld. még: Hancock: i. m. 251–252.

30. Mariott: i. m. 298. Smuts meg is jegyezte, hogy a locarnói szerződés újabb lökést adott a „birodalmon belüli centrifugális erőknek”.
31. Az ír kérdés és a Nemzetközösség kapcsolatához – egyebek között – ld.: Hancock: i. m. 93–165.
32. Idézi: Mansergh: i. m. 229.
33. D. Judd: *Balfour and the British Empire*, London, 1968, 334–335. Az eredeti szöveg: „They are autonomous Communities within the British Empire, equal in status, in no way subordinate one to another in any aspect of their domestic or external affairs, though united by a common allegiance to the Crown and freely associated as members of the British Commonwealth of Nations”.
34. Tükrözi ezt a konferenciának az a határozata is, amely szerint a Birodalom védelméért a felelősség egyelőre elsősorban Nagy-Britanniát terheli.
35. Mariott: i. m. 302.
36. Walker: i. n. 106–107.
37. Raszpad ... 54–56. A statutumhoz ld.: K. C. Wheare: *The Statute of Westminster and Dominion Status*, Oxford, 1953. A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Ausztrália és Új-Zéland – nem tartva sürgősnek a megváltozott erőviszonyok „írásba foglalását” – csak 1942-ben, illetve 1947-ben ratifikálta a statutumot, Kanada pedig ragaszkodott ahhoz, belpolitikai okokból, hogy alkotmányát a jövőben se lehessen megváltoztatni a londoni parlament hozzájárulása nélkül.
38. Hancock: i. m. Vol. II. *Problems of Economic Policy 1918–1939*, Part I. 206–209. Számítások szerint 1927-ben Kanada 36 százalékkal, Dél-Afrika 19 százalékkal, Új-Zéland pedig 47 százalékkal importált többet a Nemzetközösség országai-ból, mint 1913-ban. Jerofejev: i. m. 86.
39. *Imperial Economic Conference at Ottawa, 1932. Summary of Proceedings and Copies of Trade Agreements*, London, Stationery Office, 1932.

CATHERINE DURANDIN:

OROSZORSZÁG, ROMÁNIA ÉS AZ ÚJ BALKÁNI HATÁROK DOBRUDZSA ESETE

(*Chaiers du Monde russe et soviétique, XX. (I), 1979. január–március,*
61–77.)

Ama kapcsolatnak a története, amely a románságot Dobrudzsához fűzi, a berlini kongresszuson összeült nagyhatalmak által hozott határozatok eredménye. Oroszország Dél-Besszarábia visszacsatolását követelte: a hatalmak kárpótlásul Dobrudzsát a románoknak juttatják. 1878. január 30-án Waddington tanúsítja, hogy „a Kongresszus véleménye megszilárdult Besszarábia átengedésében (...) a románoknak mostantól fogva bele kell törődniük az áldozatba, melyet tőlük igényelnek (...) Ha Románia, a Duna-delta birtokában még egy területet kapna, mely két Fekete-tengeri kikötőt biztosítana számára, habozás nélkül el kellene fogadnia ezt a kombinációt, amely bőkezű kárpótlás lenne veszteségeiért.”¹ Dobrudzsa vigasz az orosz békediktátummal szemben. Azok a román szerzők, akik közvetlenül a kongresszus után a dobрудzsai kérdéssel foglalkoztak, hozzájárultak e szempont elterjedéséhez: N. N. Nacion 1886-ban, egy Dobrudzsa gazdaságáról és társadalmáról szóló mű bevezetőjében e tartomány átengedését mint a román föld fájdalmas megcsonkítását enyhítő tényt idézi föl.² N. P. Comnène 1918-as, *Dobrudgea* című művében emlékeztet „Oroszország állhatatosságára, mely szüntelen nyomást gyakorol Romániára, hogy az beleegyezzon a csereügyletbe”.³ Frédéric Damé, román témákban szakértőnek számító francia történészként 1900-ban szétkürtölte ezt a tételt; a szűkkeblű Európa, Besszarábia fejében, legalább Dobrudzsát odaadta.⁴ N. Iorga, a nemzet historikusa, *Correspondance diplomatique sous le roi Charles Ier* című könyvében⁵ 1938-ban hivatalos jelleget adott a románokat ért csapás eme elbeszélésének, amelyet nem vet el teljesen a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája által 1970-ben közzétett Románia története⁶ sem.

Tekintsük át, csakugyan, a balsors krónikáját, a románokat megrázó alku történetét:

A diplomáciai erőfeszítések ellenére s az 1876 decemberében⁷ össze-

hívott konstantinápolyi konferencia kudarca következtében kitör az orosz–török háború. E válság során, melybe az ország mind földrajzi helyzete, mind a Párizsi Szerződés aláírói által garantált félfüggetlen hatalmi státusza révén közvetlenül belekeveredett, a román kormány nem maradt tétlen. Károly, a romániai orosz megszállás eshetőségét, mely 1877 januárjától bizonyossá vált, nem fogadhatta el, nem „hódolhatott meg egy hajdani havaselvei vagy moldvai hozzpodár passzivitásával”.⁸ 1877. április 12-ről 13-ra virradólag a román mozgósítás eldöntetett. 1877. április 18-án⁹ a román hadügyminiszter és az orosz vezérkar szerződést írt alá a hadi szállítások szabályozása céljából, ez kiköti a román állam tiszteletbentartását és integritását. A román politikát az országgyűlés április 26-i, rendkívüli ülészakának megnyitása óta saját szükségletei és célkitűzései határozzák meg, itt Károly kifejti: a románok feladata az, hogy minden áron és semmilyen áldozattól vissza nem riadva megakadályozzák hazájuk hadszíntérré válását. Károly ez alkalommal a védelem érveire alapozza szónoklatát. A többiek által elhagyott Románia csak saját magára számíthat.¹⁰ A célzás a Párizsi Szerződést aláíró hatalmakra irányul. Ezek, ismételt kérések ellenére, kitértek egy nemzetközi egyezmény elől, amely szavatolná a román integritást egy ezen hatalmak valamelyike és Törökország közötti háború esetén. Ebben az értelemben az első folyamodvány a Lascăr Catargiu-kormánytól származott, egy az 1856-os Párizsi Szerződést aláíró hatalmak mellé akkreditált diplomáciai képviselőkhöz intézett jegyzék formájában.¹¹ Sőt, Románia sietett a konstantinápolyi konferencián, Dimitrie Brătianu révén, kifejezni hazája reményét: elismerik függetlennek anélkül, hogy elébe vágnának az európai hatalmak garanciájának.¹² A román külügyminiszter, Ionescu, egy 1876. szeptember 2-i beszélgetés¹³ során kifejti Franciaország bukaresti képviselőjének: „mi szolidárisak vagyunk Kelet többi keresztény népével. Önök a mi egyenjogúsításunkkal kezdték. A többieknek – a Keletet a keleti népeknek – elv értelmében követniük kell minket.” És ha a francia ügyvivő a Brătianuval folytatott 1876 októberi megbeszélései folyamán korainak¹⁴ itéli is a román államférfi nyugtalan-ságát, 1876. november 3-án a következő szavakkal tudósít: „ha Románia a Párizsi Szerződés aláírói részéről csupán kitérő válaszokat kap, csaknem elkerülhetetlenül az orosz szövetségbe zuhan. Nagy az esélye annak – teszi hozzá –, hogy a szövetséget még egy részleges okkupációnál is többre fogják becsülni”.¹⁵ Az elkerülhetetlen bekövetkezett. A román–orosz együttműködés serényen folyik.¹⁶ Ennek dicsőséges szakaszai, Románia számára, a Dunán való júliusi átkelés és Plevna elfoglalása lesznek.¹⁷

Az, hogy ez a török elleni intervenció az oroszok oldalán népszerű volt-e, nehéz pontosan kideríteni a diplomáciai jelentésekből, illetve a történelmi-irodalmi elbeszélésekből. 1877-ben Franciaország bukaresti képviselője kiemeli Károly fejedelem undorodását a török barbárságtól: „nem lehet – mondta – a török barbárságot egy ötmillió népre rákényszeríteni, mely büszke méltóságára és elsőként használta ki ama nagylelkű mozgalmat, melyet Európa indított Kelet keresztény népei javára”,¹⁸ viszont a nemzeti hadsereg parasztkatonáinak közömbösségét jegyzi föl az ismeretlen ellenség iránt: „senki sem tudja megmondani a román parasztnak, miért harcol, miért teszi ki inségnek a családját. Néhány Duna menti lakost kivéve senki sem beszél itt a törökökről és az irtózatos mézszárlásokról; ama gyűlöletes megtorlások, melyek különösképp elborzasztották a civilizált világot, a román falvakban csupán nagyon gyöngye visszhangok révén ismeretesekek”.¹⁹

A nagy kár az, hogy ez az intervenció nem nyitotta meg a diplomácia színpadán a sikerek útját, amelyre Károly fejedelem politikája igényt tartott.²⁰ Románia Oroszországhoz van kötve anélkül, hogy Oroszországnak kötelezettségei lennének vele szemben. A győztes Oroszország a San Stefanói Szerződésben úgy dönt, annektálja Dél-Besszarábiát; San Stefanóban vesztettünk, írja N. Iorga²¹. A román áldozatért cserébe kapott megpróbáltatás, melyet a külügyminiszter jelentett be a Képviselőház és a Szenátus 1878. február 6-i két titkos együttes ülésén, az országot sújtó csapás miatt hullatott könnyekkel zárul.²² A politikai közvélemény reakciója szilárd: az országgyűlés egyhangúan olyan határozatot szavaz meg, mely a besszarábiai megyék visszaadása és bármiféle területi kárpótlás ellen száll síkra.²³ Franciaország romániai képviselője följegyzi, hogy a kisemmizettség tudata az oroszok elleni elégedetlenség növekedésével, valamint ez utóbbiak és a román hatóságok szaporodó konfliktusaival jár együtt.²⁴ A román tiltakozások s érvek dacára, amelyeket a cserével járó hátrányok érzékeltetésére hoznak föl, miszerint „Dobrudzsát egy széles folyam választja el az ország testétől s a központi hatóságokkal csupán járhatatlan mocsarak kötik össze”²⁵, a berlini kongresszus nem tér vissza Besszarábia sorsára. Ha Franciaország magatartása hajlékonyabbnak bizonyul is a bolgár–román határ megállapításában, a globális eredmény ugyanaz marad²⁶; a románoknak a besszarábiai megyék elhagyására, illetve dobudzsai bevonulására vonatkozó módokat 1878 októberében szabályozzák majd, amikor az országgyűlés befejezi a békeszerződés vitáját.²⁷

A Romániát sújtó sorscsapás eme előadásában az ország a nagyhatal-

mak cserbenhagyásának s az orosz étvágnak az áldozata, a nemzeti törekvések pedig tisztán védelmi jellegűek. Károly politikájának finomabb elemzése, amelyet a radikális párt és Brătianu is támogatott, árnyaltabb képet eredményez. A Besszarábia–Dobrudzsa alku inkább a Károly fejedelem által óhajtott függetlenség ára, mint kisémmizés. 1875-ben és 1876-ban, az új keleti válság kezdete óta, a francia diplomáciai dokumentumokból kitűnik, hogy Bukarestben az autonómia és a román szuverenitás kérdéseiről folyt a vita.²⁸ 1875 novemberében Franciaország képviselője vajon nem ezekkel a szavakkal²⁹ elmélkedik-e: „vannak pillanatok, amikor fölmerül bennem, vajon Károly fejedelem nem lenne-e kész engedni Oroszország ambícióinak abban bízva, hogy támaszra talál benne legdrágább reménye, a teljes függetlenség elismertetésének megvalósításában...” Majd így folytatja: „Károly fejedelem minden valószínűség szerint értékesebbnek fogja tekinteni a függetlenséget, mint államainak területi épségét”. 1875 decemberében az a hír járja Bukarestben³⁰, hogy „Oroszország felajánlotta volna Károly fejedelemnek, Dobrudzsa annexiójával kárpótolja Besszarábia esetleges elvesztéséért”. Mit képvisel ez a Besszarábia, amelyre az oroszok áhítoznak az 1856-os vereség revánsaként³¹? Olyan román földet, mely arra törekszik, hogy Moldvával egyesüljön? A helyi valóság tényeinek tanúsága szerint úgy tűnik, hogy nem: a román fennhatóság húsz éves besszarábiai jelenlétét elemezve, 1875-ben a galaci francia konzul igen negatív mérleget készít. Kénytelen azt a következtetést levonni, hogy az ország nagyon sajnálja az oroszokat. A közelmúltban számos petíciót intéztek a lakosság minden rétegéből a cárhoz, arra kérve, hogy fogadja ismét oltalmába őket.³² Az Oroszország iránti baráti érzéseket s az orosz fennhatóságba helyezett reményeket 1876-ban a bukaresti francia megbízott is megfigyeli: „ha az oroszok megjelenének, nagyon meg lennék lepve, ha komoly nehézségekbe ütköznének a hadsereg és a parasztnép részéről. Még hozzátenném, az alsó papság és a nép soraiban általános a hit közeli bejövete-lükben.”³³

A Dobrudzsa formájában jelentkező kártalanítás nem közömbös a jövöbeni király politikai terveiben, ellenkezőleg: Fekete-tengeri kijáratot és kikötőt birtokolni – a constantai berendezkedés lehetővé tette e becsvágy megvalósulását – fontos adu az eljövendő állam számára, amely az uralkodó elképzeléseiben Kelet Belgiumává³⁴ vált. Állomások jelzik az oroszok és Románia uralkodója közötti párbeszédet, találkozók, melyek lehetővé teszik, hogy kitapogassuk a román vezetők tájékozottságának fokát erről a csereügyletről, amely nem a plewnai áldozathozatallal szemben hátlatlan orosz machiavellizmus gyümölcse. Igaz, az erről az alkuról folyó vita

az orosz és az osztrák hatalom 1876 júliusi reichstadti tárgyalásaiban³⁵ gyökerezik. De kiderül, Livadiában, ahova ugyanazon év október 7-én Károly fejedelem egyedül saját kezdeményezésére elküldi a román miniszterelnököt és a hadügyminisztert, Brătianut tájékoztatták a reichstadti találkozó³⁶ tartalmáról. Brătianu felelősnek mutatkozik, tökéletesen egyetértve az uralkodói döntéssel, miszerint bele kell menni a cserébe. Kogălniceanu, akit 1877. február 15-én neveznek ki a külügyminisztérium élére, s aki a 17-i román–orosz egyezmény aláírója, csupán végrehajtója³⁷ itt annak a politikának, amely ellen a Szenátusban és a Képviselőházban tiltakoznak, mióta a rendkívüli ülészakon a vitát megnyitották (április 15/27.). Kogălniceanut oroszbarátsággal fogják vádolni. Ion Ghica ama kérdése: a románság léte oly mértékben van-e veszélyben, hogy meg kell védeni, Kogălniceanu azzal replikázik, hogy nem kíván virágkoszorút fonni a török hadsereg számára.³⁸ Hangsúlyozzuk, az 1877 áprilisában aláírt egyezmény hallgat az előzőleg tervbe vett területi átrendezésekről. Azt az állítást, miszerint a román kormány tökéletes információval rendelkezett az orosz elképzelések természetét illetően, Oroszország romániai képviselője, Stuart báró magyarázza francia kollégájának: „könnyedén arra terelve a szót, ami Livadiában történhetett a cár és Brătianu találkozásán (és nem támadva közvetlenül Brătianut). Stuart báró azt mondta nekem: 'az egyezmény, amelyet a román területre való belépésünkkel írtunk alá, háborús célokat szolgáló egyezmény, s ez a területi integritást a háború idejére szavatolja' (...) Kollégám nem mulasztotta el fölhívni a figyelmemet, a dobрудzai területi kárpótlás terve múlt év júniusáig nyúlik vissza”³⁹. Erre a beszélgetésre 1878. február 20-án került sor. Az 1878 tavaszán Bukarestben újrakezdődő parlamenti vita bármennyire is akörül forog, hogy mekkora felelősség terheli a kormányt az országnak San Stefanóban, majd Berlinben osztályrészül jutott sorsért – a konzervatív ellenzék a nemzet nevében támadta a Brătianu kormányt –, az azért mégiscsak igaz, hogy Károly fejedelem elsődleges célkitűzése, az országgyűlés által május 22-én megszavazott, majd a hatalmak által Berlinben elismert függetlenség megvalósult⁴⁰ és, N. Iorga megfogalmazása szerint, a dinasztiaalapító történelmi küldetése beteljesült.⁴¹ Másrészt, némely politikusok, mint Crețulescu, hajdani miniszterelnök, már közvetlenül 1878 márciusa után nem haboznak kifejtetni mindannak valós előnyeit, amivel Dobruzsza megszerzése jár az ország számára: „Dobruzsza két kikötőt jelent a Fekete-tengeren, Mangaliát és Constanțát, s ezeket ma, miután a törökök ostoba adminisztrációja elhanyagolta őket, rendbehozhatnánk.”⁴²

A Dobruzsza-vigasz formulát némiképp az objektivitás megcsorbí-

tásának érezzük abban a formájában, melyben a Brătianu kormány megszövegezte, amikor San Stefano eredményeit az 1877 áprilisi ígéret megszegéseként állította be. Anélkül, hogy elfogadnánk az egyik akkori nagyhatalom, Franciaország, képviselőjének igen kemény ítéletét a saját függetlenségét hangoztató országot illetően; F. Debains 1877. május 24-én nem ezt írta-e: „Románia függetlenségének kikiáltása nem tartozik komolyan átgondolt s egy öntudatos nemzet érzéseit tükröző cselekedetek közé. Ez egy parlamenti intrika eredménye, főként Brătianu és Rosetti radikális pártjának a műve”⁴³; ismerjük el, a Szenátus és a Képviselőház által 1878. február 6-án megszavazott egyhangú tiltakozás Besszarábia visszaadása ellen a király és a nemzet egyesülésének fontos mozzanataként is fölfogható, mely kezdi meghatározni, mi az, amit nemzeti érzésnek kell neveznünk, s ez a besszarábiai rablás körül kristályosodik ki.⁴⁴

Igaz, hogy 1913-ban, 1919-ben⁴⁵ ez a kijegecesedés a bolgár igények ellenében fog majd megtörténni, ama Dobrudzsa tárgyában, mely negyven évvel korábban oly rosszkor jött. De a román történetírás időközben föl fogja fedezni, hogy Dobrudzsa Romániához való csatolása távolról sem valamiféle természetellenes dolog, nem egyéb, mint egy hajdan ezen a tájon gyakorolt hatalom igazságos helyreállítása⁴⁶; Károly pedig Dobrudzsa végleges annexiójakor a következő kiáltványt intézi a tartomány népéhez: „Mindenféle fajú és vallású lakosok! Dobrudzsa, Mircea cel Bătrîn és Stefan cel Mare hajdani tulajdona, mátol fogva Románia része (...) Birto-kunkba vesszük Dobrudzsát, mely román földdé válik, és az is.”⁴⁷ Annak az embernek az ambíciói, akiből Károly király lett, a modern fejlődés kívánalmai szerint fognak megvalósulni a Bukarest és Constanța közötti gyors összeköttetéssel.

Egy Dobrudzsáról szóló, 1907-ben Párizsban megvédett doktori disszertáció román szerzője igyekezett megmagyarázni az államférfiak vakságát, akik 1878-ban „még csak föl sem fogták, hogy Dobrudzsára vonatkozóan elévülhetetlen jogaink vannak, melyeket érvényesítenünk kell. A románok nagyon kevésbé törődtek ezzel a vidékkel, talán a Duna miatt, mely a végzet által felállított sorompóként választotta el Dobrudzsát a román földtől”⁴⁸. Átkelni a Dunán, összeköttetést teremteni e vad és elszigetelt tartomány és az Ókirályság között, íme a dobudzsai román „kolonizáció” központi célkitűzése.

A Duna kettős akadályt jelent: megnehezíti a románok és a tenger kapcsolatát, mivel hajózhatóságának időtartama, míg a jég foglya, korláto-

zott; ráadásul sorompóként zárja el Dobrudzsa és az Ókirályság közötti utat, minthogy nem egyszerű átkelni rajta. E két probléma megoldását egy együttes program vállalja magára, melynek eredménye az lesz, hogy a király ünnepélyesen megnyitja a constantjai kikötőt.

Dobrudzsa elszigeteltsége a kemény téli időszak alatt valóban komoly gondokat okozott az 1880-as években⁴⁹; „a tartomány”, írja a francia megbízott, „mély álomba merül, amelyből csak tavasszal ébred föl. Az utazás lehetetlen, mivel az utasnak, ha például Constantából Brăilába akar eljutni, csupán egy rossz, rugózatlan kocsi áll a rendelkezésre, mely nyolc napon át döcög vele a hóborította mezőkön át.” E nehézségekhez az útonállók támadásait is hozzá kell számítani. Ugyanebben az évben, 1885-ben, Dobrudzsának csupán egyetlen 64 km-es vasútvonala van Cernavoda és Constanța között.⁵⁰ A kormány által hozott sürgős intézkedések eredményeként 1885-ben hidat építenek a Dunán és kibővítik a constantjai kikötőt.⁵¹ Hiteleket szavaznak meg ugyanabban az időpontban, s ugyanazon célkitűzéseknek megfelelően Constantát Románia legnagyobb kikötőjévé kívánják változtatni: állatvásár, egy közigazgatási palota fölépítése s városi vízvezeték hálózat létesítése⁵² kerülnek szóba. De a kikötő bővítésének munkálatait csupán 1895-ben ítélik oda a Hallier és Dietz-Monin⁵³ francia cégnek, s újabb egy esztendő kell várni, míg 1896 októberében lerakják az alapkövet.⁵⁴ e tíz év várakozás, a francia konzul megítélése szerint, annak a jele, hogy a románoknak csekély érdeke fűződött Dobrudzsa megőrzéséhez. „Némelyek” jegyzi föl „úgy vélik, öfelsege I. Károly alattvalóinak ambíciói nem Dobrudzsa megtartására irányulnak, amelyet Besszarábia fejében erőltettek rá Romániára, hogy ütköző állam legyen Oroszország és Törökország között. Ők viszonylag kevésbé ragaszkodnak hozzá. Álmaik és vágyaik Erdélyt veszik célba, mely számukra ugyanazt jelenti, mint Elzász-Lotharingia a francia szíveknek.”⁵⁵ Károly maga is megerősíti, mennyire szíven viseli e vállalkozást: így a kikötő alapkövének lerakása tisztán román ceremónia keretében történik, ahová sem a bukaresti diplomáciai testület, sem a constantjai konzuli testület tagjai nem kapnak meghívót; az 1909. októberi felavatást viszont rendkívüli pompával ünneplik majd meg, a király, a királyi család, magasrangú tisztségviselők jelenlétében és a konzuli testület részvételével⁵⁶. „Amióta Románia, katonái vitézsége révén magához csatolta Dobrudzsát (...) hogy végtelen utat nyisson a tengerek irányában, egyesíttem a Duna két partját, és elhelyeztem a constantjai kikötő alapkövet” jelenti ki a király fölavató beszédében.⁵⁷ A román nacionalizmus új dimenziót nyer itt, a tengeri terjeszkedését, újat, ha a kárpáti

menedékhelyen megőrzött nemzetiség hagyományos képzetével vetjük össze. Constanța kiépítésének művelete valójában azzal jár, hogy az állam kezében összpontosulnak mind a szárazföldi, mind a vízi utak. A Román Tengerhajózási Szolgálatot 1907-ben létesítik, melynek útvonalai a Bukarest–Constanța vasútvonal meghosszabbításai.⁵⁸ Megjegyezzük, hogy ezek a létesítmények, ha talán nem felelnek is meg a nemzeti célkitűzéseknek, legalább a közgazdászok törekvéseinek igen: I. I. Nacian, a dobрудzsai gazdaságot vizsgáló munkák szerzőjeként, 1886-ban a dobрудzsai fejlődés gátjairól értekezve a közlekedési utak hiányát jelölte meg legfőbb akadályként.⁵⁹ Nem vagyunk abban a helyzetben, dokumentációnk állapotára való tekintettel, hogy érzékeljük: milyen volt Constanța hatása Dobrudzsa gazdasági fejlődésére, milyen a kapcsolat a kikötő és a tartomány között. Az alábbi észrevételeket mégis megtehetjük: Constanța kiépítését nem tartományi kijárat létesítéseként fogták föl, hanem olyan kikötőként, melynek országos kisugárzása kell legyen, s tehermentesíti a dunai kikötőket, amíg a folyót jégpáncél borítja. Amikor Károly fölavatja az új kikötőt kijelenti: „állandóan azokon az eszközökön töprengtem, melyekkel az ország exportja egész éven át megkönnyíthető”.⁶⁰ Delage 1903-as konzuli jelentése kiemeli Constanța országos méretű szerepének ezt az aspektusát: „Az áruk nagyrészt Moldvából és Havasalföldről származnak. Dobrudzsa nem képes elegendő mennyiséget termelni Constanța kikötőjének ellátására”.⁶¹

Mi tehát a Constanța vonatkozásában érvényesülő román magatartás politikai meghatározottságát emeljük ki: a románosítás útját választották. A románosító törekvésekre utaló jelek már akkor megjelentek, mielőtt a Bukaresttel létesítendő összeköttetés és a kikötő kiépítése mellett döntöttek volna: Franciaország konzulja vajon nem a constanței városháza ama gondjairól tudósít-e 1882-ben, miszerint „rendbe kell hozni és ki kell csinósítani a várost a nyaranta külföldre utazó nagyszámú román család idecsábításának reményében”⁶²? E Károly által irányított politika – amely nagy gonddal igyekezett Romániából valamiféle nyugati államot faragni Európa keleti határvidékén – eredményeit hamar észrevették nyugaton: a *Revue des deux Mondes* 1911. június 15-i számának egyik cikkében René Pinon kifejti, hogy „Románia constanței kikötője révén közvetlenül érintelt a balkáni egyensúlyban és a Török Birodalom jövőjében. Kikötőjének megnyitása, az itt kibontakozó kereskedelmi tevékenység, az innen kiinduló hajózási útvonalak Románia jólétét a Boszporusz és a Dardanellák szabadságától teszik függővé”.⁶³

A modernség ugródeszkája a tengerparti állam látszata mögött: ez

emeli az ifjú Románia politikáját az európai vita színvonalára, a Constanțáról ejtett szavak a dobrudzsai román kolonizációról gyakran elhangzó beszédekbe simulnak: 1878 előtt kis török révállomás, 1913-ban nagy gabona- és kőolaj-kikötő,⁶⁴ 1878 előtt vad határvidéknek lefestett Dobrudzsa, utána, Romániába való beolvadása okán, nyitott kapu a civilizáció előtt. Az utazók benyomásai Dobrudzsáról a 19. század közepén a barbárság táblóját örökítik meg: Moltke báró 1830-ban „igazi sivataggal találkozik Európa közepén, mely meglepi az embert”.⁶⁵ Ez a sivatag Dobrudzsa központi sztyeppéje.⁶⁶ Allard doktort 1861-ben megdöbbeníti „kelet e részének”⁶⁷ elszigeteltsége és koszsósága. Franciaország konzuljai kiemelik e táj archaikus vonásait: „e vidéken mindent meg kell majd teremteni” írja Degrand 1882-ben.⁶⁸ Egy mű, a kolonizáció műve előtt állunk tehát, melynek külső jelei új ortodox templomok építése, iskolák, pénzügyintézetek – a constanțai Mezőgazdasági Hitelintézet –, piacterek lesznek, vagy a tartomány ellátása telefon- és távíróhálózattal.⁶⁹

De ennek a műnek, amelyben a jelenlét mérlegét az ilyen-olyan sikerek olykor látványos kimutatásával vonják meg, van egy olyan sajátossága, hogy itt a hódítás és a forrásokhoz való visszatérés kettős nyelvezetével él. Átkelni a Dunán, amelyet Élisée Reclus „áttörhetetlen sorompóként” ábrázol földrajzában, a román nacionalizmus kifejezéstárában nem annyira egy tartomány annexiója, mint egy határ újrarajzolása, egy olyan határé, mely többé nem természetes, de etnikai, a folyó túlsó oldalán. A feladat tehát: újra föllelni az etnikumot s fejleszteni azt, mely nem a berlini kongresszuson eltávolított török ellenében nyilvánul majd meg, hanem Nagy-Bulgária bolgárjai ellen.⁷⁰ Ez magyarázza a Dobrudzsáról rendelkezésünkre álló értesülések igen polémikus jellegét Berlintől Versailles-ig s az országépítés bemutatásának kétértelműségét ott, ahol mindent meg kellett teremteni és ahol mégis már a román visszatérés előtt minden létezett, ezen a G. Angelescu megfogalmazása szerint – „csaknem szűz, tagadhatatlanul termékeny földön, ahol latin büszkeségük századok múltán újra rátalált őseik nyomára”.⁷¹ A román visszatérést megelőzte az állandóság, amelyet a dobrudzsai legelőkre igyekvő erdélyi román juhnyájak *mocani* (mókány) nevű pásztorainak transzhumálása őrzött meg.⁷² Ez a jelenség, a dobrudzsai román jelenlét védelmezői szerint, az „egységes reflex” tanúbizonysága: „a hegyek felől a tengerparti sztyeppék irányába folyó transzhumálás az etnikai térség területi, gazdasági és szellemi egysége újrafelfedezésének reflexét jelenti”.⁷³ A Romániához csatolást megelőző húsz-harminc esztendő során a román fejedelemségek némely vállalkozóiban érdeklődés támad Dobrudzsa iránt, ahol még hatalmas földterületek hevernek parlagon.

Ion Ionescu de la Brad mezőgazdász szerint Dobrudzsa 1850-ben „a románok Kaliforniája”.⁷⁴ Végül, a román történészek munkái azt igyekeznek bizonyítani, hogy a román nyelv és kultúra fejlődése Dobrudzsában kétségbevonhatatlan a 19. század második felében. Román iskolák épülnek a Duna-parti román falvakban⁷⁵, némelyeket közülük a *mokányok* tartanak fenn. Tulcea, Rasova, Szilisztra, Cemavoda városok mindegyikében működik román iskola. Megjegyezzük, hogy Szilisztrában 1870-ben megalapítják A román nyelv és kultúra társaságát⁷⁶. A dobrudzsai román jelenlét igazolásában a legfőbb probléma a földjuttatáshoz kapcsolódó telepítés.

A dobrudzsai román lakosságra vonatkozó számadatok az annexió előtt rendkívül változóak a szerzők szerint, akik gyakran elmulasztanak tájékoztatni bennünket, milyen forrásból szerezték értesüléseiket. A fő hivatkozás a román kolonizáció előtti Dobrudzsára I. Ionescu de la Brad 1851-ben közzétett munkája,⁷⁷ amelyet Angelescu ad meg 1907-es doktori disszertációjában. A konstantinápolyi hatóságok megbízásából I. Ionescu de la Brad módszeresen tanulmányozta a várnai és a szilisztrai szandzsák településeit; ő 30.000 főre becsüli a román lakosságot.⁷⁸ Megítélése szerint Dobrudzsa legszámosabb és legrégebb lakói a törökök és a románok. G. Lejean néprajztudós, aki 1861-ben Gothában és Párizsban publikálja az európai Törökországról szóló tanulmányát, 33.000 románról tud.⁷⁹ Angelescu következtetése: a bennszülött lakosság többsége Dobrudzsa annexiója óta román, ez a következtetés abból a megállapításból ered, hogy 1907-ben a román adminisztráció nem állított össze végleges statisztikát, amelyben az idegeneket a census és a nemzetiség szerint osztályozzák. Ezt a hiányosságot erőteljesen hangsúlyozza a bolgár ügy egy szószólója, dr. Isirkov, aki 1919-ben ezt írja: „a központi román kormányzat sohasem akart hivatalos statisztikát készíteni a lakosság nemzetiség szerinti megoszlásáról: ennek gondját mindig a helyi adminisztrációra hagyta, mely a népszámlálás során önkényesen és célzatosan járt el”.⁸⁰ A román statisztikákat elítélő állítást Franciaország konzulja is megerősíti. 1885-ben leleplezi a fortélyos román statisztikákat: „olyan személyeket is a dobrudzsai lakosok közé számítanak például, akik itt földtulajdonnal bírnak, melyet megműveltetnek.”⁸¹

Az 1878. évre orosz és román dokumentációval rendelkezünk. Az egyik statisztikát Beloszerkovics, a tartomány kormányzójának parancsára készítették, s azt közvetlenül a román okkupáció után egy újabb statisztika⁸² követte. A román adatok szerint Tulcea megye román lakossága 32%-ot tesz ki, 25% bolgárral és 11% tatárral szemben. (A krími háború után a Dobrudzsában 1854 és 1866 között letelepedő krími tatár bevándorlókat mintegy százezerre becsülték.⁸³) A határok megállapításának és Dobrudzsa

helyzetének vitája 1878-ban szembeállítja a románokat és a bolgárokat. F. Lebrun, a román ügy szószólója, kijelenti, hogy 1879-ben a bolgárok kisebbségben voltak a románokhoz képest,⁸⁴ Isirkov viszont, épp ellenkezőleg, azt írja, hogy „1879-ben”, a román okkupáció idején Dobrudzsának több bolgár lakosa volt, mint román. Az állami javak minisztériumának Statisztikai Osztálya által 1913-ban végrehajtott román népszámlálás számadatait ugyanúgy vitatják: 216.425 román 51.149 bolgárral szemben.⁸⁵ J. N. Roman professzor szerint Constanța és Tulcea megyékben a románok a városi és a falusi lakosság élén álltak, míg a bolgárok a második helyet foglalták el a falusi lakosokat illetően, a negyedik helyet Tulcea megyében s csupán a hatodikat Constanța megyében a városi lakosság vonatkozásában. Ezekkel az állításokkal Isirkov Romanszki bolgár professzor adatait helyezi szembe, aki 1917 nyarán meglátogatta Dobrudzsát, s minden faluban adatokat gyűjtött ezekről a bolgárokról, s ez utóbbiak számát mintegy 70.000-re⁸⁶ becsülte. Ha a francia konzulok által szolgáltatott információk forrásokhoz fordulunk, a Constanțai járás vonatkozásában 1885-ben igen kevésbé románosított képet kapunk. Urbain Chouserie megállapítja, hogy a görög és a török nyelvet még mindenütt beszélik.⁸⁷ 1903-ban viszont Delage konzul arról számol be, hogy minden faluban általánosan a román nyelvet használják, s a muzulmán lakosság 30.000-re rög 80.000 románnal és 12.000 bolgárral⁸⁸ szemben. A vita nyitott marad. Valóban, egy 1930-as statisztika, mely az anyanyelv használatát vizsgálja Dobrudzsában, csupán 45% román mutat ki.⁸⁹

A dobrudzsai nemzetiségek pontos összeszámlálását illetően fölmerülnek bizonyos kérdések, amelyek a „románosítás” számokban kifejezett mértékét nehezen elfogadhatóvá teszik; a Dobrudzsára vonatkozó román törvényhozás tanulmányozása révén azonban nyomon követhetjük a kolonizáció tervét.

A határkijelölésről folyó vita a jövőre vonatkozóan főként a bolgár–román viszonyhoz kapcsolódik. Ám az 1878-ban és az 1880-as években megélt esemény török esemény, a múlt hagyatéka. Ismételjük meg 1880-ra a Constanța megyei lakosságra vonatkozó számadatokat: 38% tatár és 18% török, 13% bolgár és 23% román ellenében. Márpedig Dobrudzsra, Romániához való csatolása idején, nagyon jelentős török kivándorlás színtere: Inalcik becslése szerint az 1877-es orosz–török háború következményeként körülbelül 90.000 dobrudzsai török és tatár vándorolt ki Törökországba és Bulgáriába. Többségük sohasem tért vissza.⁹⁰ Ez a tömeges kivándorlás annak ellenére bekövetkezett, hogy Károlynak a lakossághoz intézett kiáltványa megnyugtató kitételeket tartalmazott és pontosan meghatá-

rozta: „muzulmán vallású lakók, a román jog nem ismer faji és valláskülönbőséget. Az önök hitét és családjait éppúgy védeni fogja, mint a keresztényeket”⁹¹. 1884-ben a kitelepülő mozgalom hangsúlyozottabb formát ölt: „előre látható az a korszak” írja Franciaország konzulja, „amikor egyetlen muzulmán sem marad ebben a körzetben.”⁹² A korábbi civilizáció eme megszűnése láttán az üresség nyugtalan vagy egzaltált szédülete fogja el a román kolonizációról gondolkodókat, akik igyekeznek modellt kialakítani a maguk számára. Amíg az a bizonyíték, amelyen a románoknak saját geopolitikai térségükbe való visszatérésének eszméje nyugszik, az Erdélyből Dobrudzsa felé irányuló transzhumáláson alapul,⁹³ vagyis egy pásztor civilizáció függvényében, addig, amikor a jövőbeni kolonizációról elmélkednek, a földművelés megteremtése kerül előtérbe. A Dobrudzsával foglalkozó művekben felbukkan a mezőgazdaság meggyökereztetésének gondja a románok hasznára, ilyen I. I. Nacian 1886-ban Bukarestben kiadott munkája⁹⁴: a szerző, Leroy-Beaulieu könyvét idézve, a mezőgazdasági kolonizáció legjobb módozatain töpreng. Milyen kell, hogy legyen az állam szerepe? A földhöz juttatás ingyenesen történjék-e, vagy eladás formájában? A román állam valóban széleskörűen beavatkozott a tisztviselői kar dobudzsai elhelyezésébe és a kolonizáció folyamatának irányításába. Dobrudzsa, amelyet tizenhat hónapon át (1878. november 14–1880. március 9.) az annexió napján hozott rendszabályok alapján igazgattak, az 1880. március 9-i törvénnyel a jogszerűség keretei közé kerül. Ez a szöveg meghatározza a dobudzsai állampolgárság sajátos jellegét: a harmadik cikkely szerint minden dobudzsai lakos, aki 1877. április 11-én ottmán állampolgár volt, román állampolgárrá válik. Ezek nem teljes jogú állampolgárok annak arányában, hogy egy különleges törvény határozza meg azokat a feltételeket, amelyek szerint politikai jogokat gyakorolhatnak és földbirtokot vásárolhatnak Romániában. Egy másik törvény intézkedne a dobudzsaiak képviselőtéről a román országgyűlésen. Ezek a szövegek harmincesztendővel később, 1909-ben⁹⁵ látnak napvilágot. A dobudzsai román állampolgárok idegenek Romániában: ha politikai jogokat kívánnak gyakorolni, honosításukat kell kérjék. Az országból, Romániából érkező románok itt megőrzik román állampolgár mivoltukat. Ami az idegen országokban élő, az erdélyi vagy besszarábiai románokat illeti, ha kívánják, megkaphatják a teljes jogú román állampolgárságot, egy személyre szóló törvény⁹⁶ alapján. E két típusú állampolgárság, melyek egyike a dobudzsai, s a román állampolgársághoz viszonyítva megszorításokat tartalmaz, a dobudzsai tulajdonszerzésben is érvényesül. Jegyezzük meg először is,

hogyan az 1882. április 3-i törvény, amely a Dobrudzsai ingatlan tulajdon kérdését szabályozza, elismerte, hogy „mindazon tulajdonjogokat tiszteletben fogják tartani, amelyeket a Dobrudzsában érvényben levő törvényeknek megfelelően szereztek, azok kihirdetéséig. A negyedik cikkely arról intézkedik, hogy a török hatóságok által kibocsátott összes birtoklevelek helyett a lakosok újakat kapjanak, bármiféle bélyeg ill. nyilvántartási illeték befizetése nélkül”.⁹⁷ Ezeknek a cikkelyeknek az alkalmazása valójában súlyos visszaélésekre teremtett alkalmat: a parasztok zaklatására a tanácsbírók részéről s a török birtoklevelek hitelességének megállapítására kirendelt bizottság⁹⁸ szeszélyére s önkényeskedésére; végül pedig, amikor a legutóbbi orosz–török háború idején a falvak lakosságának többsége elhagyta otthonát, az általuk birtokolt földeket állami tulajdonná nyilvánították.⁹⁹

Az 1882. április 3-i törvény második pontjában szabályozza a tulajdon szerzést az előzőleg meghatározott állampolgár kategóriák számára: romániai románoknak, ottomán alattvalóknak, akik 1877. április 11-én Dobrudzsában tartózkodtak, meghódított országokban élő románoknak és idegen (német, görög, lipován) származású földműveseknek joguk van földtulajdont vásárolni. A Dobrudzsai román kolonizáció kezdeteinek mérlege a románosítás előrehaladását illetően, a kortársak tanúsága szerint, kiábrándító. A birtokleveleket és a szerzési jogcímeiket vizsgáló bizottságok, mivel hiteles okmányok többnyire nem álltak rendelkezésükre, igen nagyvonalúan jártak el a tárgyi bizonyítékok kiválasztásában, és elvették a románok kedvét a földvásárlástól. Nem járt a legjobb következményekkel a törvény 1889-es átdolgozása sem, amely az eddig egyszerűen birtokolt föld megváltásának díjszabását állapította meg. A szöveg mégis adó- és vámkedvezményekről intézkedett az erdélyiek javára, és bátorította a földműveseket. De G. D. Angelescu szerint¹⁰⁰ a helyszínen rosszul bántak velük, s alkalmatlanként visszaküldték őket. És, az állami javak egyik adminisztrátora tanúsítja, miszerint olyan földek is léteztek volna Dobrudzsában, melyeket állatnevek örve alatt birtokoltak, másokat meg sem fogant gyermekek, vagy újszülöttek¹⁰¹ nevében vásároltak. A román kolonizáció e szigorú megítélése máskülönben, ha nem is a románosítás valós kudarcát fejezi ki, legalábbis kiábrándulást tükröz. Dobrudzsa a demokratikus kolonizáció látomásában nem jelenik meg a román parasztság válságának levezetőjeként. A nyomasztó földéhség létezik a parasztok részéről, „akik kijelentik, hogy nem maradhatnak többé falvaikban a számtalan zaklatás miatt, amelyeknek a hatóságok és a nagybirtokosok részéről ki vannak téve”.¹⁰² A

belügyminisztérium válasza, a constantjai rendőrfőnökhöz intézett bizalmas körlevél formájában az, hogy ne tűrjék a parasztok tiltakozását, amelyet testületileg a kormányhoz intéznek. Bukarest politikája mégsem volt olyan felelőtlen, mint amennyire nemzeti törekvéseikben csalódott szerzőink feltételezni engedik: ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy a transzhumálás jelenségének felhasználása óta a román lakosság elemének stabilizálása megvalósult.

1850-ben Ion Ionescu de la Brad I. Ghicához intézett leveleiben¹⁰³ kiemelte a *mocani* pásztorok jelentőségét a román országok egyesítése számára, ez utóbbiak terjesztették az egységes nemzeti gondolat érzését. C. Constantinescu-Mircești tanulmánya¹⁰⁴ a 18–19. századi transzhumációról, néhány számadattal szolgál arról, mivel járult hozzá a transzhumálás Dobrudzsa betelepítéséhez a 19. század végén: 481 család érkezett Nagyszében, 434 Brassó vidékéről. Megtelepedésük néha nehéz; Şt. Meteuş¹⁰⁵ idézi Kogálniceanu bátorító szavait, melyeket egy *mocan*-hoz, Ion V. Moţoi-hoz intézett, aki, miután több száz juhát elveszítette, kész volt visszamenni: „ne gyerekeskedjék! Ragadja meg az eke szarvát (...) Ne bátortalanodjék el ilyen gyorsan, hiszen az élet megpróbáltatásokból áll (...) Ne hagyja el ezt a helyet...” A transzhumálás tehát annak a bevándorló hullámnak a része, amelyet Emmanuel de Martonne¹⁰⁶ vizsgál egy Dobrudzsáról szóló 1918-as brosúrában. Kimutatja, hogy a román falusi lakosság magas születési arányszáma egyedül nem magyarázhatja meg a többi dobudzsai etnikumhoz viszonyított növekedését, és emlékeztet arra, hogy ez a demográfiai többlet 1880 és 1885, majd 1885 és 1900 között, két bevándorlási hullámhoz kapcsolódik. Ez a kontingens 30.000, illetőleg 25.000 telepesre rúgna. Az erdélyi transzhumálást és a bevándorlást ugyanebben a képből társítva de Martonne újraéleszti a román nép mozgásirányának témáját: „a túlnépesedett szubkárpatikus dombvidékről és Erdélyből a román parasztság egy hulláma mindig igyekezett a szomszédos termékeny síkságok felé terjeszkedni.”¹⁰⁷

Ha tanulmányozzuk Dobrudzsa 1878-as hozzácsatolását az ókirálysághoz és a román telepítés első terveit, ez alkalmat teremt arra, hogy elgondolkodjunk a román nacionalizmus kialakulásáról és változásairól. Ez a nacionalizmus egységes indokot hirdet meg, amely a természetes utak¹⁰⁸ geopolitikai érvén alapul „Dobrudzsa a kárpáti táj szükséges tartozéka”, a természetes utak, a transzhumálás útjai, a kereskedelmi útvonalak a hegyvidékről a tenger felé tartó utat rajzolnak ki. A Fekete-tenger irányában nyitott s az ottomán uralom alól főlzabádított Dobrudzsa birtoklása

új, pontosabban újra megtalált kapcsolatot fejez ki: a románokét és a tengerét, melynek hivatása a gabonaexport¹⁰⁹ és a 20. század kezdetétől, a kőolaj kivitele. A románok betelepítése Dobrudzsába, az ottomán lakosság fölgyorsuló távozásával együtt, egy nomád civilizáció kiszorítását jelenti. Ami az újonnan jötteket illeti, akik a valóságban visszatértek, 1878 óta a modern kornak az ifjú, független állam-nemzetek születésével összekapcsolódó nehéz problémájával kell szembenéznük: a határkérdéssel. Ezt a kortársak a bolgárok ellenében fogják értelmezni.

A románok és Dobrudzsa találkozásának kérdését megvilágító erejűnek érezzük: érzékelteti a nemzeti érvrendszer bizonytalanságait és választásait egy ifjú állam-nemzet gyarmatosító tevékenységének témájában, melynek tárgya azonban nem gyarmat.

Jegyzetek

Rövidítések

Francia külügyminisztérium levéltára: AMAEF

Politikai levelezés: CP

Kereskedelmi levelezés: *Corr. comm.*

Kereskedelmi és konzuli levelezés: *Corr. comm. cons.*

1. *Documents diplomatiques français* (Francia diplomáciai iratok) I. széria; 1871–1900, Paris, 322. dok., Berlin, 1878. jún. 30.
2. I. I. Nacian, *La Dobroudgea économique et sociale* (Dobrudzsa gazdasága és társadalma) Paris, 1886. 15.
3. N. P. Commenc, *La Dobroudgea*, Paris, 1918. 90.
4. F. Damé, *Histoire de la Roumaine contemporaine* (A kortárs Románia története) Paris, 1900. 328.
5. N. Iora, *Correspondance diplomatique sous le roi Charles Ier, 1866–1880*, (Diplomáciai levelezés I. Károly király korában) Bucarest, 1938. (A román külügyminisztérium kiadványa.)
6. *Histoire de la Roumanie des origines à nos jours* (Románia története a kezdetektől napjainkig) Paris, éd. (kiad.) Horvath, 1970. 284.
7. Ed. Driault, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours* (A keleti kérdés kezdetektől napjainkig), Paris, 1898.; S. Gorjaňov, *La question d'Orient à la veille du Traité de Berlin*, Paris, 1948. (A keleti kérdés a Berlini Szerződés előestéjén) és CP, *Turquie*, Bucarest, 39. A román álláspontot a konstantinápolyi konferencia vonatkozásában ld. CP, *Turquie*, Bucarest, 41, 8., 54., 61. dokumentumok.
8. CP, *Turquie*, Bucarest, 42, 135., 142. dok.
9. CP, *Turquie*, Bucarest, 41, 201. dok.
10. CP, *Turquie*, Bucarest, 41, 289. dok.

11. V. Maciu, *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle* (Román nemzeti és társadalmi mozgalmak a XIX. században) Bucarest, 1971. 270.
12. *Uo.* 272. Ionescu román külügyminiszter azon a véleményen volt, hogy kérni kell a konferenciát: különleges jegyzőkönyvben rögzítse a fejedelemségekre alkalmazható garanciák megújítását.
13. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 171. dok.
14. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 66. dok. 1876. okt. 4-i keltezéssel. Brătianu kérdésére: „Mit fognak önök értünk tenni? Anyagilag mi nem tudjuk megakadályozni az oroszokat, hogy megsértsék felségterületünket” F. Debains válasza: „Azt mondtam neki, hogy mindezek a riadalmak korainak tűnnek nekem”. 1876. okt. 7-én F. Debains tájékoztatja Párizst Brătianu livadiai utazásáról.
15. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 308. dok. Az Európához intézett felhívásról, majd az Oroszországgal való megállapodásról ld. N. Iorga *i. m.* 31.
16. A román '1áborús részvétel körülményeiről ld. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 355., 388., 391. dok. Károly fejedelem ígéretet kap az orosz főhadiszállástól egy vegyes hadtest vezetésére.
17. *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 135., 142., 411., 456. dok.
18. *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 72. dok.
19. *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 193. dok. Néhány évvel később, 1892-ben Contouly, Franciaország bukaresti képviselője, azt hallotta Mano tábornoktól, hogy „az oroszok testvérek a mi parasztjaink számára és Románia többi nagy szomszédja idegen, ellenség. Amikor a mi katonáink a török ellen vonultak a cár katonái társaságában, ezt természetesnek és igazságosnak találták”. (*CP, Turquie*, Bucarest, 17, 10. dok.)
20. Ezt a politikát 1877 nyarán folytatják, az országot sújtó válság, a fokozódó nyomor és a Brătianu minisztérium felelősségével kapcsolatos „siránkozások” ellenére. Ld. erről F. Debains jelentését, *CP, Turquie*, Bucarest, 42, 321. dok.
21. N. Iorga, *i. m.* 38. 39. és L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York, 1958., 408–409.
22. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 58. dok.
23. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 63. dok.
24. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 83. dok.
25. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 144. dok.: a párizsi román fejedelmi képviselő 1878. márc. 15-i memoranduma.
26. *Congrès de Berlin* (A berlini kongresszus) Paris, „Livre jaune” (Sárga könyv) 55.; *Documents diplomatiques français* (Francia diplomáciai iratok), *i. m.*, II; M. A. Nélidow, „Souvenirs d'après la guerre de 1877–1878” (Emlékek az 1877/78-as háborúról), *Revue des deux Mondes*, 1915. nov. 15. Megjegyezzük, hogy Ed. Hippeou *Histoire diplomatique de la Troisième République* (A Harmadik Köztársaság diplomáciai története) (Paris, 1889. 163. s.k.1.) a román ügyet veszi védelmébe Oroszországgal szemben.
27. *CP, Turquie*, Bucarest, 136. dok. Ld. N. Iorga, *i. m.*, 39.: „A becsület megóvása céljából nem engedték át Besszarábiát, csupán kiűrtették, mint betolakodók előtt szokás, Dobrudzsát viszont hódítás gyanánt katonailag elfoglaltuk.”
28. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 4., 29. dok.

29. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 267. dok. „Ha igaz, hogy Oroszország a tőle néhány esztendeje elvett területek visszafoglalását tervezi, én már megírtam, hogy semmiféle akadályba sem fog ütközni az érdekelt lakosság részéről.”
30. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 290. dok.
31. Arról, hogy az oroszok milyen makacsul le akarták rombolni az 1856-os békeszerződés következményeit, ld. a galaci francia konzul véleményét, *CP, Turquie*, Galatz, 3, 88. dok.
32. *CP, Turquie*, Galatz, 3, 143. dok.
33. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 360. dok.
34. *CP, Turquie*, Bucarest, 39, 290., 308. dok.
35. A csehországi Reichstadtban II. Sándor és Ferenc József között lezajlott találkozóról ld. S. Goriaňov, *i. m.*, 26–27.; N. Iorga, *i. m.*, 29.
36. *CP, Turquie*, Bucarest, 40, 233. dok. Ld. N. Iorga, *i. m.*, 32. Brătianu livadiai látogatásáról.
37. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 348. dok. „A miniszterelnök” írja Franciaország képviselője 1877. május 4-én „elismerte, hogy megbeszélést folytatott a szentpétervári kabinettel, mielőtt Kogălniceanut kinevezték volna (...) Föl kell tételeznünk, hogy Kogălniceanu egy teljesen kész diplomáciai irattal találta szemben magát, amelyről csak az ő aláírása hiányzott.” A román véleménykülönbségekről a függetlenség megszerzése céljából követendő magatartással kapcsolatban ld. R. Rossetti, „Rumania’s share in the war of 1877” *Slavonic Review*, VIII (1930. márc.) 548–551.; V. Maciu, *i. m.*
38. Ld. N. Iorga, *Războiul pentru independența României* (A román függetlenségi háború) București, 1927. 75. és a k.l. Ion Ghica a mérsékelt liberális csoportosuláshoz tartozott.
39. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 83. dok. Azt az állítást, miszerint Brătianut tájékoztatták volna Livadiában a besszarábiai megyék visszacsatolásáról és cserében Dobrudza Moldvához való csatolásáról, míg Kogălniceanut csak késve avatták be, 1877. április 13-án, G. D. Angelescu újra átveszi *Études sur la Dobroudgea* (Tanulmány Dobrudzsáról) c. munkájában, Paris, 1907. 89. A francia diplomáciai levéltár szerint kétségtelen, hogy Kogălniceanut 1877. augusztusában fogta meg a csere terve, abban az időben „megbízottakat küldött, hogy fölmérje a megszerzendő terület gazdaságát.” Ld. a román Szenátus vitájának beszámolóját, amelyet F. Debains készített, *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 107. dok.
40. Indépendance roumaine (Román függetlenség) ld. N. Iorga, *Războiul pentru...*, *i. m.*, 33. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 403., 468., 469., 470. dok.
41. Ld. N. Iorga, *Războiul pentru...*, *i. m.*, 81.
42. Catzulescu memoárja, 1878. március, „Réflexion sur la rétrocession des trois districts de la Bessarabie” (Gondolatok a három besszarábiai megye visszaadásáról) idézet: *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 175. dok.
43. *CP, Turquie*, Bucarest, 41, 481. dok.
44. A besszarábiai rablás témájának 1918-as kiaknázásáról ld. az *Études documentaires sur les questions roumaines* (Dokumentált tanulmányok a román kérdésekről) Paris, 1918. anyagában Draghicesco szenátor Besszarábiának szentelt lapjait.
45. Ld. pl. O. Trafali, „La Roumaine transdanubienne” (A Dunán túli Románia), *uo.*; F. Lebrun, „La Dobroudgea”, *uo.*; N. Iorga, *Droits nationaux et politiques des*

- Roumains sur la Dobroudgea* (A románok nemzeti és politikai jogai Dobruzdzában) Iași, 1917.; N. Iorga, „La Dobroudgea roumaine” (A román Dobruzdza) *Études et documents* (Tanulmányok és dokumentumok) Bucarest, 1919.
46. Nem tartozik témánkhoz, hogy újramegjelöljük a vitát Dobruzdza benépesítéséről és megszervezéséről a kezdetektől a 19. századig. Csupán annyit jegyünk meg, hogy az itteni román jelenlét előadásának szála néhány kulcsmozzanat köré csoportosodik a történelmi bizonyítás során azoknál a szerzőknél, akiket tanulmányoztunk: Az ókorban a romanizált Dobruzdza a római és római-bizánci birodalom része marad a 7. századi szláv invázióig. — A 14. századról csapnak össze a 19. század második felének és a 20. századelejének román és bolgár történései. Erről a polémiáról ld. G. Danesco, *La Dobroudgea* (Dobruzdza), Bucarest, 1903. és N. P. Comnène, *i. m.* Bolgár részről Dr. Ischirkoff, *Les Bulgares en Dobroudgea* (A bolgárok Dobruzdzában) Bern, 1919. A kérdés jelenkori kifejtéséről, Inalcik, „Dobroudgea” c. cikke az *Encyclopédie de l’Islam* (Az iszlám enciklopédiája) új kiad. és I. Bitoleanu, Gh. Dumitrescu „România din Dobroudgea și manifestări ale conștiinței lor naționale la începutul epocii moderne” (A dobruzdjai románok és nemzeti tudatuk megnyilvánulása a modern kor kezdetén), *Revista de istorie*, 29. sz. (1976. június)
47. Károly brüliai proklamációja, 1878. nov. 14., id. G. D. Angelescu, *i. m.*, 100.
48. *Uo.*
49. *Corr. comm.*, Constantza, I., 144. dok. A dobruzdjai utak rossz állapotáról ld. I. Ionescu de la Brad, *Excursion agricole dans la plaine de Dobroudgea* (Mezőgazdasági kirándulás a dobruzdjai síkságra) Constantinople, 1851., 50.
50. *Corr. comm.*, Constantza, I, 112. dok. Ezt a vonalat egy angol társaság építette, s 1882-ben engedték át a román kormánynak 17 millió frankért, melyet Londonban kellett kifizetni.
51. *Corr. comm.*, Constantza, I, 304. dok.
52. *Corr. comm.*, Constantza, I, 60. dok.
53. *Corr. comm.*, Constantza, I, 73. dok.
54. *Corr. comm.*, Constantza, I, 116. dok.
55. *Corr. comm.*, Constantza, I, 39. dok.
56. *CP*, új sorozat, Roumanie, Navigation et ports, 22, 147. dok.: a constantzai kikötő fölvatása.
57. *Uo.*
58. *Uo.* 77. dok.: 2. sz. függelék a galaci francia konzulátus kereskedelmi jelentéséhez, 1907. jan. 17-én.
59. I. I. Nacian, *i. m.*, 94. „A román országgyűlés rövid idővel ezelőtt eléggé jelentős kölcsönt szavazott meg egy dunai kikötő fölépítése céljából. Az elsők között tapasztaltuk meg ezt a dicséretes és előrelátó kísérletet.”
60. *CP*, új sorozat, Roumanie, Navigation et ports, 22, 174. dok. A király így folytatja: „A rendelkezésünkre álló eszközök függvényében gondot fordítunk a munkálatok befejezésének biztosítására a gabonakivitel és kőolajexport céljaira, amelyek az ország összexportjának 85%-át teszik ki.”
61. *Uo.*, 30. dok. Constantza országos méretű szerepe télen domborodik ki: „télen, amikor a Dunát jég borítja, az áruknak okvetlenül a mi kikötőnkön kell áthaladniuk, ez az egyetlen teherkikötő, mellyel a románok a Fekete-tenger partján ren-

- delkeznek – a kiviteli kereskedelem megkönnyítése céljából a román államvasút igazgatósága különleges tarifát alkalmaz a téli időszakban, amely lehetővé teszi, hogy a mezőgazdasági termékeket csökkentett áron szállítsák.”
62. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 1. dok.
  63. R. Pinon, „La Roumanie et la politique danubienne et balkanique.” (Románia és a dunai és a balkáni politika), *Revue des deux Mondes*, 1911. június 15.
  64. E. Cioriceanu, *Les grands ports de Roumanie* (Románia nagy kikötői) Paris, 1928., 45.
  65. H. de Moltke, *Campagnes des Russes dans la Turquie d'Europe en 1828 et 1829* (Az oroszok hadjáratai az európai Törökországban 1828-ban és 1829-ben) Paris, 1854.
  66. A tulajdonképpeni Dobrudzsa, amelyet szarmata takarója kapcsol a kontinentális Európához, nagy kiterjedésű táblás felszíne révén a Bărăganra emlékeztet, krétakori alapja miatt viszont a prebalkáni táblára, ld. V. Mihailescu, „La Dobroudgea, considérations géographiques”, *La Dobroudgea. Connaissance de la terre et de la pensée roumaines*, („Dobrudzsa, földrajzi szempontok”, Dobrudzsa, Ismeretek a román földről és a román gondolkozásról) Bucarest, 1938. 16.
  67. C. Allard, *Souvenirs d'Orient. La Bulgarie orientale* (Emlékek a Keletről, Kelet-Bulgária) Paris, 1861. 77. és a k.l.
  68. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 1. dok.
  69. Delage, Franciaország alkonzulja, tanulmány a Dobrudzsáról Romániához csatolása után huszonöt évvel, a *Moniteur Officiel du Commerce* 1904. júl. 21-i száma mellékletében. Vö.: G. Danesco, *i. m.*, 124. a román oktatás fejlődéséről: 1903-ban az írástudó személyek száma Dobrudzsában 48.663, ez az összlakosság mintegy 18%-a.
  70. Károly bolgárellenes politikájáról ld. *CP, Turquie*, Bucarest, 43, 38. dok., 1878. jan. 25.
  71. G. D. Angelescu, *i. m.*, 51.
  72. D. Sandru, *Mocanii în Dobroudgea* (A mokányok Dobrudzsában) București, 1946. Al. P. Arbore, „La culture roumaine en Dobroudgea” (A román kultúra Dobrudzsában) *La Dobroudgea. Connaissance de la terre...*, *i. m.*, 609. (Egyetlen érv sem elég erős, hogy lemondjunk előzőleg kifejtett gondolatunkról: a tenger és a hegyvidék közötti transzhumálás elengedhetetlen feltétele a román pásztorok életének és jólétének, akik szakadatlanul, a legrégebb idők óta járnak a Kárpátokat a Fekete-tengerrel összekötő utakat, s ebből e vidék román lakosságának növekedése következik.)
  73. I. Bitoleanu, Gh. Dumitrașcu, id. cikk, 867.
  74. T. Mateescu, „Projets roumains d'exploitation agricole en Dobroudgea au milieu du XIXe siècle” (Román tervek Dobrudzsa mezőgazdasági kiaknázására a 19. sz. közepén), *Revue roumaine d'Histoire*, IV. 1972. 655. Ion Ionescu de la Brad 1848-ban egy minta-gazdaság, egy mezőgazdasági iskola és egy román főiskola létesítését vette tervbe. E vállalkozás terve egy falanszterére emlékeztet, amelynek magához kellett volna vonzania a Dobrudzsába menekült szökött parasztoikat, a román fejedelemségekben kitört 1848-as forradalom egykori résztvevőit, és Dobrudzsa bennszülött románjait. Ion Ghicát lenyűgözte ez a terv, biztosította pénzelését. Ezt a tervet nem valósították meg.

75. Iskolák a következő falvakban voltak: Greci, Daeni, Seimenii-Mari, Rasova, Topalu, Niculițel, ld. I. Bitoleanu, Gh. Dumitrașcu *id. cikk*, 878.
76. *Uo.*, 879.
77. G. D. Angelescu, *i. m.*, 51. és I. Ionescu de la Brad, *i. m.* Ld. még A. Ghițaș, „Les Roumains en Dobroudgea au milieu du XIXe siècle d'après les informations de Ion Ionescu de la Brad” (A románok Dobruzsában a XIX. sz. közepén Ion Ionescu de la Brad információi alapján), *Revue des Études sud-est européennes*, XV. I. 1977.
78. A dobruzsai román lakosságról I. Ionescu de la Brad becslése alapján ld. az *Encyclopédie de l'Islam* már idézett „Dobroudgea” cikkét és I. Ionescu de la Brad, *i. m.*, 81.
79. G. Lejean, „L'ethnographie de la Turquie d'Europe” (Az európai Törökország néprajza) *Petermann's geographische Mitteilungen* IV. rész, Gotha, Paris, 1861; ld. még F. Peters Karl, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrogea*, 1865.
80. Dr. Ischirkoff, *i. m.*
81. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 123. dok.
82. Az 1879-es román statisztika adatait F. Lebrun adja meg, *i. cikk*
83. *Uo.*, 11.1. Constantza megye lakossága (1880): románok 23%, bolgárok 13%, törökök 18%, tatárok 38%, görögök 4%, örmények 1%, zsidók 1%, lipovánok 1%, egyéb 1%.
84. *Uo.*, 13. Valamennyi Duna melléki járásban a román lakosság abszolút többségben van – a szilisztrai kivételével, ahol egy bolgár település alakult ki, lakóit a török város környéki mezőgazdasági és konyhakerti munkák vonzották ide.
85. Ld. N. Iorga, *Droits nationaux...*, *i. m.*, 8.
86. Dr. Ischirkoff, *i. m.*, 149.
87. *Corr. comm.*, Constantza, 1. 193. dok.: Constantza városának 5.000 lakosa van, közülük 680 román, 1500 görög, 1625 tatár, 235 török, 260 örmény, 244 bolgár.
88. Ld. F. Delga, *id. cikk*
89. Dr. S. Manuila, „La population de la Dobroudgea” *La Dobroudgea. Connaissance de la terre...* *i. m.* 467.: „Dobruzsában a román anyanyelvű lakosság 42,2%-ra rúg a falvakban és 55%-ra a városokban, s ez magyarázza e tartomány városi településein a nem román anyanyelvű lakosok gyors asszimilálódását.”
90. Inalcik, *id. cikk*, *Encyclopédie de l'Islam*.
91. G. D. Angelescu, *i. m.* 99. lapján idézett kiáltvány
92. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 55. dok. A francia konzul följegyezi, a román kormány nagy erőfeszítéseket tett, hogy lebeszélje e vidék muzulmán lakosságát a kivándorlásról; ld. még *CP, Roumaine*, 9. 273. és 53. dok. A bucaresti francia ügynök „1884. március 12-én leírja a nyomorúságos állapotot, amelybe a tartomány földművelői kerültek a kivándorlás okozta munkáskéz hiánya miatt.”
93. A transzhumálás gazdaságáról ld. I. Ionescu de la Brad, *Excursion agricole...* *i. m.* „Mocan” c. fejezetét. A transzhumálás útvonalairól ld. V. Mihailescu, *id. cikk*, 29.
94. I. I. Nacian, *i. m.*, 132.
95. G. D. Angelescu, *i. m.*, 129.; Dr. Ischirkoff, *i. m.*, 90. A bolgár szerző a Dobrud-

- zsában folyó románosító politika elleni polémijában megjegyzi, hogy az alkotmányos jogok 1909-es megadására azután került sor, hogy „ilyen jogokat az ottomán birodalom állampolgárainak adományoztak.”
96. G. D. Angelescu, *i. m.*, 187.
97. *Uo.* 222. A *mülk* és a *mirié* birtokokról van szó.
98. A központi bizottság a belügy- és igazságügyminisztérium, valamint az állami javak minisztériuma kezelőségének képviselőiből áll. Ez két év alatt végigvizsgált minden birtoklevelet és szerzési jogcímet a járási bizottság segítségével.
99. *Corr. comm.*, Constantza, 1, 48. dok.
100. G. D. Angelescu, *i. m.*, 228–229.: „Törvény az ingatlanbirtok szabályozására Dobrudzsában”, amelyet 1882. március 31-én szentesítettek, április 3-án hirdették ki, s az 1884. márciusi, az 1889. júniusi és az 1893. májusi törvényekkel módosítottak.
101. *Uo.*, 230. Ld. *CP, Roumanie*, 6, 152. dok. Franciaország konzulja értesüléseket közöl itt a Dobrudzsában 1878 és 1882 között jogtalanul szerzett vagyonok botrányairól.
102. *Corr. comm. cons.*, Constantza, 1, 324. dok.
103. Ș. Metes, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII–XX* (Erdélyi román kivándorlások a XIII–XX. században), București, 1971. 345. A szerző idézi I. Ionescu de la Brad és I. Ghica levelezését.
104. C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicația lui în Transilvania și în Țara românească în secolele XVIII–XIX. (A transzhumáló pásztorkodás és szerepe Erdélyben s Havasalföldön a XVIII–XIX. században)*, București, 1976.
105. S. Metes, *i. m.*, 345.
106. E. de Martonne, *La Dobroudgea*, Paris, 1918.
107. *Uo.*
108. Ld. V. Mihăilescu, *id. cikk*, 28. és a k.l.
109. E. de Martonne, *i. m.*, 4. „A velenceiek elküldték gályáikat, hogy búzát keressenek *ad partes Dobrodicti*.”

EGY SORSFORDÍTÓ NAP KRÓNIKÁJA*

(1944. augusztus 23. szerda)

- 7.00 Akárcsak a többi nyárvégi nap Bukarestben, ez is fülledtnek ígérkezett. Enyhülést ilyenkor csak a főváros környéki tavak nyújtanak, ahol majd Ion Mocioni-Sûrcea beszerzi a román történelem alakulását hosszú távon meghatározó információját, és a tengerpart, ahova a Gara de Nord – az Északi-Pályaudvar – zsúfolt közönsége többsége igyekszik, akik között száguldozó rikkancsok, akárcsak a Bulevardokon tanyázó társaik, a lapok rendkívüli kiadásaiból valódi szenzációt tesznek közhírré: a szovjet csapatok támadást intéztek Románia ellen. Valódi az a hír is, hogy elfoglalták Iaşit, és a távolság Iaşi és Bukarest között bizony mindössze 399 km.

Az augusztus 20-án Iaşi–Kisinyev–Tiraspol irányában előrelendült 2. és 3. ukrán front, R. J. Malinovszkij és J. F. Tolbuchin hadseregparancsnokok vezetése alatt, kiegészülve a Tudor Vladimirescu-féle önkéntes román hadosztályal – kb. 900.000 fő –, feltartóztathatatlanul nyomult előre, és a német stratégia, miszerint a front délről indul el, nem vált be. A Hans Friessner vezérezredes parancsnoksága alatt álló két hadosztály – mint a Dél-Ukrajnai hadsereg-csoport főnöke, 47 hadosztály, azaz 640.000 ember fölött rendelkezett – gyűrűbe került, és Friessner kénytelen volt a visszavonulást elrendelni. A tét nem volt kevés: a hadvezetés tudta, ha a szovjetek elérik a Focşani–Brăila vonalat, Németország sorsa Romániában megpecsételődtt.

- 7.30 A bukaresti rádió a szokásos „Deşteptarea României” – Románia ébredése – hazafias indulóval megkezdí adását – az 1902-ben a budapesti levéltárakban tallózó Nicolae Iorga professzor-előadásáról hazatérő megmámorosodott román diákok erre járták a órát a magyar főváros utcáján. Megszólalnak a szokásos reggeli dallamok, elhangzik a „Miatyánk” is, és ezekben a percekben kezdődik hozzá a Román Kommunista Párt (RKP) illegális lapja, a Románia Libera 1944. augusztus 26-i száma nyomásához. Készen van a vezércikk is: „Összeomlott a nemzetáruló kormány!”

Románia képviselői, akárcsak Magyarországi 1943 nyarán szinte egyszerre kezdtek el tapogatózásukat a nyugati hatalmaknál a háborúból való kilépés esélyeiről Stockholmban, Kairóban, Lisszabonban, Genfben. Még a közös szembefordulás is felmerült – ld. Bánffy Miklós volt külügyminiszter, 1926-tól román állampolgár, az Ellenzék irányítója, irodalom és művészetpártoló találkozóját 1943 nyarán a Nemzeti Parasztpárt vezetőivel, Iuliu Maniuval és Ion Mihalacheval –, és ugyanekkor a lengyel titkosszolgálat is megszervezett egy

*Az összeállítás korabeli visszaemlékezések, feldolgozások, és napilapok alapján készült.

titkos találkozót a magyar és a román diplomácia képviselői és Anglia és az Egyesült Államok megbízottai között. A nyugat-európai országok képviselői azonban már az év végétől azt javasolják Románia és Magyarország titkos küldetésben járó diplomatáinak, hogy forduljanak a Szovjetunióhoz a fegyverszüneti feltételek végett, illetve, hogy végre szánják el magukat konkrét lépésre.

- 8.00 Ion Mocioni-Stîrcea ezekben a kora reggeli órákban jutott a tudomására, hogy Ion Antonescu tábornagy, államvezető – az érdekesség kedvéért: informátora épp a tábornagy katonai főnöke, Radu Davidescu ezredes volt –, aznap délután 18.00-kor a fronton kialakult helyzet megismerésére, eltávozik Bukarestből. Mocioni-Stîrcea, aki mint Nicolae Titulescu tanítványa, Gheorghe Nicolescu-Buzestîvel, Aurel Aldea tábornokkal – mindketten a Nemzeti Parasztpárt tagjai – és Constantin Sănătescu tábornokkal alkották Mihály király körül az udvar angolbarát körét, akik már annak idején levonták a Szovjetunió elleni nemzetvesztő háború várható következményeit, azonnal a királyhoz írtak, abból a célból, hogy az augusztus 26-ra tervezett nemzeti fegyveres felkelést előbbre hozzák.

A király és köre, valamint Lucrețiu Pătrășcanu, mint az RKP képviselője közötti megbeszélések 1943. nyarára nyúlnak vissza a hitlerellenes nemzeti egységfront megvalósulása érdekében. 1944. áprilisában már a történelmi pártok, a Nemzeti Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt is egyetértett ennek szükségességével. Azon a konspiratív találkozón, amelyre 1944. június 13-ról 14-re virradó éjjel került sor a Moșilor utca 103. szám alatt, a két történelmi párt, a királyi udvar képviselői – C. Sănătescu, G. Nicolescu-Buzești, Gh. Mihai tábornok, Mocioni-Stîrcea, Mircea Ioanițiu, Dumitru Dămăceanu ezredes – és Pătrășcanu, valamint Emil Bodnaraș, mint az RKP megbízottai között – erre az időre mind Észak-Erdélyben, mind Dél-Erdélyben mozgalommá terebélyesedett a magyar háborúellenes tábor is – megszületett a fegyveres felkelés politikai és katonai programja, amely szerint: 1. új kormány alakul, visszaállítják a demokratikus rendszert; 2. az akció végrehajtásához létrehoznak egy katonai parancsnokságot a jelenlevőkből, biztostják a hadműveletekhez szükséges embereket és eszközöket – 64 helységben hoztak létre július–augusztus folyamán katonai parancsnokságokat –, csapatösszevonásokat eszközölnek a főváros védelmére, letartóztatják Ion Antonescu marsallt.

- 9.00 Dinu Brătianu, a liberális párt nagy öregje, villásreggelin látja vendégül egykori politikai ellenfelét, Iuliu Maniut, és a Szociáldemokrata Párt fejét, Constantin Titel-Petrescut. Egyúttal megegyeznek abban, hogy még egy kísérletet tesznek avégett, hogy rávegyék Ion Antonescut: kérjen fegyverszünetet. Maniu véleményét már júniusban a Nemeti Demokrata Blokk előkészületei során napvilágra hozta: Antonescu vitte bele az országot a háborúba, ő is legyen az, aki békét kér a Szovjetuniótól. Ennek, és a találkozóznak ezen a szép augusztusi reggelen az volt a célja, hogy ilyenformán a június 14-i megállapodás majd érvényét veszíti, és nem kell osztoznani a kommunistákkal a hatalomban. Ugyanebben az órában rendkívüli minisztertanács ülés kezdődött a Bukarest-

től 35 km-re levő snagovi palotában Ion Antonescu és külügyminisztere, Mihai Antonescu részvételével. Tárgya természetesen: a fronton kialakult helyzet elemzésére, és a román álláspont meghatározása. Ami Ion Antonescu állásfoglalását illeti, a háború folytatása mellett szállt síkra.

- 9.45 Nicolae Dragomir ezredes, Mocioni-Sturcea és a király megbeszélése után a királyi palotába rendeli Sănătescu tábornokot, vázolja előtte a kialakult helyzetet, és felkéri a kormányalakításra.
- 10.00 Megérkezik Snagovba Gheorghe Brătianu, Maniu üzenetével. Antonescu rövid szünetet rendel el, és négyszemközti tárgyalásra vonul vissza. Megigéri Brătianunak: amennyiben a három párt (NPP, NLP, SZDP) írásban felszólítja őt a fegyverszüneti egyezmény megkérésére, akkor annak eleget fog tenni. Brătianu megigéri, hogy délután 3-ra fordultával hozza a levelet. Folytatódik a minisztertanács ülés, ahol a megjelentek mit sem sejtene az előbbiekről, Antonescu ugyanis bejelenti: Románia továbbfolytatja a háborút Németország oldalán a Szovjetunió ellen.

Ion Antonescu, Hitler Adolf kedvenc kelet-európai politikusa magatartása kétségen kívül ellentmondásos. Neki tulajdonítható, hogy Románia a Szovjetunió elleni háború kezdetétől segítséget nyújtott Németországnak. 1942. februárjában szemrehányást tett a magyarok távolmaradása miatt, akkor, amikor Romániának 700.000 embere volt a frontravezényelve, s odáig 140.000 főt tett ki a vesztesége; két évre rá megbízhatatlannak nevezi a magyarokat, Hitlert Magyarország megszállására biztatja, és román egységeket is felajánlott hozzá. 1944. március–április között az ő tudtával és egyetértésével küldte ki Maniu Barbu Știrbey herceget Kairóba, a háborúból való kilépés feltételeiről tárgyalni. (Jellemző, hogy még a titkosszolgálat főnökének, Eugen Cristescu-nak is tudomása volt az útról.) Amikor azonban április 12-én a Szovjetunió közölte Romániával a fegyverszüneti feltételeit, Antonescu elutasította. Ezúttal ismét két tós játékot játszik: nem akarja elveszíteni Hitler kegyeit, de a német vereséget is számbaveszi, és ez esetben szeretné rendszerét átmenteni. Ugyanez volt tapasztalható a zsidókérdésben is: 1940–43 között közel 400.000 romániai zsidót gyilkoltak meg; a nyugati hadszíntéren bekövetkezett változások után menedéket nyújtott a közép-európai zsidóság jelentős csoportjainak, és lehetővé tette kivándorlásukat román kikötőkből Izraelbe.

- 10.30 Ion Antonescu utasítja kabinetfőnökét, hogy 16.00-ra kérjen kihallgatást a királytól. Egyúttal értesítést küld Ankarába: üzenete szerint kormánya kész a kiugrásra, mihelyt angol és amerikai ejtőernyősök szállnak le Románia területén.
- 10.45 Aurel Leucuța parasztpárti képviselő lakásán vendégül látja a négy párt képviselőjét, Pătrușcanut, Constantin Agiut, Iuliu Maniut, Șerban Voineat – Brătianu snagovi útja miatt van távol –, ugyanis Maniu még nem adott végleges választ: vállalja-e az Antonescu-féle diktatúra megdöntése után a kormány vezetését. (Ebből arra lehet következtetni: nem tudnak még arról, hogy jobbnak látják a királyi udvarban, ha egyelőre katonai kormány alakul a háború befejeztéig.) A megbeszélés végén, 13.00-kor délután 17.00-ra újabb találkozót kér, ekkorra igéri választát, pártjának Bukarestben tartózkodó képviselőivel való tanácskozás után.

12.00–

- 14.00 Ebéd a királynál. Megteszik az előkészületeket Antonescu letartóztatására és megerősítik a királyi palota körüli őrséget. Maga a fiatal király lázasan készül első igazi szereplésére, Mocioni-Stîrcea pedig nyakába veszi a várost, hogy összeszedje a négy párt vezetőit, akiknek még fogalmuk sincs arról, hogy előbb-rehozták a kiugrás napját.
- 13.30 Maniu ebéden vesz részt unokaöccse lakásán, és fogadja a királyi udvarból hozzá siető Sănătescu tábornokot, aki előtt egyetértését fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy katonai kormány veszi át a hatalmat, amely átmenetet kell képezzen a diktatúrából az alkotmányos rendszerbe való visszatéréshez. Sejtetni engedti, hogy ezután szívesen elvállalja a miniszterelnöki tisztséget, hivatkozási alapja nemcsak az, hogy résztvett a kiugrás előkészítésében – 1944 elejéig ő is az angol–amerikai csapatok balkáni, ill. romániai partraszállásában bízott – hanem az is, hogy lévén az ország lakosságának többsége, 75–80%-a földműves, jelentős tömegbázissal rendelkezett.
- 15.30 A királyi audienciára elsőként megérkezik a külügyminiszter, Mihai Antonescu, majd
- 16.00 Ion Antonescu is belép a király fogadótermébe, a sárga szalonba. Mihály király kérdésére, hogy milyen következtetéseket vont le a szovjet csapatok előrenyomulásából, a tábornagy határozottan a háború folytatása mellett áll ki. „Ebben az esetben, tábornagy úr – szölt a király válasza –, kénytelen leszek szem előtt tartani népem akarátát, amely a négy demokratikus párton keresztül jutott kifejezésre, és intézkedni fogok, hogy az ország azonnal lépjen ki a háborúból, hogy megmeneküljön a pusztulástól. Ezért úgy döntöttem, hogy még ma meg kell kötni a fegyverszünetet, ha pedig vonakodik, azonnal mondjon le.”
- 17.00 A palotaőrség végrehajtja a király parancsát, és a két letartóztatott Antonescut a királyi bélyeggyűjtemény tárolására szolgáló páncoészekrénybe zárja. A jelenet komikus, de természetesen a bukott államfő reszket a dühtől. Ezután koronatanácsra hivatkozva, a palotába kéretik a németbarát C. Pantazi tábornokot, a hadügyminisztert, D. Popescu belügyminisztert, Píky Vasíliu tábornok nemzetvédelmi minisztert, C. Elefterescu ezredest, Bukarest rendőrprefektusát, és még kb. 60 személyt, akiket őrizetbe vesznek. A palotából semmi sem szivárog ki, még Cristescu sem olvassa ki a gyanús jelből: miért nem válaszolnak az illetők telefonjai?

Bár bizonyos körökben nem volt titok, hogy mire készül az ország – a román ellenzéki körökkel is jó kapcsolatokat tartó Szász Pál, a dél-erdélyi EMGE (Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet) vezetőjének már májusban tudomására jutottak a kiugrási előkészületek –, mégsem jutott az illetéktelenek fülébe, annak ellenére, hogy Bukarestben kb. 14.000 Wehrmacht-katona tartózkodott, az ország ugyanúgy meg volt szállva, mint Magyarország, és ebből rögtön adódik az alkalom, hogy párhuzamot vonjunk: Románia Magyarországgal ellentétben sikeresen oldotta meg a kiugrás katonai részét is – amin áll vagy bukik egy ilyenféle akció. Így lehetővé tette a szovjet csapatok akadálymentes előrenyomulását Magyarország, Jugoszlávia és Ausztria felé, s bár ugyanúgy a vesztesek

*oldalán állt, mint Magyarország, Finnország, Bulgária, helyzeti előnyét kama-
toztatni tudta a párizsi béketárgyalásokon.*

- 17.30 A foglyok zár alatt voltak, de Mocioni-Stîrcea még mindig nem találta meg a demokratikus pártok vezetőit.
- 18.00 Akcióba lép a titkos katonai bizottság: Iosif Teodorescu tábornok és Dumitru Dămăceanu ezredes berendeli a Bukarestben tartózkodó katonai parancsnokokat, és általános harcászultséget rendelnek el – ezzel megkezdődik a felkelés katonai feladatának végrehajtása.
- 18.30 A RKP rádiója felveszi a király hangját lemezre, és mozgósítják a 2. lovasezredet, a gárdaezredet és a 4. gyalogezredet.
- 19.00 A harcászultségbe helyezett román katonai alakulatok megkezdik a hivatalos intézmények, a minisztériumok, a rádió, a posta elfoglalását és a német egységek bekerítését.
- 19.30 Manfred von Killinger, Németország bukaresti nagykövete vacsorájánál szerez tudomást a történelekről, azonnal mozgósítja Erik Hansen tábornokot, a szárazföldi csapatok kirendeltségének vezetőjét, Tiellezen tengernagyot, és Gerstenberg repülőezredet, és bejelentkezik Mihály királynál.
- 20.00 A pontosan érkező Killinger Hitler nevében érdeklődik Ion Antonescu iránt, mivelhogy 18.00-kor a fronton kellett volna legyen. A király nyíltan a német megbízott tudomására hozza az új kormány alakulását, bejelenti, hogy Románia fegyverszünetet kér a Szovjetuniótól, és kéri, hogy a német csapatokat vonják ki az országból.
- 20.30 Manfred von Killinger, aki később öngyilkosságot követett el, tanácskozássra hívja össze az országban tartózkodó német katonai parancsnokokat – egyedül Gerstenberg áll ki emellett, hogy azonnal el kell fojtani a felkelést. Tájékoztatják a hadszíntéren tartózkodó német katonai parancsnokokat is, valamint a mellettük harcoló Ilie Șteflea és Petre Dumitrescu tábornokokat, akik azonban kereken megtagadták, hogy részt vállaljanak a felkelés leverésében.
- Ezalatt a királyi palotában ülésezik az újonnan kinevezett kormány, Constantin Sănătescu tábornok, miniszterelnök vezetésével. Jelen van Pătrășcanu is, akit végül Titel-Petrescuval együtt talált meg Sabin Manuilă lakásán a késő esti órákban Mocioni-Stîrcea. Döntenek a stratégiailag fontos objektumok védelméről, a bukaresti, a Prahova völgyi, a munténiai csapatmozdulatokról.

Lucretiu Pătrășcanu, aki moldvai értelmiségi családból származott, 1921-ben alapító tagja volt a RKP-nak, mint ügyvéd a letartóztatott kommunisták védője a két világháború között; a legszínvonalasabb marxista műveltséggel rendelkezik a mozgalom vezetői között; Ulea udvarmester révén rokoni szálak is fűzték a királyi udvarhoz, ami megkönnyítette a kommunisták és az ország legfelsőbb vezetése közötti kapcsolatot. Közvetítő szerepe miatt ítélték el 1954-es pere alkalmával Mocioni vagy Mocsonyi Stîrceat. Pătrășcanu szövegezte meg a király kiáltványát is.

- 21.00 A román katonaság elfoglalja a főváros felé vezető utakat, illetve a városban elzárják egymástól az itt állomásozó német katonaság állásait.

Hitler telefonon arra utasítja Friessnert, hogy tartóztassa le a királyt, és alakítson új kormányt.

- 21.30 A rádió megszakítja aadását: „Figyelem, figyelem! Mindenki hagyja bekapcsolva a készülékét! Az ország számára fontos közlemény következik! – hangzik fel, és a közleményt rövid időnként megismétlik. A kormány a királyi palotában tartózkodik, Maniu, ahogy kortársai nevezték, a „Szfinx”, unokaöccse, és hívei körében, amikor
- 22.00 felhangzik Mihály király kiáltványa Románia népéhez: ebben bejelenti, hogy megdöntötték a katonai-fasiszta diktatúrát, Románia kilép a szovjetellenes háborúból, és harcolni fog függetlenségéért és Észak-Erdély felszabadításáért. „Népünk egyedül akar ura lenni sorsának. Bárki, aki ellene szegül szabadon tett határozatunknak, amely senki jogát nem sérti – nemzetünk ellensége. Elrendelem a hadseregnek, és felhívom a népet, hogy harcoljon minden eszközzel, bármilyen áldozatra készen az ilyenek ellen... A hadsereg mellett, és annak segítségével, a népet valamennyi erőit mozgósítva átlépjük az igazságtalan bécsi döntés által ránk kényszerített határokat, hogy felszabadítsuk Erdélyünk földjét az idegen megszállás alól...”

A második bécsi döntésről, amelyet Teleki Béla, az Erdélyi Párt elnöke pünkösdi királyságnak nevezett, amelyet követően Teleki Pál és Bán metropolita titkos találkozáson dolgozták ki az Erdélyben élő népek békés együttélésének a határok ide- vagy odatologatásától független biztostékait, Kacsó Sándor így emlékezett meg: „Csúf nap volt ama szeptemberbe hulló augusztusi. Ezen a napon zuhant reánk, bizakodó emberekre a történelem, mint valami megbotlott vak óriás a tehetetlen törpékre. Mérges volt, hogy belénk botlott, úgy látszik. Oktalan dühében esetlenül kezdett csapkodni rettentő kezeivel – lábával...”

- 22.30 Az új kormány magához kéri Ștefan Nicolescu ezredest és Maurice de Chastelaine alezredest, és rájuk bíz egy titkos üzenetet, amelyet az Isztambulban tartózkodó Crețulescun keresztül Anglia és az Amerikai Egyesült Államok megbízottaihoz kellett továbbítani.
- 23.00 Emil Bodnaraș vezetésével a RKP fegyveres alakulatai a párt konspiratív lakására szállítják a palotából a letartóztatottakat. Georghe Andrei, az új vezérkari főnök parancsot ad az összes fronton tartózkodó román katonai egységeknek, hogy a továbbiakban a szövetségesek oldalán minden erővel vegyék ki részüket Erdély felszabadításában. Ebben az időpontban fogadja a király Hansent és Gerstenberget, és ismét távozásra szólítja fel a német csapatokat.
- 23.15 Amikor a 3. és a 6. román határhozrend tudomást szerez a Bukarestben történetéről, Nistor Teodorescu ezredes vezetése alatt támadást intéz a Keleti Kárpátok védelmét ellátó 3. német hegyi határvadász ezred ellen, és az 1. román hadsereg megindul Észak-Erdély felé.
- 24.00 Parancs érkezik az új vezérkari főnök részéről, hogy csak abban az esetben nyissanak tüzet a visszavonuló németekre, ha azok megkísérik a románok lefegyverzését. A királynak tett ígérete ellenére Gerstenberg elhatározza a támadást.
- 00.30 Megtörténik az első összeütközés a németek és a románok között.

- 02.45 Hansen Gerstenberggel ellentétben levonja a tanulságot, és táviratában aláhúzza, hogy ami a romániai eseményeket illeti, az „nem egy udvari kamarilla államcsinye”, hanem nemzeti felkelés, s hogy „a pillanatnyi erőviszonyok között nincs kilátás sem katonai, sem politikai sikerre.”
- 04.00 Erre az időpontra az összes román csapatok beszüntették a fronton a hadműveleteket a Szovjetunió ellen.
- 06.00 Megérkezik a szövetségeseknek szánt üzenettel Ștefan Nicolescu és De Chastelaine Lockheed-10 repülőgépekön az isztambuli repülőtérre, és ebben az órában a berlini és budapesti távirati iroda kirendeltségei továbbítják értesüléseiket a német és a magyar fővárosba. Ezt veszi át majd a kolozsvári Keleti Újság augusztus 26-i száma, miszerint „Románia elfogadta a szövetséges hatalmak fegyverszüneti feltételeit... Az országban demokratikus kormány alakult Sănătescu tábornok elnökletével. A kormány első programja a bécsi döntés semmissé nyilvánítása.”
- Ezzel egy új nap, és egy új történelmi korszak kezdődött Románia életében.

A romániai események miatt csak szeptember 2-án jelent meg Márton Áron erdélyi római katolikus püspök augusztus 22-i levele, amelyben bejelenti, hogy a dél-erdélyi magyarság csatlakozik a román háborúellenes fronthoz – Groza ez év májusában szintén levélben fordul a magyarsághoz, hogy a két nép együtt forduljon szembe Németországgal, ez ösztönözte a Demokratikus Csoport fellépését, akikhez a gyulafehérvári illetőségű Márton Áron is tartozott –, Észak-Erdélyben, Kolozsváron augusztus 24-én a reggeli órákban Dálnoki Veress Lajos, a 2. magyar hadsereg parancsnoka, és Teleki Béla megállapították: Magyarország számára ez az utolsó előtti pillanat, amikor még alkalmuk van, hogy kövessék Románia példáját. A történések azonban nem igazodtak elgondolásaikhoz.

CSEH ÉS SZLOVÁK SZERZŐK
A CSEHSZLOVÁKIAI NEMZETI KISEBBSÉGEK HELYZETÉRŐL
1968–1983

Ismeretes, hogy a második világháborút követő intézkedések, változások (a németek kitelepítése, a magyar–csehszlovák részleges lakosságcsere, a „reszlovakizáció”, Kárpát-Ukrajna Szovjetunióhoz való csatlakozása) következtében Csehszlovákia nemzeti kisebbségeinek száma hozzávetőlegesen egyötödére csökkent a két háború közötti időszak állapotához képest. (Vö. a 1. sz. táblázattal)¹ És bár 1948 után számos rendkívül pozitív rendelet szabályozta a kisebbségek kulturális jogainak biztosítását, a hatvanas évek közepére feszültté vált cseh-szlovák viszony mellett, 1968-ban a négy csehszlovákiai nemzeti kisebbség, a szlovákiai magyarok és ukránok, illetve a túlnyomórészt Csehországban élő német és lengyel nemzetiség helyzete is megérett az alkotmányos, törvényes rendezésre.

Az ennek elérését célzó törekvések a CSKP KB 1968. januári ülésén meghirdetett demokratizálódási folyamat jegyében, a párt készülő új akcióprogramja előmunkálatainak részeként, már márciusban konkrét formát öltöttek, mégpedig a CSEMADOK KB által kidolgozott javaslat, illetve az Ukrán Dolgozók Kulturális Szövetségének (KSUT) beadványa formájában.² A két nemzetiségi kulturális szövetség ajánlásait a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó szakemberek pozsonyi országos konferenciájának zárónyilatkozata is támogatta, és mind a négy nemzeti kisebbség jogi helyzetét egyedül a nemzetiségi öngazgatás alapján vélte megoldhatónak.³ Mit tartalmazott a két nemzetiségi szövetség programja, és milyen fogadtatásra talált a szélesebb szlovák közvéleményben, illetve a sajtóban?

A hatvanas évek második felében a CSEMADOK-vezetés a megváltozott belpolitikai helyzet kedvező feltételeit meglepő gyorsasággal felmérte és a szervezet társadalmi, illetve kulturális munkájában a véleménycserék racionális érveit igyekezett hatékonyan alkalmazni. Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy megfelelő alkotmányos-törvényes, illetve intézményes rendezés nélkül az új típusú és magasabb színvonalú munka lehetőségei meglehetősen korlátozottak és kilátástalanok. Ugyanakkor a szlovák kérdésnek a magyar és általában a nemzetiségi kérdéssel sok tekintetben hasonló rendezési elképzelései további fogódzót kínáltak a szervezet országos vezetősége számára a szükségesnek tartott intézményesítés feltételeinek megteremtésében.

Az 1968 januárját követő belpolitikai változásokra a CSEMADOK rövid időn belül egységes nemzetiségi-rendezési programmal tudott reagálni, s ez feltétlenül a szervezetek élén álló vezetés programalkotó munkájának az eredményességét dicséri, illetve bizonyítja. A CSEMADOK-program Lőrincz Gyulának, az SZIKP KB tagjának a kezdeményezésére testületileg kidolgozott javaslat volt a csehszlovákiai magyar nemzetiségi kérdés megoldására. Nem volt ez a tervezet minden előzmény nélküli elárvult akció, hiszen a CSEMADOK-vezetés 1963 és 1968 között négy tervezetet is eljuttatott a Szlovák Nemzeti Tanácshoz – számottevő eredmény nélkül.⁴ Az ötödik javaslat kidolgozását ezért kapcsolta egybe a szervezet vezetése a

CSKP KB és az SZIKP KB januári határozatával. Az Új Szóban és a Hétben közzétett tervezet a pártban zajló és az egész társadalomra kisugárzó demokratizálódási folyamat szerves részének tekintette a cseh-szlovák és általában a nemzetiségi kérdés megoldását célzó föderatív törekvéseket. Már a bevezető részben megnyugtvással állapította meg a dokumentum, hogy ebben a folyamatban erőteljesen érvényesül a párt vezető szerepe, és leszögezte, hogy csak a nemzetek és nemzetiségek teljes politikai, gazdasági és kulturális egyenjogúsága lehet a köztársaság egységének és erejének szilárd alapja.

Az első részben a dokumentum sürgeti a meglévő hibák felszámolását, a nemzetiségek egyenjogúságának, jogi helyzetének, nemzetiségi választott szerveknek és intézményeknek alkotmányos biztosítását, a nemzetek és nemzetiségek teljes és tényleges egyenjogúsítását. A javaslat felvetette továbbá, hogy hozzák létre a nemzetiségi képviselőkkel álló Nemzetiségi Bizottságot a Szlovák Nemzeti Tanács, ill. a Nemzetgyűlés keretében, valamint alakítsanak Nemzetiségi Megbízotti Hivatalt a Megbízottak Testületében (a szlovák államhatalmi szervekben). A javaslatok közt szerepelt az is, hogy a gazdasági kiegyenlítés elvének megfelelően a regionális költségvetés-tervezésben és gazdálkodásban a nemzetiségi területek érdekeit szem előtt tartva a Nemzetiségi Bizottságoknak is beleszólási és döntési joguk legyen. Javasolták továbbá, hogy a nemzetiségileg vegyes lakosságú járásokat szervezzék át nemzetiségi összetétel szerint.⁵ A nemzetiségeknek a közügyekben való aktívabb részvétele érdekében pedig fokozott mértékben vegyék figyelembe a képviselői szervezetben a nemzetiségi arányokat, a szakértelmet. A javaslat azt is tartalmazta, hogy a párt XIV. kongresszusának előkészületeivel egyidőben alkotmányban kell rögzíteni „az öngazgatás elve alapján érvényesülő társadalmi és nemzeti egyenjogúsághoz” vezető leghatékonyabb megoldási módozatot. Szó esik még a javaslatban az 1945–48 közötti diszkriminációs törvényeknek és rendeleteknek a felülvizsgálásáról, a középfokú nemzetiségi iskolaügy korszerűsítéséről és kibővítéséről, a főiskolai-egyetemi képzés arányos lehetőségének biztosításáról, a nemzetiségi kultúra sajátosságának elismeréséről és fejlesztéséről, s végezetül a javaslatok beiktatásáról a párt készülő új akcióprogramjába.

A szlovákiai nemzetiségi vita 1968 tavaszán

A CSEMADOK-javaslat nyomán kirobbant szenvedélyes nemzetiségi vita szlovák részről elhangzott egyoldalú állításaival szemben maga a javaslat, méginkább a CSEMADOK-vezetés ezt követő interpretációi, magyarázatai mindvégig a köztársaság egységének megerősítését tartották az új rendezés legfőbb céljának, értelmének. A nyilatkozat záró része például így fogalmazta meg ezt a törekvést: „Fő feladatunknak tekintjük tagságunk és a csehszlovákiai magyar dolgozók kommunista szellemben való nevelését, a párt és a köztársaság iránti hűség és odaadás elmélyítését, a proletár internacionalizmusból fakadó szocialista hazafiság és egészséges nemzeti öntudat fejlesztését. Minden munkánk célja népeink egységének megszilárdítása és a népgazdasági feladatok teljesítésének elősegítése.”

A kelet-szlovákiai ukrán lakosságot tömörítő kulturális szervezet elnöke, V. Kapiszovszki a március 11-i ukrán nemzetiségi tervezetet a CSEMADOK-állásfoglaláshoz hasonló javaslatként értékelte. De abban pl. az Ukrán Nemzeti Tanács és az

A Csehszlovák Köztársaság nemzetiségi összetételének alakulása
1921–1980 között (ezer fő – %)

	1921	1930	1950
csehek	6.840–50,2	7.406–51,1	8.384–67,9
szlovákok	1.978–15,3	2.282–15,8	3.241–26,3
németek	3.218–23,4	3.231–22,3	165– 1,3
magyarok	761– 5,6	691– 4,8	368– 3,0
ukránok	477– 3,5	549– 3,4	68– 0,6
lengyelek	110– 0,6	82– 0,6	73– 0,6
egyéb*	226– 1,4	241– 1,7	41– 0,3
	1961	1970	1980
csehek	9.069–66,0	9.318–65,0	9.818–64,3
szlovákok	3.836–27,9	4.200–29,3	4.664–30,5
németek	140– 1,0	86– 0,6	62– 0,4
magyarok	534– 3,9	570– 3,9	580– 3,8
ukránok	55– 0,4	58– 0,4	55**–0,35
lengyelek	68– 0,5	65– 0,5	68–0,45
egyéb	43– 0,3	47– 0,3	29– 0,2

* – az 1921 és 1930 évi népszámlálásokban zsidó és cigány nemzetiség is szerepelt, itt az egyéb kategóriába soroltan közöljük ezt.

** – ebből 47,5 ezer ukrán és 7,6 ezer orosz nemzetiségű.

Ukrán Autonóm Terület létrehozásának kívánalma is szerepelt, tehát kezdetben a CSEMADOK-énál is jóval radikálisabb volt.

A nemzetiségi javaslatok a cseh–szlovák viszony rendezését sürgető szlovák közvéleményt váratlanul érték. A szlovák lapok ráadásul jó ideig hallgattak a két javaslatról, helyette az a memorandum kapott nagyobb nyilvánosságot, amelyet a Szlovák Kulturális Megbízotti Hivatal hozzájárulásával a dél-szlovákiai szlovákok képviselőinek Bazinban (Pezinok) megrendezett értekezletén fogadtak el. A „bazini harmincnolcak” aláírással ellátott memorandum „a dél-szlovákiai szlovákok elnyomásának” megszüntetését sürgette. A csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében dél-szlovákiai magyarokba került szlovákok képviselői az egész régióra jellemző – magyarokat és szlovákokat egyaránt sújtó – gazdasági elmaradottságért a magyar nemzetiségű vezetőkre, illetve a CSEMADOK-ra próbálták hárítani a felelősséget.⁶ Ugyancsak hátrányosan érintette az ott élő szlovákokat az a tény, hogy a *Matica slovenskát*, a nagy múltú központi szlovák kulturális szervezetet az ötvenes években mint a szlovák állami kulturális igazgatás hatáskörét keresztező intézményt gyakorlatilag felszámolták, helyi szervezeteinek működését megszüntették. Mindezeket a hiányosságokat azonban józan mérlegeléssel aligha lehetett volna a szlovákiai

magyarok bűneként felróni, de az 1968 márciusában kirobbant szlovákiai nemzetiségi vitában a józan érvelés csak ritkán jutott szóhoz a szlovák lapok hasábjain.

A CSEMADOK és a KSUT vezetőinek a szlovák kulturális igazgatás vezetőivel folytatott közös tanácskozásról kiadott nyilatkozat lárosnak tartotta ezt a vitát, amely egyszerre több kérdés körül zajlott. Az országos szlovák napilapokban, kulturális hetilapokban, illetve az Új Szó, a Hét és az ukrán Nove Zsittyia c. nemzetiségi lapok hasábjain folyó vita legfontosabb témakörei a következők voltak:

a. az 1945–1948 közötti csehszlovák kisebbségi politika

(a kassai kormányprogram kisebbség-ellenes rendelkezéseinek felülvizsgálata,⁷ ill. védelme; a lakosságcsere és következményeinek elemzése)

b. a kisebbségek helyzetének a CSKP és az SZIKP KB új akcióprogramjába is bekerült államjogi rendezése⁸ (Nemzetiségi járások, kulturális autonómia, nemzetiségi öngazgatás, kollektív nemzetiségi politikai képviselő, nemzetiségi képviselői szervezetek, a nemzetiségi kulturális szövetségek státuszának megítélése stb.)

c. az úgynevezett reciprocitás-elv (az egészen más történeti körülmények között kialakult magyarországi szlovák, illetve a szlovákiai magyar nemzetiség azonos elbírálásának követelménye, ami a szlovákiai magyarok számára a jogok drasztikus megnyirbálását, a magyarországi szlovákok részére pedig olyan többletjogok megadását jelentette volna, amelyekkel nem tudtak volna élni.)⁹

d. a dél-szlovákiai és kelet-szlovákiai nemzetiségi területek gazdasági helyzetének problémái (az iparosítás késlekedése, a foglalkozási lehetőségek hiánya, nyagarányú migráció, ingázás stb.)¹⁰

e. a nyelvkérdés megoldatlansága (a kötelező cseh és szlovák államnyelv, illetve a kötelező kétnyelvű ügyintézés követelése, a kétnyelvűség felemás értelmezése, nemzetiségi iskolaügy, a szlovák nyelv elsajátítása, mint a kisebbségek tényleges egyenjogúságának legfőbb feltétele stb.)¹¹

A vitát különösen azok a szlovák részről elhangzó vádak mérgesítették el, amelyek a magyar kisebbséget irredenta, revizionista, ellenforradalmi törekvésekkel vádolták.¹² Magyar részről mindvégig a vádak visszautasítása és a nemzetiségi egyenjogúság kölcsönösen hasznos elvének érvényesítése jellemezte a vitacikkek hangnemét. Szenvedélyesebb hangvétel csak a CSEMADOK-alapszervezetek Új Szóban közölt leveleinek egynémely túlkövetelését jellemezte.¹³

A ritka kivételnek számító józan hangok közül ki kell emelni Zora Jesenskát, szlovák íróőnek, a Kultúrny život vezető publicistájának bátor kiállását, aki a kisebbségek védelmét a demokrácia próbakövének tekintette. Zora Jesenskát az Új Szónak adott interjújában határozottan elutasította a Kassai Kormányprogram magyarellenes szellemének élesztgetését és sürgette a magyar–szlovák párbeszéd konstruktív mederbe terelését.¹⁴

Jesenskánál is önkritikusabb és konstruktívabb írásban szólott hozzá a nemzetiségi vitához Michal Chorváth a *Nemzeti öntudatról és nem nacionalizmusról van szó* c. írásában. A magyar- és cseh-főbiák történelmi gyökereinek elemzése után Chorváth az adottságok és lehetőségek egyedül ésszerű kompromisszumaként említi a csehszlovák föderációt és a szlovákiai magyarokkal való megegyezést. A magyar autonómiakövetelések egyöntetűen negatív szlovák fogadtatásának érvrendszerét meggyőző logikával cáfolja, majd utalva a kölcsönös engedmények szükségességére, a magyar örendelkezés mellett teszi le a voksot: „Nem kétlem, hogy ha a magyar népnek ezek

a jogos követeléseit kielégítést nyernek, eszébe sem jut, hogy elszakadjon tőlünk, mert minden meglesz, mint magyarországi fajrokonainak, sőt ezenkívül még egy műszakilag fejlett, nem egykönnyen utolérhető állam polgárságának előnyét is élvezni fogja.”¹⁵ A pozitív nemzetiségi politika egyébként is többszörösen kifizetődik, állítja a döntő érvektől Chorváth, egyrészt a csehszlovák–magyar kapcsolatok elmélyülésében, másrészt pedig az egész szocialista tábor világméretű erősödésében.

Végül is sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy nem a pozitív hangnemben írt cikkek szabták meg a viták alaptónusát, hanem a másik fél nemzeti-nemzetiségi programjában nacionalista túlkapasokat leleplező, legtöbbször azonban a régi beidegződésektől szabadulni nem tudó és vádaskodó írások bizonyultak a hangadóknak. Nem véletlen, hogy ekkor újult meg az a törekvés, ill. az az igény, hogy a magyarok a szlovák nyelv elsajátítása révén váljanak a köztársaság egyenjogú állampolgáraivá. A kétnyelvűség deklarálása mellett azonban már teljes mértékben megfeledeztek a kölcsönösség elváról, ami pedig azt eredményezheti, hogy a kétnyelvűség minden hátránya a kisebbséget sújtja. Azt a központi magyar vezetés által fel sem került helyi kezdeményezést – amely Jugoszláviában élő gyakorlattá vált –, ti. a magyar nyelvnek a többségi iskolákban történő fakultatív oktatását pedig mint a szlovákiai magyar nacionalizmus három legsúlyosabb túlkapasának egyikét értékelte a Pravda egyik cikkének szerzőpárosa. (Ezen kívül még Bratislava magyar nevének, Pozsonynak a használata, ill. a magyarok arányos képviselőinek a követelése az üzemek vezetésében, szerepelt a cikkben a magyarok három legsúlyosabb nacionalista követelése között. Szlovák vonatkozásban a szerzők a CSEMADOK felszámolásának sürgetését, a kitelepítés folytatását minősítik hasonlóan (!) extrém kívánságnak).¹⁶

Valójában a kétnyelvűség nem csak azért okozott és okoz mindmáig a kisebbségi közéletben súlyos gondokat, mert a többségnek a kisebbséggel szemben támasztott egyoldalú igényéről van szó, hanem mert a kétnyelvűség ilyen értelmezése óhatatlanul az anyanyelvi, nyelvhasználati jogok jogosultságát is kétségbe vonja.¹⁷ A kétnyelvűség számos aspektusa közül, V. Mináč szlovák írónak az ÚjSzóban közzétett interjúja nyomán, az iparosítás és kétnyelvűség – Dél-Szlovákiában mindmáig aktuális – összefüggése kapott megkülönböztetett figyelmet a vitában. Mináč szerint az iparosítás és a vele járó kétnyelvűség az egyetlen kiút a dél-szlovákiai magyarok elszigeteltségéből. Bábi Tibor, az Új Szó vezető publicistája azonban joggal mutatott rá, hogy az iparosítás nyomán terjedő kétnyelvűségben is sokszor az asszimilációs törekvések dominálnak, nem pedig a két nyelv egyenjogúságának respektálása.¹⁸ A kétnyelvűség kérdésében a föderációs és nemzetiségi törvénytervezet előkészületei során napvilágot láttak a Szlovák Tudományos Akadémia cseh és szlovák államnyelvet követelő tervezetének részletei. Magyar részről majd minden hozzászóló rámutatott az államnyelvnek már Lenin által is bírált nyelvi imperializmusára, elnyomást és egyenlőtlenséget előidéző szerepére.

Az államnyelv bevezetését G. Husák is szükségtelennek tartotta. A legkövetkezőben Karel Pomaizl, cseh szociológus szállt szembe az államnyelv-teóriákkal. Pomaizl egyébként az elkészült nemzetiségi törvény okozta magyar csalódásokat is osztotta és többször is kifejtette véleményét a nemzetiségi kérdés alkotmánytörvényben rögzített megoldásának felemás voltáról.¹⁹

Az 1968–1969. évi szlovák–magyar nemzetiségi vitáknak az 1969. áprilisi változások után adminisztratív eszközökkel vetettek véget. Ily módon nem vált lehetővé,

hogy megfelelő tanulságok levonásával ezek a kérdések megnyugtató módon rendeződjenek. Akadt ugyan példa arra, hogy magyar szerzők a szlovák lapokban fejthették ki véleményüket, az Új Szó pedig mindvégig teret adott a szlovák és cseh véleményeknek. Interjút készített L. Novomeskývel, Vladimír Mináccsal, a Pravdával egyidőben közölte Gustáv Husáknak *Szlovákoknak és magyaroknak a megértés útját kell keresniük* című nyilatkozatát, mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a félreértések, egyoldalú és túlzó értelmezések mindkét oldalon lepleződjenek és valamiféle közmegegyezés jöjjön létre.²⁰

Az öngazgatás elvének kiiktatásával a területi vagy kulturális autonómia gondolata teljes mértékben kompromittálódott, ezzel szemben a reciprocitás felemlgetésére – a szlovákiai magyar iskolaügy tannyelvi átépítését célzó törekvésekben pedig konkrét alkalmazására – napjainkig akadnak törekvések. A kétnyelvűség értelmezésében általánosság, a szlovákiai magyar sajtó egy része által is elfogadottá vált az a tétel, hogy egyedül a kétnyelvűség jelentheti a nemzetiségi egyenjogúság biztosítékát.

Az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény

A CSKP és az SZIKP által elfogadott új akcióprogram szellemében 1968. májusának végén a föderációs törvény megalkotására G. Husák miniszterelnök-helyettes vezetésével kormánybizottság alakult. A kormánybizottság keretében S. Faltán, szlovák történéssz irányítása alatt 1968. május 27-én a nemzetiségi törvény kidolgozására albizottság kezdte meg munkáját. Az előkészületi anyagok megvitatásában mind a föderációs, mind pedig a nemzetiségi törvény tartalmát illetően lényeges eltérések mutatkoztak a bizottságok cseh, illetve szlovák tagjai között. De a Prága melletti Koloďeĵben folyó tárgyalásokra alkalmanként meghívott nemzetiségi vezetők elképzelései sem találtak mindenben egyetértésre, sőt kiderült, hogy a párt akcióprogramjában szereplő elvek érvényesítése is akadályba ütközik. Az említett országos nemzetiségi szeminárium és a nemzetiségi kulturális szövetségek nyilatkozatai, állásfoglalásai sem változtattak a nemzetiségi albizottságban született elképzeléseken.²¹

A magyar, ukrán és lengyel nemzetiségi szövetségek vezetőinek minden erőfeszítése ellenére sem sikerült a CSKP-akcióprogramban szereplő öngazgatási elvet a nemzetiség új minőségű alkotmányjogi helyzetének kialakításában is konkretizálni. A nemzetiségi albizottság legbefolyásosabb tagjai (Faltán, Okáli) elutasították azt a – CSKP és az SZIKP akcióprogramját előkészítő bizottságok által kidolgozott – tervezetet, mely szerint a konkrét rendezést a nemzetiségek felelős képviselői által benyújtott javaslatok alapján kellett volna kidolgozni. Ehelyett a föderációs kormánybizottság említett albizottságának egy másik szlovák történéssztagja, L. Haraksim, már 1968. július 5-én annak a véleménynek adott hangot, hogy a nemzetiségek nem tekinthetők államjogi és politikai értelemben szubjektumnak, így önrendelkezésükről szó sem lehet.²²

Ez az állásfoglalás azután alapvetően meghatározta a többszöri sürgetésre október 28-ig elkészített 1968/144. sz. nemzetiségi alkotmánytörvényt, melynek kerettörvény-jellegét maga az alkotmánytörvény zárómondata is hangsúlyozza, és a két nemzeti tanács konkrét nemzetiségi törvényeinek kidolgozását helyezte kilátásba.

Az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény a magyar, lengyel, ukrán és első ízben a német kisebbséget is mint kollektív jogokkal rendelkező „egyenlő jogú nemzetisége-

ket” kezeli. A föderációs alkotmánytörvénynek mintegy kiegészítéseként – ahol Csehszlovákia csupán mint két egyenlő jogú nemzet, a csehek és a szlovákok állama szerepel – a nemzetiségeket is államalkotó elemnek ismeri el. A második cikkely a választott képviselői testületekben biztosított „megfelelő” nemzetiségi reprezentációt írja elő. A harmadik cikkely az anyanyelvi művelődésnek, a szabad nyelvhasználatnak, a nemzetiségi kulturális szervezetek létrehozásának, valamint a nemzetiségi sajtónak és tájékoztatásnak a jogát biztosítja. A negyedik cikkely biztosítja a szabad döntés jogát a nemzetiség bevallásában. Az ötödik cikkely lehetőséget teremt arra, hogy a szövetségi parlament és a nemzeti kormányok által elfogadott törvények formájában a nemzetiségi alkotmánytörvényben biztosított jogok megvalósuljanak. 1968 őszén, 1969 elején Csehországban és Szlovákiában is létrejöttek a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó első testületek. Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Tanács mellett 1968 novemberében megalakult a tanácsokkal, államigazgatással és nemzetiségi ügyekkel foglalkozó bizottság, a cseh és a szlovák kormány mellett pedig létrejött a Nemzetiségi Tanács. Szlovákiában a Nemzetiségi Tanács 1969. február 14-én alakult, magyar, ukrán, és szlovák képviselőkkel, illetve szakemberekből. Úgy tűnt, hogy némi késlekedéssel bár, de a nemzetiségi egyenjogúsítás jogi munkálatai előbb-utóbb egységes és részletes nemzetiségi törvényszerkezetté válnak. Napok kérdésének tekintették pl. a nyelvi, sajtóügyi, szervezeti és más konkrét törvények kibocsátásának, elfogadásának ügyét.²³

A hetvenes évek kisebbségi politikájának értékelése

Az 1968. október 27-én közzétett és 1969. január 1-én életbe léptetett csehszlovákiai nemzetiségi törvény, bár több területen is jelentős előrelépést jelentett, mégis csalódást okozott, mégpedig a nemzetiségek, de egyes cseh és szlovák szakemberek körében is. A nemzetiségi törvény kapcsán felmerült problémákat elsőként és jó ideig a legátfogóbban K. Pomaizl elemezte „*Valódi egyenjogúságot a nemzetiségeknek*” c. írásában.²⁴ Sem a nemzetiségek meghatározását nem tartotta kielégítőnek a törvény végleges szövegében – „a nemzetiségek, mint az állam gondoskodásának objektuma szerepelnek, tehát nem mint egyenjogú szubjektumok” –, sem pedig a nemzetiségek „*arányos*” képviselete helyett „*megfelelő*” képviseletéről rendelkező formulát. Különösen hiányosnak tartja Pomaizl a nyelvi és kulturális jogokra vonatkozó cikkely rendelkezéseit és sürgette az országban használt valamennyi nyelv egyenjogúságának törvénybe iktatását, a nemzetiségi területek két-, illetve többnyelvűségének intézményes biztosítását. Pomaizl ebben az 1969-ben írott cikkében épp az 1968-as nemzetiségi ellentétek tapasztalatainak figyelembevételét kérte számon: „A sovinszta kampány után, amelyet néhány újság folytatott, a nemzetiségek tagjaiban felmerülhet a félelem, hogy a részletesebb nyelvhasználati törvény még a jelenlegi gyakorlatot is korlátozhatja.” Pomaizl ezenkívül a nemzetiségek törvényes jogainak védelmét az újjászervezendő alkotmánybíróság feladatkörében javasolta megoldani. Mindezek eredményeképpen „specifikus nemzetiségi autonómia jönne létre, a klaszszikus területi-politikai autonómia elfogadása nélkül is, amelyet a nemzetiségek különben sem kérnek” – szögezte le a prágai nemzetiségkutató. Pomaizlnál kedvezőben értékelte a nemzetiségi törvényt Juraj Zvara, de ő is hangsúlyozta annak átmeneti és keret jellegét: „E törvény szövegéhez bizonyára különböző megjegyzéseket le-

het fűzni, de az vitathatatlan, hogy fontos dokumentum, persze általános jellegű, melyet részleteiben is ki kell dolgozni.”²⁵

A vizsgált 15 év rendkívül gazdag csehszlovákiai nemzetiségi tárgyú szakirodal-mában több olyan munka látott napvilágot, amely a kisebbségekkel foglalkozik. Közülük elsőként a szocialista nemzetiségek kultúrájának problémáit sokoldalúan megközelítő 1973. évi tanulmánygyűjtemény már azt az új helyzetet vizsgálja, amely a szlovákiai nemzetiségi kulturális szövetségeknek a Szlovák Nemzeti Frontból való kizárása és a Szlovák Kulturális Minisztérium hatáskörébe történt áthelyezése után alakult ki.²⁶

A nemzeti kisebbségek gazdasági, kulturális helyzetének tényleges jellemzőit mindmáig legteljesebben az az öt nemzetiségi tárgyú szociológiai felmérés ill. az ezek alapján készült jelentés összegezte, amelyet az ostravai cseh–szlovák–lengyel–magyar (becslések szerint mintegy 10–15 ezer magyar talált itt megélhetést), az észak-csehországi cseh–német lakosságú iparvidéken, illetve a dél-szlovákiai szlovák–magyar és a kelet-szlovákiai szlovák–ukrán lakosságú területen végeztek.²⁷ A felmérések tanúsága szerint a többségi nemzetek tudatától a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek tudata elsősorban abban különbözik, hogy abban egyszerre három identitás elemei jelentkeznek: 1. a nemzeti kisebbség viszonylagos etnikai-társadalmi közösségének, 2. a cseh és szlovák nemzettel közös csehszlovák államiságnak és 3. a szomszédos szocialista országokban élő eredeti magyar, német, lengyel és ukrán nemzethez való „öntudatos és érzelmi kapcsolódásnak” – J. Zvara szerint az idősebb nemzedékek egy részénél még mindig domináns – tudati elemei.²⁸

Ugyancsak fontos tanulsága a felméréseknek, hogy a nemzetiségileg vegyes területeken az általános nemzetiségi megértés, illetve tolerancia erősödően van, amit az opavai Sziléziai Intézet vezető munkatársának, G. Sokolovának általunk is idézett táblázata meggyőzően szemléltethet.²⁹ (l.: 2. sz. táblázat)

A hetvenes és nyolcvanas évek csehszlovák nemzetiségpolitikai gyakorlatának alapelve a két nemzet, illetve a nemzetiségek életének minden területére kiterjedő kiegyenlítődés megvalósítása. E téren a kisebbségek vonatkozásában a legfontosabbnak tekintett gazdasági kiegyenlítődésben erőteljes előrelépés figyelhető meg. Bár a foglalkoztatottsági és szociális összetételre vonatkozó adatsorok még mindig a cseh és a szlovák nemzet jellemzőitől való lényeges lemaradást jelzik, kétségtelen tény, hogy mind a négy nemzeti kisebbség esetében rendkívül dinamikus gazdasági, társadalmi változásokra került sor az 1960–1980 közötti két évtizedben.³⁰ A dél-szlovákiai iparosodás, a magyar nemzetiség társadalmi összetételének kedvező irányú átalakulásai mellett azonban a továbbra is nagy számú magyar nemzetiségű ingázó épp úgy beletartozik ebbe a képbe, mint a nők országosan legalacsonyabb foglalkoztatottsági szintje stb. (l.: a 3. sz. táblázatot!)

Jóval kevésbé biztató a helyzet a kulturális területeken zajló kiegyenlítődési folyamatok kapcsán.³¹ Az iskolai végzettség és szakképzettség mutatói alapján ez főként a magyar nemzetiség esetében alakult kedvezőtlenül. Ezt az állapotot, a már korábban kialakult hivatalos felfogás logikáját követve, az illetékesek azzal vélik magyarázni, hogy a köztársaság egyedüli nem szláv, illetve nem kétnyelvű kisebbségeként (a német kisebbségi szórványok esetében az észak-csehországi iparvidéken gyakorlatilag teljes kétnyelvűség alakult ki) a magyar nemzetiség szakképzettségének kedvezőtlen mutatóit döntő mértékben a szlovák nyelv elégtelen ismerete okozza.

Ezért a hetvenes években a szlovák nyelv oktatását számos eszközzel próbálták intenzívebbé és hatékonyabbá tenni: az óvodákban 1977. óta naponta minimálisan 15 perces szlovák nyelvű artikulációs gyakorlatokat rendszeresítettek, az általános iskolában növelték a szlovák órák számát, a természettudományi tárgyak nevezéktanát mindkét nyelven oktatják, a testnevelést szlovák nyelven tanítják. Történtek kísérletek az ún. súlyponti tantárgyak (matematika, fizika, kémia) szlovák nyelvű oktatására is, de magyar részről negatív fogadatra találtak.

Ivan Bajcura, aki 1982-ben megjelent könyvében az első Csehszlovák Köztársaság kisebbségi kérdésének történeti áttekintése alapján vizsgálja az 1945–1948 és az azt követő időszak fejlődését, a szlovák szakirodalomban egyedülállóan kritikusan elemzi a hetvenes évek kisebbségpolitikáját. A szóbanforgó magyar nemzetiségi iskolapolitika kapcsán például leszögezi: „A szlovák nyelv oktatásának hangsúlyozása és ennek a kérdésnek állandó figyelemmel követése, valamint az egyre újabb és újabb intézkedések elfogadása alapján olyan benyomások támadhatnak, hogy a magyar kérdés súlypontját és alapját egyedül az jelenti, hogy a szlovák nyelvet a magyar lakosság jól elsajátítsa. Még ha teljes mértékben el is ismerjük a szlovák nyelv nagy jelentőségét a magyar lakosság társadalmi érvényesülése szempontjából, a magyar kérdés lényegét és súlypontját továbbra is a magyar lakosság által lakott területeknek az össz-szlovákiai, illetve csehszlovákiai mutatókhoz mért társadalmi, gazdasági fejlődése, gazdasági kiegyenlítődése jelenti, valamint az, hogy a magyar lakosság egyre intenzívebben és nagyobb arányban kapcsolódik be a társadalom, az állam, a gazdaság irányításába, és egészében is növekedjék kulturális, műveltségi szintje.”³² A szlovák nyelv alapos ismerete Bajcura szerint a magyar kisebbség emancipációs folyamatának további elmélyítésében csupán az ehhez szükséges tényezők egyikét jelentheti.

Bajcura a nemzetiségi törvény érvényesülésének tapasztalatait vizsgálva azt is megállapítja, hogy a legtöbb gond a kisebbségek nyelvhasználati jogaival kapcsolatosan adódik. A kerettörvényt konkrét tartalommal megtöltő nemzetiségi kulturális, egyesületi, sajtó-, nyelvtörvény stb. hiányában a helyi irányítás kezdeményezőkézségétől vagy toleranciájától függ az elvben létező nemzetiségi jogok érvényesítésének mértéke. A kisebbségi nyelvhasználat kapcsán kialakult helyzetről Bajcura megállapítja „A nemzetiségek nyelvi jogainak fő elveit egységesíteni és a nemzetiségek helyzetére vonatkozó törvény (ti. az 1968/144. sz. nemzetiségi törvény – Sz. L.) értelmében bizonyos norma révén szabályozni kellene. Ez a norma gyakorlatilag a már létező gyakorlatot általánosítaná és egységesítené, hogy az ne váljék kizárólag egy bizonyos funkcionárius-csoport szubjektív kívánásainak függvényévé.”³³

A csehszlovákiai kisebbségi politika kétségkívül legszembevetőbb sajátossága a négy nemzetiségi kulturális szövetség létezése és tevékenységi köre. A magyar, ukrán és lengyel nemzetiségi szövetség 1969-ig egységesen a Csehszlovák Nemzeti Fronthoz tartozott. Ezt követően az 1968-ban megalakult német és az 1947 óta létező lengyel kulturális szervezet a Cseh, az 1945 óta létező ukrán és az 1949-ben alakult magyar szövetség pedig a Szlovák Nemzeti Frontba került. 1971-től azonban a két szlovákiai nemzetiségi szövetség, a CSEMADOK és a KSUT – akárcsak a már említett Matica slovenská is – a Szlovák Kulturális Minisztérium irányítása alá került. Azt, hogy a szövetségeknek a Nemzeti Frontban lenne helye, Bajcura is magától értetődőnek és logikusnak tartja: „A nemzetiségi szövetségek tagsága a Nemzeti Frontban logikusan következik a Nemzeti Front, illetve a szövetségek jellegéből.”³⁴ Annak

A dél-, illetve kelet-szlovákiai nemzetiségi együttélés értékelése

vizsgált vidék	a válaszadó nemzetisége	az értékelés fokozatai*				
		1	2	3	4	5
Kelet-Szlovákia	ukrán	53,7	36,5	2,3	6,1	1,2
	szlovák	46,7	40,0	3,9	7,9	1,6
Dél-Szlovákia	magyar	41,2	53,1	2,3	2,5	0,9
	szlovák	39,9	52,6	2,0	4,8	0,8

* – a lehetséges értékelések: 1 – nagyon jó; 2. – kielégítő; 3 – nem kielégítő; 4 – nem tudja megítélni; 5 – nem válaszol

3. sz. táblázat

A csehszlovákiai keresőképes lakosság foglalkozási megoszlása nemzetiségek szerint 1960–1970.

nemzetiség	év	ipar	építő- ipar	mező- gazdaság	közle- kedés	kereske- delem	egyéb
cseh	1961	42,4	7,4	20,9	6,0	7,2	16,1
	1970	41,4	7,6	14,5	7,0	9,3	20,2
szlovák	1961	31,3	10,7	31,3	6,6	5,8	14,4
	1970	36,2	10,4	18,8	7,3	8,1	19,2
magyar	1961	18,6	13,1	50,7	4,4	4,6	8,6
	1970	23,7	13,2	34,8	6,6	7,7	14,0
lengyel	1961	56,5	5,6	16,1	2,9	6,7	12,2
	1970	56,2	4,2	8,6	4,6	10,0	16,4
ukrán	1961	27,6	8,2	30,9	4,1	5,5	23,6
	1970	29,2	7,9	23,5	5,6	7,1	26,7
német	1961	64,3	7,2	12,7	2,1	5,6	8,1
	1970	54,1	7,4	12,8	4,2	8,6	12,9

* – Mihály Géza: Dél-Szlovákia a gazdasági fejlődés útján, Hét 1977/14. sz. 2.

ellenére, hogy a CSEMADOK és a KSUT tagsága körében is ilyen meggyőződés alakult ki, a nyolcvanas évek elején sem sikerült a szlovákiai nemzetiségi szövetségek korábbi státuszát helyreállítani, s így a két szervezet továbbra is minisztériumi irányítás alá tartozik.

Legutóbb Karel Pomaizl 1983-ban megjelent írásában foglalkozott behatóan a csehszlovák kisebbségi politika eredményeivel és megoldásra váró problémáival.

Pomaizl ez utóbbiakat elsősorban a nemzeti kisebbségek tényleges egyenjogúsításának terén látja: „Nemzetiségeink elvi egyenlőségének nálunk olyan formái jöttek létre, amelyek magukon viselik annak az óvatosságnak a nyomait, amelyre bennünket a közelmúltban saját tapasztalataink tanítottak meg. Arról van szó, hogy a nemzetiségi egyenjogúság legfontosabb formáival a köztársaság érdekeit sértő módon visszaéltek. Ezekben a ma létező formákban egyszermind a szocialista építés kezdeti korszakából származó és nem teljesen indokolatlan aggodalmak is tükröződnek, nehogy a kisebbségi problémák felbolygatásával az új és fiatal szocialista államok közt fölösleges viták keletkezzenek. Mindezek a mozzanatok egyre inkább háttérbe szorulnak. Az objektív szocialista (belső és nemzetközi) fejlődés, akárcsak a proletár és szocialista internacionalizmusra való nevelés szükségletei a jövőben megfelelőbb formák keresését teszik szükségessé, annál is inkább, mert némely probléma megoldásának fentebb említett lehetetlensége enélkül is magával hoz néhány, a szocialista fejlődés szempontjából nem éppen kedvező mozzanatot.”³⁵

A csehszlovákiai kisebbségek helyzetének, illetve a csehszlovákiai nemzetiségpolitikai gyakorlat néhány sajátos problémájának a fentiekben – néhány cseh és szlovák szakvélemény bemutatásával, felvillantásával is – jelzett részletes és kritikus csehszlovákiai elemzése számunkra ugyancsak fontos és hasznos tapasztalatokkal szolgálhat. A kisebbségek kollektív jogainak elismerésétől nálunk is el kell jutni ezeknek a jogoknak a kisebbségi kollektív képviselő formájában való aktív megvalósításáig. A Pomaizl által sürgetett „megfelelőbb formák keresése” aligha vezethet sikerre, ha figyelmen kívül hagyják, hogy a kisebbségek sokat emlegetett hídszerepe csak az önálló cselekvésre képes nemzetiségek aktív közreműködésével tölthető meg valódi tartalommal. És mert a csehszlovákiai illetve a magyarországi nemzeti kisebbségek jellege, helyzete között sok lényeges eltérés mutatkozik, összehasonlítás végett a – magyarországi nemzetiségekhez hasonlóan kétnyelvű – csehszlovákiai német, ill. ukrán kisebbséggel kapcsolatos politikai gyakorlat néhány elemét is érdemes lenne behatóbban tanulmányozni.

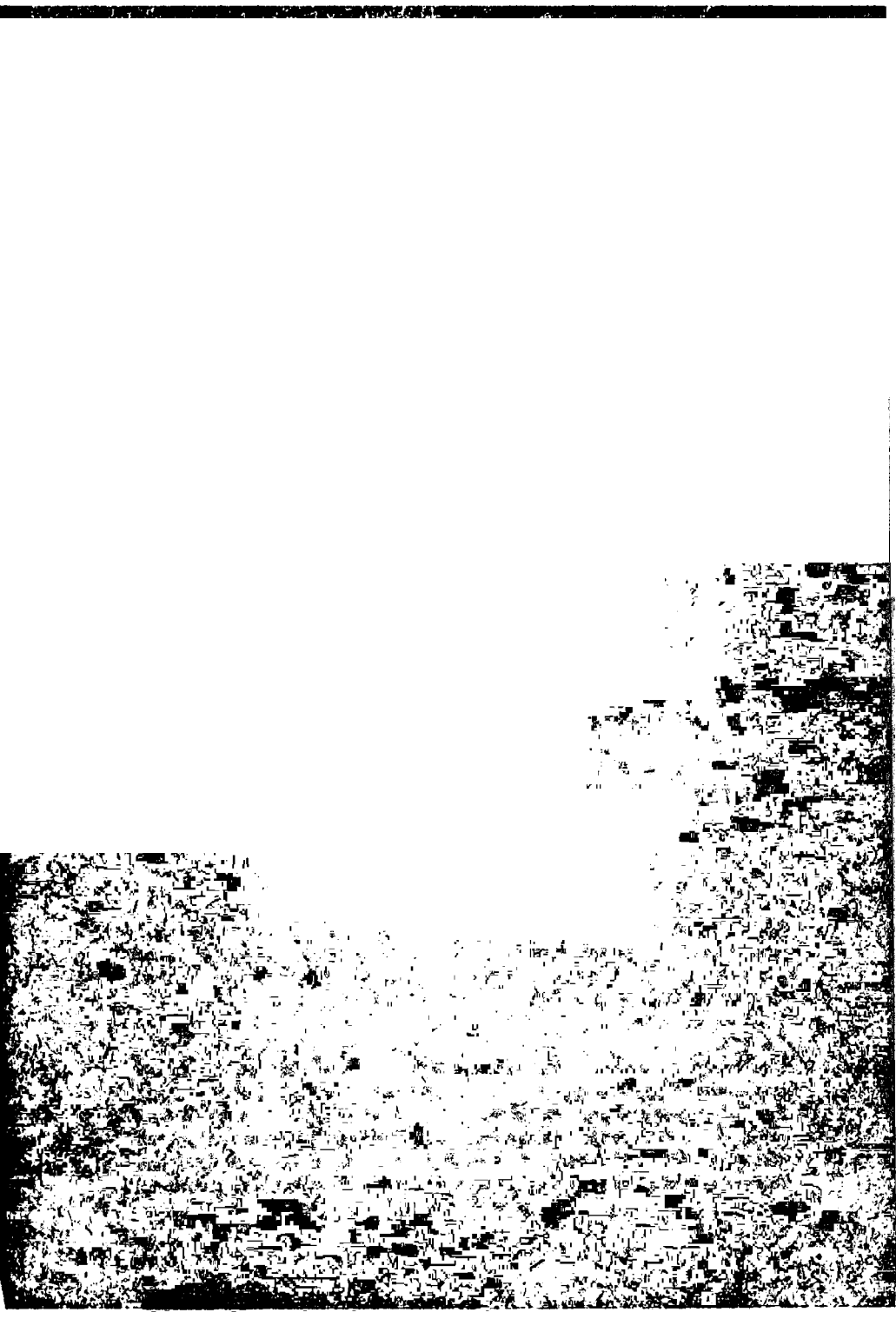
Jegyzetek

1. A táblázat forrásai: Československá statistika, zv. 9, Praha 1924. 83. 1930: Sčítání lidu v Republice Československé, Praha 1934. 1. rész, 2.; 1950–1970: Sčítání lidu, domu a bytu v Československé socialistické republice 1950. 1961. 1970.; A népszámlálás első eredményei Új Szó, 1981. február 3.
2. A CSEMADOK Központi Bizottságának állásfoglalása a CSKP KB és az SZIKP KB januári határozatával kapcsolatban és javaslata a nemzetiségi kérdés megoldására Új Szó, 1968. március 15. Hét 1968. 12. sz. Zverennya do Ukrajinciv-Ruszijniv Csehoszlovaecscsinyi vid posirenoj Prezidiji CK KSZUT, Nové zsitva, 1968. 11. sz.
3. A föderációval egyidejűleg alkotmányosan kell megoldani a nemzetiségi csoportok helyzetét is, Országos szeminárium a nemzetiségi kérdéstről, Új Szó, 1968. május 26. 1–2.
4. J. Zvara: A csehszlovákiai nemzetiségi kisebbségek helyzetének eddigi fejlődése, II. rész. Hét, 1969/31. sz.

5. Az 1960. évi átszervezés következtében a régi kis járásokat összevonták. Ez különösen a magyar nemzetiséget érintette hátrányosan, mert míg 1960 előtt hét járásban is a lakosság többségét alkották, 1960 óta mindössze a dunaszerdahelyi és a komáromi járásban élnek a magyarok 50%-nál nagyobb arányban. A CSEMA DOK-javaslat azért szorgalmazta a járások nemzetiségek szerinti átszervezését, mert a szlovák többségű járásokban a kétnyelvűség gyakorlata sokszor csorbát szenved. Hogy a helyzet mindmáig nem változott azt Bajcura 1982. évi könyvének kritikái észrevételei is jól jelzik: „Az új járások határait úgy állapították meg, hogy a nemzetiségek aránya mindenütt csökkent és közülük jónéhányban 'csupán elenyésző töredéket' kezdtek jelenteni. Az egyes nemzetiségek arányának csökkenését a nemzetiségi fejlődés, illetve kérdéskör iránti érdeklődés megcsappanása kísérte.” Ivan Bajcura: Cesta k internacionálnej jednote, Bratislava 1982. 183.
6. Teljes és egyöntetű támogatás. Beszélgetés dr. Szabó Rezső elvtárrsal, a CSEMA DOK Központi Bizottságának vezető titkárával, Új Szó, 1968. március 29.
- A „bazinei 38-ak” memorandumát a pozsonyi Rol'nické noviny c. országos napilap közölte (1968. március 17.). A memorandum követeléseit magyar részről leghatározottabban Babi Tibor utasította vissza: Aggasztó összefüggések, IV. rész; A memorandum, Új Szó, 1968. május 16.
7. A Kassai Kormányprogram elsőként ismerte el a csehek és szlovákok teljes politikai egyenlőségét, ugyanakkor a köztársaság kisebbségeinek felszámolását is célba vette. A Kormányprogram szövegét a pozsonyi Pravda 1968. március 15-én teljes terjedelmében újraközölte. Egyes szlovák kulturális vezetők, a Matica slovenská tisztviselői, a dél-szlovákiai szlovák kulturális élet képviselői a kisebbség kérdésének megoldásában is a Kassai Kormányprogram megvalósítását tartották szükségesnek. Gustáv Husák, mint a föderációt előkészítő kormánybizottság elnöke a prágai Reportér c. lapnak adott interjújában arra a kérdésre, vajon „a bizottság a Kassai Kormányprogram álláspontját vallja-e, hogy ez az ország a csehek és a szlovákok köztársasága”, így válaszolt: „Meg kell változtatni az alkotmányt olyan értelemben, hogy az elismeri a nemzetiségek létezését.” A föderáció és a kisebbségek. Új Szó 1968. július 5.
- Z. Jesenská szlovák író nő pedig kijelentette: „A Kassai Kormányprogramhoz való visszatérés a nem szláv nemzetiségek helyzetének megoldására lehetetlen, hiszen az a magyarokat 1945 után Csehszlovákiában nem ismerte el egyenjogú állampolgároknak.” — Szabadságot, igazságot mindannyiunknak, Új Szó, 1968. április 12. 1, 5.
8. Lőrincz Gyula: A nemzetek és nemzetiségek egyenrangúak. Az SZIKP KB akcióprogramjában szerepelni fog a nemzetiségi kérdés alkotmányos rendezése, Új Szó, 1968. április 5.; A CSKP KB akcióprogramja, Új Szó, 1968. április 10. V. Bil'ak pedig kijelentette: „Feltétlenül szükséges, hogy a nemzetiségeknek — lélekszámuknak megfelelően — saját képviselőik legyenek politikai, gazdasági, kulturális és közéletünkben, valamint a választott és a végrehajtott szervezetekben is. Biztosítani kell továbbá, hogy a nemzetiségek az egyenjogúság szellemében tevélegesen vegyenek részt közéletünkben. Érvényesülnie kell annak az elvnek, miszerint a nemzetiségeknek joguk van arra, hogy önállóan és függetlenül döntsenek

- az őket érintő kérdésekben.” Új Szó 1968. április 11. 4.; Az SZIKP akcióprogramja szintén részletes és az öngazgatás elvét szem előtt tartó nemzetiségi rendezést körvonalazott. Új Szó 1968. május 24.
9. L. pl. I. Hargaš: Slováci v Maďarsku, Predvoj 1968/14. sz.; Mács József: Bizzuk a nemzetiségekre sorsa alakítását, Válasz a Predvoj cikkére, Hét, 1968/16. sz.; G. Vilček: Félreértett párhuzamok, Új Szó, 1968. április 18. 5. (Ego): Mi az a reciprocitás? Új Szó, 1968. május 9. stb.
  10. L. pl. V. Pavlenda: A nemzetiségi kérdés megoldásának közgazdasági alapjai, Vasárnapi Új Szó, 1968. május 31.
  11. K. Pomaizl: Szükséges-e az államnyelv? a Rudé právo 1968 október 25. száma alapján magyarul közölte a Hét 1968/46. sz.; Štátny jazyk je nevyhnutný a samozrejmy, Nové slovo 1968. 10. sz. Ján Dorula: Befolyásolták a törvényhozást. A Pravda 1968. november 3. száma alapján magyarul közölte a Hét, 1968/47. sz.
  12. M. Gráfik: My podnájomnici vo vlastnej krajine, Kultúrny život 1968/16. sz. R. Olšinský: Maďari kontra Slováci, uo. 15. sz.
  13. A CSEMADOK-alapszervezetek állásfoglalásaiban a kétnyelvűség respektálása, az eredeti helységnevek, járáások visszaállítás mellett főleg a magyar iskolaügy és kulturális intézményhálózat fejlesztése szerepelt a leggyakrabban. (Néhány jellegzetes túlzás: magyar vidékre ne helyezzenek magyarul nem tudó szakembereket, a hivatalos statisztikai adatokat vizsgálják felül stb.) Az ehhez hasonló túlköveteléseket Lőrincz Gyula is elutasította: O konfliktoch spoluzitia, Hovoríme so s. J. Lőrinczom, Pravda, 1968. május 24. Lőrincz Gy. azonban személy szerint pl. a járáások átszervezésével sem értett egyet, a helynevek magyar nyelvű használatát csak magyar lakosságú helységek esetében tartotta indokoltnak. A Pravdának ugyanez a száma több, mint kéthónapos késéssel közölte a CSEMADOK KB márciusi állásfoglalását is. Vö. a 2. sz. jegyzettel.
  14. Szabadságot, igazságot... i. m.
  15. M. Chorváth: Új Szó, 1968. május 7.
  16. M. Hric–T. Michal: Niet mieru na juhu, Pravda, 1968. május 17. magyarul is megjelent: Nincs békeség délen, Új Szó, 1968. május 23.
  17. „Szociológiai és társadalmi-lélektani szempontból könnyen öncélúvá válik tehát az a tanítási nyelv, amely számára nincs lehetőség, hogy szélesebb társadalmi körben használják, minthogy a nyelv társadalmi használatának értéke közvetlenül is összefügg az iskolai oktatási nyelv kiválasztásával, illetve a kétnyelvű községekben a magyar vagy a szlovák iskola vonzóerejével” – szögezte le Mócsi Ferenc egyik 1975-ben megjelent tanulmányában. Szerinte „az olyan társadalmi feltételek közt, ahol az egyik nyelvet a másik fölé helyezik, és ezzel megsértik a nyelvi egyenlőség elvét, a „kevésbé értékes” nyelven folyó tanítás elveszítheti valódi értékét”. – Mócsi, F.: Niektoré osobitostí škôl s maďarským vyučovacím jazykom v Československu, In: V spoločnej vlasti, Bratislava, 1975. 206.
  18. A nemzet nagyságát igazsága méri, Beszélgetés V. Mináccsal, Új Szó, 1968. május 31. Minác kijelentette: „Szerintem a kétnyelvűség az az ajtó, mely utat nyit a szövetkezeti-paraszti gettóból, a gazdasági-szociális korlátozottságból. Ez az egyetlen lehetséges út.” Vö. Bábi Tibor: Arányok eltolódása, Új Szó, 1968. június 15.

19. K. Pomaizl: Szükséges az államnyelv? i.m. A föderáció és a kisebbségek, G. Husák válaszai a Reportér c. lapnak, Új Szó, 1968. július 5., 5.
20. Interjú G. Husák miniszterelnökhelyettessel, Új Szó, 1968. június 1.; A nép nem lehet vétkes, Beszélgetés Laco Novomeský elvtárrsal, Új Szó, 1968. július 14., 5. stb.
21. Haza és jog, Beszélgetés Dobos Lászlóval és dr. Szabó Rezsővel, Új Szó, 1968. július 28.; Közös nyilatkozat. A csehszlovákiai lengyel, ukrán és magyar kulturális szövetségek képviselőinek tanácskozása, Új Szó, 1968. augusztus 15.
22. Az albizottság a következő bizarr érveléssel utasította el a nemzetiségi öngazgatáson alapuló alkotmányos rendezést: „Több mikroterület keletkezett, ahol többségben él a magyar kisebbség, de ezek a területek legyezőszerűen gravitálnak az államalkotó nemzet területén fekvő helyi központok felé és megszűntek azok a kötelékek, melyek kölcsönösen összekötötték a kisebbség egyes mikroterületeit. Ilyen körülmények között elismerni a kisebbségek nemzeti szubjektivitását egyenlő volna az ún. Volksgruppen és az ún. nemzeti kataszterek koncepciójának elfogadásával, ami pedig azonos értékű a nemzetiségi politika faji elméletével.” Idézi Gyönyör József: Lesz-e végre igazi hazánk? Új Szó, 1968. augusztus 11.
23. Krédónk: a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúsága, Beszélgetés S. Sádovský szlovák miniszterelnökkel, Vasárnapi Új Szó, 1969. március 2.
24. K. Pomaizl: Valódi egyenjogúságot a nemzetiségeknek, Hét, 1969/16, 9.
25. J. Zvara: A csehszlovákiai nemzeti kisebbségek... i.m.
26. Otázky rozvoja kultúry socialistických národností, Bratislava 1973. A kötet tanulmányai a hetvenes évek közepén megvalósult nemzetiségi szociológiai felmérés kutatási szempontjainak kijelölésével foglalkoztak.
27. A felmérések eredményeit összegzi: G. Sokolová: Niektoré aspekty procesov rozvoja a zblížovania národností s českým a slovenským národom (Na základe poznatkov zo sociologických výskumov), In: Rozvoj a zblížovanie národov a národností ČSSR, Bratislava 1981. 274–308. A dél-szlovákiai felmérés zárójelentését közli: Ladislav Végh: Socialistický vývoj maďarskej národnostnej kultúry v ČSSR, Bratislava 1976.
28. J. Zvara: Národ a národné vedomie, Bratislava 1982, 166–167.
29. Uo. 168.
30. A táblázat lelőhelye: I. Bajcura: Cesta k internacionálnej... i.m. 177.
31. Uo. 195–208.
32. Uo. 200. – A magyar nemzetiségi iskolák tannyelvének megváltoztatásával kapcsolatosan a Szlovák Nemzeti Tanács a csehszlovákiai iskolareform elfogadása alkalmából 1984. áprilisának elején az eddigi anyanyelvi oktatás feltételeinek fenntartását tartotta célszerűnek. Vö. Új Szó 1984. április 3. 2.
33. I. Bajcura, i. m. 193.
34. Uo. 185.
35. K. Pomaizl: Nacionální problematika socialismu se zvláštním zřetelem k etapě budování vyspělé socialistické společnosti, Slovanský přehled, 1983/5. sz. 372. Pomaizl „egynemely probléma megoldásának lehetetlenségéről” szólva elsősorban a szocialista országok napjainkban megvalósuló gazdasági integrációja mögött – különféle kül- és belpolitikai okok miatt – csak lassan kibontakozó politikai, állami integráció késlekedésének problematikus következményeire gondol.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapestben:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185-604
V. Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	-
Szt. István krt. 25.	314-334
I. Bem u. 9.	352-346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189-013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847-274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116-269

